

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ
В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ МЕҲНАТ ҚИЗИЛ БАЙРОҚ ОРДЕНЛИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ИРИСАЛИ ТОШАЛИЕВ

ҲОЗИРГИ
ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА
КИРИТМА
КОНСТРУКЦИЯЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—1976

Ушбу монография туркий тиллар синтаксисининг кам ўрганилган масалаларидан бирининг таҳлилига бағишланган. Унда киритма конструкциялар гап структурасини мураккаб-лаштирувчи синтактик категория сифатида назарий жиҳатдан тасвирлаб берилади. Киритма конструкцияларнинг функционал-семантик турлари ва структур типлари бой фактик материал асосида анализ қилинади.

Асар тилшунослар, аспирантлар, ўқитувчилар ва олий ўқув юртлири студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар

филология фанлари кандидатлари доцент К. Н. НАЗАРОВ
ва доцент А. Ш. ШОМАҚСУДОВ

СЎЗ БОШИ

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин юзага келган ижтимоий шароит СССР даги барча миллий тиллар қатори ўзбек тилининг ҳам ривожланишига, ижтимоий функциясининг беқиёс даражада кенгайишига имкон яратди. Ўзбек адабий тили функционал стиллари анча шаклланган ва ривожланган миллий тиллардан бирига айланди. Ўзбек тилининг ривожланишида СССР даги барча қардош тилларнинг, айниқса, улуғ рус тилининг самарали таъсири бўлиб, унинг фақат лексикасидагина эмас, синтактик қурилишида ҳам сезиларли силжиш, тараққиёт юз берди. Ўзбек тилида синтактик конструкцияларнинг янги-янги формалари вужудга келди: ички воситаларнинг имкониятлари, қўлланиш доираси кенгайди, активлашди ва турли кўринишлари юзага келди. Ана шундай синтактик конструкциялардан бири киритма конструкциялардир.

Киритма конструкциялар адабий тилга дастлаб оғзаки — сўзлашув нутқидан кириб келган бўлса-да, ҳозирги ёзма адабий тилимизда уларнинг янги-янги семантик-структур типларининг юзага келганлигини, адабий тилнинг барча жанр ва стилларида кенг қўлланаётганлигини, функционал доирасининг кенгайганлигини кўрамиз. Бу, албатта, ҳозирги ўзбек адабий тилининг беқиёс ривожланиши билан боғлиқдир. Шунингдек, киритма конструкцияларнинг активлашишида рус тилининг ва рус тилидан қилинаётган таржима асарларининг роли катта бўлди.

Киритма конструкциялар ўзбек тилшунослигида, умуман, туркологияда ҳам махсус илмий текшириш объекти бўлмаган. Кўпчилик туркий тиллар грамматикаларида булар ҳозиргача кириш конструкциялар ёки уларнинг бир кўриниши сифатида талқин этилади. Фақат сўнги йиллардан бошлабгина бу ҳодисани кириш сўз, сўз бирикмаси ва кириш гаплардан фарқлаб, алоҳида категория сифатида қараш масаласи илгари сурилди.

Киритмалар категориясини ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан ҳам ҳал қилиниши зарур бўлган проблемалардандир. Бироқ бу ҳодиса билан боғлиқ бўлган барча масалаларни ушбу китобда

атрофлича ёритиб бериш қийин. Китобда қўйидаги масалаларга кенг тўхталинди: 1) киритма конструкцияларнинг алоҳида синтактик категория эканлигини тасвирлаш — умумий характеристикасини бериш; 2) киритма конструкцияларнинг асосий гап бўлаклари ва қисмларига нисбатан синтактик-семантик муносабатини белгилаш; 3) киритма конструкцияларнинг тузилиши ва қўлланишига кўра асосий структур типлари ҳамда функционал-семантик турларини анализ қилиш.

Бу ишга киритма конструкцияларнинг пунктуацияси, шунингдек, уларни ўхшаш ҳодисалардан — киришлар, гапнинг ажратилган бўлаклари ва иловали конструкциялардан чегаралаш масалалари киритилмади.

Фактик материаллар ўзбек совет ёзувчиларининг прозаик ва публицистик асарларидан, газета ва журналлардан, айрим илмий-оммабоп нашрлардан олинди. Бунда киритмалар иштирок этган гап структурасининг одатдаги сўз тартибига мос келишига эътибор берилди. Драматик асарларда қўлланадиган ремаркалар анализ қилинмади. Булар махсус текширишни талаб қилади.

Ишнинг қўлёзмасини ўқиб, ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан яқиндан ёрдам беришган филология фанлари докторлари проф. А. Ғ. Ғуломов, А. Ҳожиев ҳамда филология фанлари кандидатлари, доц. А. Ш. Шомақсудов, Қ. Н. Назаров, И. Қўчқортоев С. Ғойибов ва А. Аҳмедов ўртоқларга автор катта миннатдорчилик билдиради.

КИРИТМА КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ УРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

Киритма конструкцияларни киришлардан ажратиб, алоҳида ҳодиса сифатида ўрганиш зарурлиги ҳақидаги фикр кейинги даврларда (асосан 40-йиллардан бошлаб) ўртага ташланган ва ҳозиргача мунозараларга сабаб бўлиб келаётган бўлса-да, киритмаларга оид дастлабки фикрларни рус тилшунослиги фани тараққиётининг бошланғич этапларига мансуб баъзи грамматикаларда (хусусан, М. В. Ломоносов, Н. И. Греч, А. Х. Востоков, А. Преображенскийларнинг ишларида)¹ учратиш мумкин. Характерлиси шундаки, улардаги киритмаларга оид дастлабки маълумотлар кириш конструкциялар баҳсида эмас, балки тиниш белгиларнинг, хусусан, қавснинг («вместительный знак») ишлатилишини кўрсатиш билан боғлиқ эслатма ва қайдлар тарзидаги фикрлардир. Фақат баъзи грамматикалардагина² киришлар модал маъно англатувчи ва қўшимча фикр ифодаловчи типларга ажратилганлигини кўрамиз. Бу фикр кириш ва киритма конструкцияларни бир-биридан чегаралаш масаласининг юзага келишида дастлабки қадам сифатида аҳамиятлидир.

Яна шунини айтиш керакки, киришларни икки типга ажратиш кўпроқ кириш гаплар билан боғлиқ ҳолда илгари сурилган. Баъзи грамматикаларда эса кириш сўзлар содда гап баҳсида, кириш гаплар қўшма гап баҳсида ёки қўшма гаплардан кейин алоҳида олиб ўрганилган бўлиб, уларга берилган таърифлар ҳам бир-биридан фарқ қилади. Уларда кириш сўзларнинг субъектив муносабатларни ифодалаши кўрсатилса, кириш гапларга доир таърифда эса

¹ М. В. Ломоносов. Российская грамматика, Полное собрание сочинений, ч. 6, СПб, 1804, стр. 435—437; Н. И. Греч. Практическая русская грамматика, СПб, 1827, стр. 359, 577; А. Х. Востоков. Русская грамматика по начертанию... СПб, 1842, стр. 232; А. Преображенский. Русская грамматика для средних учебных заведений, ч. II, изд. 13-е, М., 1900, стр. 17—18, 90—91.

² И. И. Давыдов. Опыт общесравнительной грамматики русского языка, изд. 3-е, СПб, 1854, стр. 354; П. М. Перевлесский. Практическая русская грамматика, ч. III, Начертания синтаксиса, изд. 5-е, СПб, 1861, стр. 354. Бу ҳақда яна қаранг: И. И. Щербалева. Общая характеристика вставочных конструкций в современном русском литературном языке («Ученые записки госпединститута Ростова-на-Дону», 4(14), 1955, стр. 88—92).

кўпроқ киритмаларга хос белгилар — бошқа гап ичига ҳеч қандай грамматик алоқаларсиз йўл-йўлакай, шунчаки киритилиши — тилга олинади³.

Пунктуацияга оид айрим қўлланмалардагина⁴ кириш гаплар билан бир қаторда, бирорта сўз (илмий терминлар ва диалектал сўзлар) маъносини тушунтириб келган сўз ва сўз бирикмаларидан иборат бўлган махсус конструкциялар, ретаталардан кейин бериладиган манбалар, драматик асардаги ремаркаларнинг қавс орқали ажратилиши қайд этилади. Фақат XX аср бошларида яратилган грамматикалардагина⁵ киришларнинг ва уларга ёндош синтактик ҳодисаларнинг гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғлиқ бўлмаган ҳодисалар сифатида ўрганила бошланганлигини кўрамиз. Бироқ бу ишларда ҳам, юқоридаги фикрлар бирмунча тўлдирилган бўлса-да, кириш ва киритмалар бир-биридан фарқланмайди.

Академик В. В. Виноградов, А. И. Поповалар⁶ «киритма» («вставочные») терминини жуда умумий тарзда қўллайдилар. Уларда киритма конструкцияларни махсус категория қилиб ажратиш зарурлиги ёки зарур эмаслиги ҳақидаги фикр аниқ баён қилинмайди. Кўринадики, традицион грамматикада киритма конструкцияларга доир баъзи фикрларнинг юзага келганлигини ҳисобга олмаганда, кириш ва киритмалар бир-биридан деярли фарқланмаган, баъзан улар бошқа ҳодисалар билан аралаштирилган. Шунга қарамай, рус тилшунослиги фанининг тараққиёти, тилшуносликда тўпланган тажриба — киришларни маъносига кўра икки гурпуга ажратиш ва киритмаларга доир фикрларнинг шаклланиб, бойиб бориши, бу икки ҳодисани чегаралаш зарурлиги масаласининг ўртага ташланишига олиб келди.

«Кириш сўз» ва «кириш гап» терминини жуда кенг маънода тушунмаслик кераклигини, улардан киритма конструкциялар ҳодисасини махсус категория сифатида чегаралаш лозимлиги ҳақидаги дастлабки қатъий фикрни проф. А. Б. Шапиро ўртага ташлайди ва уларни шартли равишда «вставные» термини билан атаганлигини айтади⁷. У ўзининг бу фикрини кейинги ишларида

³ А. Абраменко. Практический синтаксис русского языка в образцах и задачах, изд. 25-е, М., 1915, стр. 92. Киришларни бу тартибда ўрганиш кейинги давр дарсликларида ҳам учрайди (Қаранг: А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев. Русский язык, ч. 2, изд. 6-е, М., Учпедгиз, 1963).

⁴ Долибский. Важнейшие сведения по русскому правописанию, ч. III, Спб., 1892, стр. 29—31.

⁵ Д. Н. Овсяннико-Куликовский. Синтаксис русского языка, изд. 2-е, Спб., 1912; А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, изд. 6-е, М., Учпедгиз, 1938; А. М. Пешковский. Школьная и научная грамматика, изд. 3-е, Берлин, Госиздат РСФСР, 1922; В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики, М.—Л., 1935; Б. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, т. I, изд. 5-е, Киев, 1952.

⁶ В. В. Виноградов. Русский язык, М., Учпедгиз, 1947, стр. 736; И. А. Попова. Сложно-сочиненное предложение в современном русском языке (Сб.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., Учпедгиз, 1950, стр. 378).

⁷ А. Б. Шапиро. Рецензия на работу проф. С. И. Абакумова «Методика пунктуации» («Русский язык в школе», 1948, № 3, стр. 63).

назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилади: киритма сўз, сўз бирикмаси ва киритма гапларни махсус категория сифатида ўрганиб, уларнинг характерли хусусиятларини — грамматик жиҳатдан шаклланиб бўлган гап тўқимаси ичига нутқ процесси давомида туғилиб қолган зарурат, асосий фикрга яна ниманидир қўшиш, изоҳ бериш мақсадида тўсатдан киритилганлигини, мазмуни, структур шаклланиши, ҳажми турлича бўлишини ҳамда гап бошида кела олмаслигини кўрсатиб беради⁸.

Рус тилининг академик грамматикасида ҳам киритмалар киришлардан чегараланиб, алоҳида категория сифатида қаралади ва улар ўртасидаги баъзи фарқли жиҳатлар кўрсатилади⁹.

Бу фикр — киритма конструкцияларни махсус категория сифатида киришлардан фарқлаш зарурлиги кўпчилик тилшунослар томонида маъқулланибгина қолмасдан, уни атрофлича ўрганишга бўлган қизиқишни ҳам кучайтирди. Бунинг натижасида, айниқса, кейинги 10—15 йил ичида киритма конструкциялар ҳодисасини тадқиқ этишга бағишланган махсус диссертацион ва монографик ишлар, қатор илмий мақолалар юзага келди. И. И. Шеболева ва Д. В. Малявинларнинг диссертацион ишлари¹⁰ киритма конструкциялар ҳодисасини текширишга бағишланган бўлиб, уларда кириш ва киритмаларни чегаралашга, улар ўртасидаги фарқни кўрсатишга ҳаракат қилинган: киритма конструкцияларни гап структурасини мураккаблаштирувчи махсус синтактик категория сифатида тадқиқ этиш зарурлиги уқтирилган. Т. Р. Котляр эса, киритма конструкцияларнинг махсус синтактик категория эканлигини уларни одатдаги гап бўлаклари ва ёндош синтактик ҳодисалар билан қиёслаб ўрганиш орқали назарий жиҳатдан асослаб берган¹¹.

Киритмаларни кириш конструкциялардан фарқлаб, уларни мустақил синтактик категория сифатида алоҳида олиб қараш зарурлиги кириш сўз, сўз бирикмаси ва кириш гапларни ўрганишга бағишланган диссертацион ишларда¹² ва мақолаларда¹³ ҳам ки-

⁸ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 305—317; Русское правописание, Изд-во АН СССР, 1961, стр. 223.

⁹ Грамматика русского языка, ч. 2, М., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 167—176; Грамматика русского языка, т. II, ч. 2, М., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 165—174.

¹⁰ Шеболева. Вставочные конструкции в современном русском литературном языке, АКД, М., 1955; Д. В. Малявин. Вводные элементы и вставки в составе предложения в современном английском языке, АКД, Запорожье, 1963.

¹¹ Т. Р. Котляр. Вставочные конструкции в современном английском языке, Саратов, Изд-во Саратовского госуниверситета, 1962; яна қаранг: В. Тихомиров. Разграничение вводных и вставных конструкций в современном русском языке («Русский язык в школе», 1963, № 6, стр. 100—102); И. А. Кирюхина. К понятию о вставных предложениях («Вестник Харьковского университета», серия филологических наук, вып. 2, 1965, № 12, стр. 50—54).

¹² А. И. Аникин. Вводные слова и сочетания в современном русском языке, АКД, М., 1953; В. А. Ицкович. К истории вводных слов, словосочетаний и предложений в русском языке, АКД, Львов, 1958, стр. 4; М. А. Авласевич. Вводные компоненты предложения в белорусском литературном языке, АКД, Минск, 1970, стр. 13—14; В. Я. Плоткин. О связи вводных элементов с предложением и его частями, АКД, Л., 1959, стр. 5.

ритмаларни кириш конструкциялардан фарқлаш, уларни мустақил синтактик категория сифатида алоҳида олиб қараш зарурлиги таъкидланади. В. П. Барчунов кириш ва киритмаларни бир-биридан тил ва нутқ ҳодисалари сифатида фарқлаш мумкинлигини эслатиб ўтди. Л. Г. Хатиашвили киритма гаплар баъзан нутқ эгасининг (сўзловчининг) ўзига тегишли бўлмаслиги — гап составига иккинчи бир шахс томонидан киритилиши ҳоллари билан кириш гаплардан фарқ қилишини қайд этади¹⁴. Шу билан бирга, бу ишларда киритма конструкциялар масаласига турлича ёндашиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Масалан, Л. Г. Хатиашвили кириш гаплар ёзма нутққа жонли сўзлашувдан кириб келган, киритма гаплар эса ёзма адабий тил тараққиётининг маълум бир bosқичида яратилган ҳодиса бўлиб, одатда гап ичида эмас, балки мустақил гаплар ўртасида қўлланади деб кўрсатади¹⁵. Б. П. Ардентов эса, аксинча, «киритма нутқ» тушунчасини жуда кенг маънода олиб қарайди. У изоҳлаш, аниқлаш, конкретлаштириш билан боғлиқ бўлган турли хил ҳодисаларни, ҳатто қўштирноқ орқали берилган сўз, сўз бирикмаси, гаплар ва кўчирма гаплардаги ўзгалар нутқи кабиларни ҳам киритмалар қаторига қўшади¹⁶.

Киритма конструкциялар фақат ёзма нутқда мустақил гаплар ўртасидагина қўлланилиб, ҳар доим бутун гап мазмунигагина (гапнинг бирор бўлагига эмас) алоқадор бўлади деган юқоридаги фикрга тўла қўшилиш қийин. Бу фикрга асосланиш гап состави ичида келган киритма конструкцияларни бошқа ҳодисалар билан қориштиришга, киритмалар ҳодисасини бир томонлама талқин этишга олиб келади. Шунингдек, бу ҳодисани Б. П. Ардентов каби жуда кенг доирада, тамомила бошқа бир нуқтан назардан тушуниш ҳам тўғри эмас. Акс ҳолда, бу функция жиҳатдан маълум бир умумийликка эга бўлган турли синтактик ҳодисаларни ҳам бир синтактик категория — киритма конструкциялар сифатида қарашга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам киритмаларни ўхшаш ҳодисалар билан қиёслаб ўрганиш масаласи уларни бир-би-

¹³ А. И. Аникин. Вводные сочетания слов в современном русском языке (образованные на основе имён).—«Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина», № 148, «Русский язык», вып. 10, 1960, стр. 242; В. Я. Плоткин. Связь вводных слов с частью предложения («Ученые записки Карельского госпединститута», т. 5, Петрозаводск, 1957, стр. 48); В. А. Ицкович. К истории вводных слов и предложений в русском языке (Сб.: «Вопросы русского языкознания», кн. 3, Львов, Изд-во Львовского госуниверситета, 1958, стр. 37).

¹⁴ В. П. Барчунов. Стилистические функции вводных слов в произведениях А. П. Чехова, АКД, Алма-Ата, 1967, стр. 7; Л. Г. Хатиашвили. Вводные предложения в современном русском литературном языке, АКД, Тбилиси, 1953, стр. 7—10.

¹⁵ Бу фикр бошқа ишларда ҳам учрайди: В. А. Ицкович. К вопросу об отношениях между самостоятельными предложениями в тексте (независимые предложения, выступающие в функции вводных).—Сб.: «Вопросы русского языкознания», кн. 1, Львов, Изд-во Львовского госуниверситета, Львов, 1955, стр. 56—70.

¹⁶ Б. П. Ардентов. Вставочная речь («Ученые записки Кишиневского госуниверситета», т. XXII, Кишинев, 1956, стр. 85—116).

ридан тўғри чегаралашга, айниқса, киритмаларнинг алоҳида категория эканлигини назарий жиҳатдан тўғри асослаб беришга ёрдам беради. Сўнги йиллар ичидагина шу масалага бағишланган қатор ишлар эълон қилинди¹⁷.

Кириш ва киритмаларни бир-биридан чегаралаш борасида олиб борилган тадқиқотлар ўз самарасини берди. Киритма конструкциялар тилшунослик фанида алоҳида синтактик категория сифатида кўпчилик томонидан тан олинди. Мунозарали проблема стадиясидан чиқиб, амалий грамматикаларда ҳам ўз ифодасини топди. Киритма конструкциялар ҳодисаси кейинги йилларда дарслик ва қўлланмаларда махсус қисм сифатида акс эттирила бошланди¹⁸. Шунингдек, киритмаларнинг турли услубларда ишлатилиши, семантик-стилистик функцияларини ўрганиш, уларни синтактик-стилистик анализ қилишга бағишланган қатор мақолалар ҳам юзага кела бошлади. Бу киритмаларнинг синтактик категориялар қаторидан муносиб ўрин олганлигини яна бир бор таъкидлайди.

Тилшуносликда кириш ва киритмаларни фарқламаслик, чегараламаслик ҳоллари ҳам учрайди¹⁹. Баъзи текширувчилар²⁰ киритмаларни киришлардан чегаралаб, алоҳида синтактик категория сифатида қараш учун етарли асос йўқ, уларни ажратишга сабаб бўлган критериялар масалани ҳал қилиб беролмайди, деган фикрни илгари сурадилар. Лекин уларнинг кўпчилиги «кириш конструкция» ларнинг икки асосий типини фарқлаб, биринчисининг функ-

¹⁷ А. И. Аникин. Вставные конструкции как компонент предложения («Ученые записки МГПИ», т. 197, «Русский язык в вузе», М., 1967); А. И. Аникин. Вставные конструкции с присоединительным значением в современном русском языке («Ученые записки МГПИ», № 296, «Современный русский язык», М., 1968); Ш у р а в т о р. Вставные единицы в речи («Русская речь», 1972, № 1); М. А. Карпенко. К вопросу о вводных и вставных словах и конструкциях в современном русском языке («Вісн. Київський державний університет», № 5, серія філол. та журналістики, вып. 1, 1962, стр. 69—74); В. П. Ковалев. Вставные конструкции («Русская речь», 1971, № 5, стр. 11—17); А. И. Студнева. Из наблюдений над функционально-семантическим соотношением вводных и вставных предложений («Ученые записки МГПИ», т. 197, «Русский язык в вузе», М., 1967).

¹⁸ Современный русский язык, синтаксис, под ред. Е. М. Галкиной-Федорук, М., Изд-во МГУ, 1958, стр. 334; Современный русский язык, ч. 2, под ред. Е. М. Галкиной-Федорук, М., Изд-во МГУ, 1964, стр. 514—516; Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапукевич. Современный русский язык, изд. 3-е, М., Изд-во «Высшая школа», 1966, стр. 392—396; А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, ч. 2, синтаксис, изд. 2-е, М., Учпедгиз, 1961, стр. 192—194; Э. Коцарь. Вводные слова и словосочетания, вводные предложения, вставные конструкции. Учебно-методическое пособие, М., Учпедгиз, 1966.

¹⁹ А. М. Земская, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев. Русский язык, ч. 2, М., Учпедгиз, 1963, стр. 69—73, 161; С. Самоварова. Развитие вводного предложения в английском языке, АКД, Л., 1954.

²⁰ А. Г. Руднев. Синтаксис современного русского языка, М., Изд-во «Высшая школа», 1963, стр. 212, 321; А. Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения, М., Учпедгиз, 1959, стр. 116—126. Яна: Е. П. Седун. О так называемых «вводных» и «вставных» конструкциях (Сб.: «Славянское языкознание», М., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 186—194); Л. А. Мыльцева. Вводные предложения в современном русском литературном языке, АКД, Л., 1966, стр. 3; С. И. Абакумов. Современный русский язык, М., 1942, стр. 148.

ция жиҳатдан кириш сўзларга яқинлигини, иккинчисининг эса турли типдаги қўшимча маъно англатишини қайд этади.

Е. П. Седун ўзининг ишларида²¹ кириш конструкцияларга (киритмаларга ҳам) «вводное образование», «категория сопутствования» сифатида қараб, ҳатто улар доирасига ундалма ва ундовларни ҳам қўшади. Шу билан бирга, у кириш гаплар (демак киритма гаплар ҳам) асосий гап структураси билан биргаликда қўшма гапнинг махсус турини ташкил этади, деб кўрсатади. И. А. Бабакова эса кириш ҳодисасини янада кенгроқ планда олиб қарайди. У, кириш ва киритма конструкциялар, ундалма ва ундовларнинг умумий бўлган хусусиятларига таяниб, бир типдаги ҳодисалар — «кириш ҳодисаси турлари системасидаги бир хил тип категориялар» («явления вводности») сифатида қарайди. Бироқ у Е. П. Седундан фарқли, кириш ва киритма гаплар асосий гап билан бирга қўшма гапни ташкил этмайди, балки фақат у ёки бу гапнинг кириш ва киритмалар билан мураккаблашуви ҳақида гапириш мумкин, деб тўғри кўрсатади²².

Бунга яна шуни қўшимча қилиш зарурки, кириш ҳодисасини бу хилда жуда кенг маънода тушуниш гап составидан ташқарида келган киритма гапларни ҳам кириш конструкциялар қаторида қарашга олиб келмоқда. Л. А. Мыльцева ўзининг диссертацион ишида²³ худди шундай йўл тутди. У проф. А. Г. Руднев сингари, асосий гап составидан ташқарида келган, икки ва ундан ортиқ гаплар мазмунига тегишли бўлган киритма гапларни ҳам кириш конструкцияларнинг махсус типи сифатида текширади.

Кириш, киритма конструкциялар, ундалма, ундов сўзларнинг асосий гапни мураккаблаштириши ва бошқа умумий хусусиятларига асосланиб, уларни бир проблема доирасида бирлаштириш ҳолларини бошқа ишларда ҳам учратиш мумкин. В. Г. Адмони бу тип ҳодисаларни «киритма элементлар», Х. Сулаймонов эса «кириш элементлар»²⁴ сифатида талқин этади. Кириш сўз, сўз бирикмаси ва кириш гаплар тушунчасини бундай кенг планда олиб қарашнинг нотўғри эканлиги, кириш ва киритмаларни махсус синтактик категориялар сифатида фарқлаш зарурлиги ўз вақтида қатор тилшунослар томонидан тўғри қайд этиб ўтилган.

Туркий тиллар грамматикаларида ҳам киритма конструкциялар киришлар категорияси доирасида қараб келинган. Киришларнинг

²¹ Е. П. Седун. Понятие вводной конструкции в синтаксисе современного английского языка («Иностранные языки в школе», 1956, № 4, стр. 12—13); Е. П. Седун. Синтаксис вводных образований в современном русском языке, АКД, М., 1953; Е. П. Седун. Сложные конструкции с пояснительно-вводным предложением в современном русском языке («Филологические науки», 1959, № 1, стр. 106—117).

²² И. А. Бабакова. Явление вводности в русском языке, АКД, Харьков, 1955.

²³ Л. А. Мыльцева. Кўрсатилган автореферат.

²⁴ В. Г. Адмони. Введение в синтаксис современного немецкого языка, М., 1955, § 19, стр. 83—84; Х. Сулаймонов. Мураккаблаштирилган содда гап («СамДУ илмий конференцияси материаллари», Самарқанд, 1969, 4—6-бетлар).

ўзи ҳам дастлаб кўчирма гап, равиш каби ҳодисалар билан қориштирилган. Туркий тиллар грамматикасига оид дастлабки ишларда «демоқ» орқали шаклланган кўчирма гаплар «киритма гап»²⁵, «кириш гаплар»²⁶ сифатида баҳоланган. Кейинчалик кириш сўз, сўз бирикмалари, кириш гаплар алоҳида синтактик категория сифатида қарала бошланганлигига²⁷ қарамай, уларда ҳам киритма конструкциялар ҳақида ҳеч нима дейилмайди. Бу ҳол шу пайтгача яратилган кўпчилик грамматикаларда ва баъзи диссертацион ишларда ҳам давом этиб келмоқда²⁸. Шунингдек, туркологияда кириш сўз, сўз бирикмасига нисбатан кириш гаплар масаласи жуда кам ўрганилган. Кириш гапларга оид мавжуд фикрлар эса кириш сўз ва сўз бирикмаларида баён қилинган фикрлардан деярли фарқ қилмайди⁹.

Туркологияда кириш конструкциялар ҳодисасининг махсус илмий текшириш объекти бўлмаганлиги ва атрофлича ўрганилмаганлиги уларни, айниқса, кириш гапларни (киритмаларни ҳам) бошқа ёндош ва ўхшаш ҳодисалар билан аралаштиришга сабаб бўлган. Чунончи, айрим ишларда драматик асарлардаги ремаркалар ҳам киришлар қаторига қўшиб юборилади ва асосий гап билан биргаликда қўшма гапни ташкил этади деб кўрсатилади³⁰.

²⁵ М. А. Қазем-Бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, изд. 2-е, Казань, 1946, стр. 446—447.

²⁶ Грамматика алтайского языка, составленная членами алтайской миссии, Казань, 1869, стр. 280; Н. Ф. Катанов. Опыт исследования урян-хайского языка с указанием главнейших родственных отношений к другим языкам тюркского корня, т. I, II, Казань, 1903, стр. 313.

²⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 391—393; А. Ф. Фуломов. Содда гап, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1955, 99-бет; А. П. Поделуевский. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, Ашхабад, 1943, стр. 89; М. Балакаев. Современный казахский язык, синтаксис, Алма-Ата, «Мектеп» нашриёти, 1959; К. Эхмәр. Башкорт телендә ябай һөйләм синтаксисе, Өфө, 1958, стр. 222—237.

²⁸ М. З. Закиев. Ҳазерге татар әдәби теле синтаксисы, Казань, Изд-во КазГУ, 1963, стр. 143—149; М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка, Казань, Изд-во КазГУ, 1963, стр. 73—74; Современный татарский литературный язык, синтаксис, М., Изд-во «Наука», 1971, стр. 69; М. Балакаев, Т. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі, синтаксис, Алматы, «Мектеп» нашриёти, 1971, стр. 181—183, 331—332; М. Чарыев. Слова, грамматически не связанные с членами предложения в современном туркменском языке, АКД, Ашхабад, 1965.

²⁹ Бу ҳақда қаранг: Г. Г. Саитбатталов. Синтаксис сложного предложения башкирского языка, АДД, Баку, 1963, стр. 47; Р. М. Муминова. Краткий обзор истории изучения вводных слов и словосочетаний в русском и узбекском языках (Сб.: «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», II серия, СамГУ, Самарқанд, 1969, 281—291-бетлар); С. Саидов. Модал сўзларни ўрганиш тарихидан («Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 4-сон, 70-бет); А. Р. Сайфуллаев. Ҳозирги ўзбек тилида кириш бўлак, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1972, 4—21-бетлар.

³⁰ Ф. Камол. Қўшма гапларга доир масалалар, Тошкент, ЎзФан нашриёти, 1955, 37—41-бетлар; А. Н. Кононов. Кўрсатилган китоб, 393-бет; Т. А. Бертагаев. Синтаксис современного монгольского языка в сравнительном освещении. Простое предложение, М., Изд-во «Наука», 1964, стр. 62—65; М. Балакаев, Т. Қордабаев. Кўрсатилган китоб, 331—332-бет.

Бошқа баъзи ишларда эса асосий гап состави (структураси) ичида келган (албатта қавс орқали ажратилган) киритма сўз ва киритма бирикмалар гапнинг ажратилган бўлаклари билан қориштирилади³¹.

Шуни айтиш керакки, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин яратилган баъзи ишларда кириш категорияси «қистирма сўз», «қистириқ сўз» ва «қистириқ гап» терминлари билан юритилган. Бундай номланишда киришлар доирасида қаралаётган киритма конструкцияларнинг табиати ҳам ҳисобга олингандай кўринади. Зеро, киритмалар моҳият эътибори билан семантик-структур жиҳатдан шаклланиб бўлган гап «организми»га «қистирилган», киритилган бўлиб, баёнда маълум «нотекислик»ни юзага келтиради. Бу хусусиятни белгилашга интилишни киришларнинг пунктуацияси бўйича билдирилган фикрларда яққолроқ сезиш мумкин. Чунончи, «Тил қондалари» китобида «Қистирма сўз гапнинг аввалида бўлса, . . . ярим туруш (вергул — изоҳ бизники), ўртасида бўлса, ярим туруш ёки чизиқ билан ажралади. Агар қистирма сўз *гапга ўнғайсизлик билдирадиган бўлса* (курсив бизники — Т. И.) у чоқда йойлар орасига олинади», деб кўрсатилади³². «Ўзбек тили дарслигида» эса «Қистириқ гаплар бош гапнинг англишига ҳалал бермай турган бўлса, ҳар икки томондан ярим туруш, агар ҳалал бера турган бўлса, у чоқда чизиқ ё йой ( ) ичига олинади»³³, деб уқтирилади. Бу ерда қайд этилган «гапнинг англишига ҳалал бера турган», «гапга ўнғайсизлик» билдирадиган қистирма ёки қистириқ сўз ва гаплар кўп жиҳатдан киритма конструкцияларга тўғри келади. Демак, туркологияда, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам киритма конструкциялар ҳодисасига оид дастлабки фикрлар кўпроқ пунктуацияга доир ишлардагина учрайди³⁴. Лекин уларда ҳам киритмалар киришлар сифатида тилга олинади.

Ўзбек тили синтаксисиди, умуман туркологияда, биринчи марта проф. А. Ғ. Ғуломов киритмаларни киришлардан чегаралаб, уларни алоҳида-алоҳида синтактик категориялар сифатида ажратади ва бу ҳодисанинг табиатини тўла ифодалай олувчи «киритма гаплар ва киритма сўзлар», «киритма конструкциялар» термини билан атайди. У киритма конструкцияларга асосий гап билан грамматик

³¹ Д. Ашурова, Ф. Убаева, Ҳ. Болтабоева. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаклари, Тошкент, ЎзФан нашриёти, 1962, 117—176-бетлар.

³² Ш. Зуннун. Тил қондалари, Самарқанд—Тошкент, Ўздавнашр, 1925, 95-бет.

³³ М. Шамсиев. Ўзбек тили дарслиги, Грамматика ва имло, II қисм, Тошкент, Ўздавнашр, 1933, 84-бет.

³⁴ Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қондалари, Тошкент, Ўқувпедавнашр, 1953, 27—31-бетлар; А. Маъруфов, Ғ. Абдурахмонов. Ўзбек тилидан қўлланма, 6-нашри, Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1961; М. Мусабеков. Основы пунктуации простого предложения в современном казахском языке, АҚД, Алма-Ата, 1955.

жиҳатдан боғланмаган, гапни мураккаблаштирувчи махсус синтактик категория сифатида қараб, уларга хос асосий хусусиятларга тўхталлади³⁵. Эндиликда бу ҳодиса ўзбек тилшунослигида махсус синтактик категория сифатида олий ўқув юртлари ўқув программаси, дарслик ва қўлланмаларидан муносиб ўрин олди. Аммо уларнинг айримларида бу ҳодисани турлича талқин этиш ҳоллари учрайди. «Ўзбек тили» дарслигида³⁶ бу ҳодиса фақат «киритма гап» сифатида талқин этилиб, киритма сўз ва киритма сўз бирикмалари назардан четда қолади.

1974 йили Қ. Есеновнинг «Қозоқ тилидаги мураккаблашган гаплар» номли монографияси³⁷ нашрдан чиқди. Автор киритмаларни киришлардан фарқлаб, уларни «қистиринди гаплар» термини билан атайди. Китобда киритма конструкциялар фақат гап шаклидагина талқин этилиб, сўз ва бирикма киритмалар ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Шунингдек, киритма гаплар бошқа синтактик конструкциялар билан қориштириб юборилган. Бу киритма конструкцияларни асосий гапдан олдин келган ва асосий гапдан кейин келган изоҳловчи қистиринди гапларга группалаб беришида аниқ кўринади. Натижада, «*Таң алдында бір ғана сағат мызғығаны болмаса, Абай бул тунди уйқысыз өткізді*» типидagi эргаш конструкциялар ҳам киритма гаплар қаторига қўшиб юборилади³⁸. Иккинчидан, киритмалар баъзан ўзлари тегишли қисмдан олдин ўринлашса ҳам ҳеч қачон гап бошида кела олмайди. Жуда бўлмаганда, асосий гап бошида ишлатилган кириш ва ундалмалардан сўнг кириртилади.

Юқоридагилардан кўринишича, ўзбек тилшунослигида, умуман туркологияда ҳам, киритма конструкцияларни алоҳида синтактик категория сифатида ўрганиш, уларга хос лексик-грамматик, синтактик-стилистик хусусиятларни аниқлаш ҳам ижтимоий-амалий, ҳам илмий-назарий ва методик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

КИРИТМА КОНСТРУКЦИЯЛАР — МУСТАҚИЛ СИНТАКТИК КАТЕГОРИЯ

Тилшуносликда киритмаларни киришлардан фарқлаб, алоҳида категория сифатида қараш масаласи ҳал қилиниши зарур бўлган қатор проблемаларни ўртага ташламоқда. Булар кириш ва киритмалар билан асосий гап бўлаклари ўртасидаги семантик-грамма-

³⁵ А. Ф. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тили, синтаксис, Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1961, 159—160-бетлар; Шу автор, Ўзбек тили синтаксисининг баъзи масалалари («Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 2-сон, 9—11-бетлар).

³⁶ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1962; кейинги наشري, 1966; А. Н. Гвоздѣв ҳам худди шундай йўл тутади (Қаранг: Современный русский литературный язык, ч. II, синтаксис, М., Учпедгиз, 1961, стр. 188—194).

³⁷ Қ. Есенов. Қазақ тилиндегі курделенген сөйлемдер, Алматы, «Ғылым» нашриёти, 1974, 45—56-бетлар.

³⁸ Қ. Есенов. Кўрсатилган асар, 49—53-бетлар.

тик муносабатларнинг характери, улар иштирок этган асосий гапнинг структураси каби масалалардир. Зотан, уларни гап бўлагига ёки эргаш гаплар сифатида қараш керакми-йўқми деган масалаларни ўрганмай туриб, кириш ва киритма конструкцияларни атрофлича тадқиқ этиш қийин.

Масаланинг қўйилиши. Эндиликда кириш ва киритмаларнинг асосий гап бўлаклари билан семантик муносабатда бўлиши ва гап структурасини мураккаблаштириши, лекин улар билан традицион грамматик муносабат турларининг бирортаси орқали боғланмаслиги турли давр тилшуносларининг кўпчилиги томонидан, айрим фарқли нўқталарнинг мавжудлигидан қатъи назар, кўрсатиб ўтилган. Бу белгилар қатор ишларда кириш ва киритмалар учун умумий бўлган хусусиятлар сифатида кўрсатилади. Шунга мувофиқ, улар гап бўлаклари билан грамматик боғланмаган синтактик ҳодисалар қаторида эътироф этилган.

Баъзи адабиётларда эса кириш ва киритма гапларнинг асосий гап структурасига боғловчилар орқали (боғловчиларсиз ҳам) киритилиши, киритма сўз ва сўз бирикмаларининг баъзан гап бўлаклари каби шаклланган ҳолда (шаклланмаган мустақил ҳолда ҳам) келиши кўрсатилган-да, бу одатдаги грамматик боғланишлар сифатида қаралмайди³⁹. Бу И. И. Шчеболева, В. Тихомиров, И. А. Қирюхина ва А. И. Аникин каби қатор тилшуносларнинг юқорида кўрсатилган ишларида ҳам қайд этилган. Айрим лингвистлар⁴⁰ бу ҳолни бошқачароқ, синтактик боғлиқ бўлган ва синтактик боғлиқ бўлмаган киритма конструкциялар сифатида талқин қилишади. Бошқа текширувчилар⁴¹ эса киритмалар асосий гап бўлаклари билан синтактик жиҳатдан боғлиқ бўлади ва шу хусусият билан ҳам улар киришлардан фарқланади деган тезисни илгари суради.

Тўғри, кириш сўз, сўз бирикмалари ва ҳатто кириш гаплар «кириш бўлак», «йўлдош бўлак» терминлари билан юритилган ишлар ҳам мавжуд, лекин бу ишларда уларнинг асосий гап бўлақларига синтактик боғлиқ бўлмаслиги таъкидланади⁴². Баъзан кириш конструкцияларнинг гап структурасидан бутунлай ташқарида эмаслиги, гап мазмунига ҳалал етказмаган ҳолда тушириб қолдиришнинг қийинлиги — асосий гап ва гап бўлаклари билан боғланиши, гапнинг таркибий қисми ҳисобланиши, бироқ бу боғланиш грамматик жиҳатдан эмас, балки киришларнинг ўринлашиши ва функцияси билан боғлиқ интонацион ёки логик характердаги боғлиқликдан бошқа нарса эмаслиги ҳақида гапирилади⁴³.

³⁹ Қаранг: Грамматика русского языка, т. II, ч. 2, М., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 161—173; Современный русский язык, ч. II, Морфология, синтаксис, под ред. Е. М. Галкиной-Федорок, М., Изд-во МГУ, 1964, стр. 514—515;

⁴⁰ А. Б. Шапиро. Русское правописание, М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 223—224.

⁴¹ Д. В. Малявин. Кўрсатилган автореферат, 16-бет.

⁴² А. Ф. Фуломов. Содда гап, Тошкент, ЎзФАН, 1955, 80-бет; А. Н. Кононов. Кўрсатилган китоб, 391-бет.

⁴³ А. И. Аникин. Вводные сочетания слов в современном русском языке (образованные на основе имен),—«Ученые записки МГПИ», № 148, вып. 10, 1960,

Бироқ кейинги вақтларда кириш ва киритма конструкциялар масаласига янгича нуқтаи назардан ёндашилмоқда.

Проф. А. Г. Руднев киришлар (у киритмаларни киришлардан фарқламайди) билан асосий гап ўртасида семантик боғлиқлик мавжуд экан, улар орасида грамматик алоқа ҳам бўлиши керак, деб таъкидлайди⁴⁴ ва бундай грамматик алоқани «мувофиқлашув» («соотношение», «соотносительная связь») термини билан атайди. Бу А. Г. Рудневга уларни гапнинг махсус бўлаги — кириш бўлақлар сифатида қарашга имкон берган⁴⁵. «Кириш ва киритма конструкцияларнинг асосий гап билан худди шундай («соотносительная связь») муносабатга киришишини» бошқа айрим текширувчилар⁴⁶ ҳам қўлласалар-да, улар кириш ва киритмаларнинг гап бўлақларига грамматик жиҳатдан тенг ва тобе муносабатда боғлиқ бўлмаслигини, асосий гап структурасини ўзгартирмаслигини таъкидлайдилар ва уларни гапни мураккаблаштирувчи ҳодисалар сифатида қарайдилар.

Бир гуруҳ тилшунослар эса кириш ва киритмалар асосий гап бўлақларига семантик жиҳатдан боғлиқ экан, демак улар грамматик жиҳатдан ҳам боғлиқ бўлади деган тезисни бирмунча бошқачароқ ҳал қилишади. Е. В. Кротевич баъзи тилшунослар⁴⁷ каби

стр. 242; Т. А. Свиблова. К вопросу об отграничении обособленного определения от сходных грамматических конструкций («Филологические науки», 1962, № 1, стр. 181); М. Чарыев. Слова, грамматически не связанные с членами предложения в современном туркменском языке, АКД, Ашхабад, 1965, стр. 6.

⁴⁴ А. Г. Руднев. Синтаксис современного русского языка, М., Изд-во «Высшая школа», 1963, стр. 21—22, 205; А. Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения, М., Учпедгиз, 1959, стр. 123.

⁴⁵ Кириш конструкцияларни гап бўлақлари қаторида қараш бошқа адабиётларда ҳам учрайди. Қаранг: И. И. Мещанинов. Члены предложения и части речи, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1945, стр. 186—189; Ж. П. Теремязева. Вводные слова и их интонация в современном немецком языке, АКД, Л., 1967, стр. 15; Р. Л. Ковнер. Проблема вводного члена предложения («Ученые записки Ленинградского госпединститута иностранных языков», вып. III, Л., 1956); С. И. Груздева. О связи слов в предложении («Ученые записки ЛГУ», № 161, Серия филологическая, вып. 18, 1952).

⁴⁶ Т. Р. Котляр. Қўрсатилган китоб, 16—22-бетлар; Д. С. Самирова ва. Развитие вводного предложения в английском языке, АКД, Л., 1954, стр. 16; А. Р. Сайфуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундалма, Тошкент, «ФАН», 1968, 70—71-бетлар; Шу автор. Мактабда гап бўлақларини ўтиш, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1968, 12—134-бетлар; Шу автор. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кириш бўлақ, Тошкент, «ФАН», 1972, 80-бет; И. Норова. Обращение, вводные слова и предложения в современном таджикском литературном языке, АКД, Душанбе, 1964, стр. 3—9; Д. Н. Золотарева. Интонационно-грамматический анализ пространственных и временных уточняющих обстоятельств в современном английском языке, АКД, М., 1969, стр. 8.

⁴⁷ А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, изд. 2-е, Л., Учпедгиз, 1941, стр. 265; А. М. Бордович. Модальные слова в современном русском литературном языке, АКД, Минск, 1956, стр. 18—20; А. М. Бордович. Некоторые наблюдения над синтаксической функцией модальных слов («Труды по языкознанию», Белорусский госуниверситет, вып. 1, 1958, стр. 265). Е. В. Кротевич. Члены предложения в современном русском языке, Львов, изд. Львовского госуниверситета, 1954, стр. 22; Шу автор. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения (Сб.: «Вопросы русского языкознания», кн. 2, Львов, Изд-во Львовского госуниверситета, 1956, стр. 18).

кириш бўлак термини ўрнига «йўлдош бўлак» терминини қўлласада, улардан фарқли, кириш сўз ва сўз бирикмалари гап бўлаклари га модал синтактик муносабатлар орқали боғланади ва гапда алоҳида синтагмани ташкил этади деган фикрни илгари суради⁴⁸. Е. П. Седун эса кириш ва киритма гаплар асосий гап составига объектив-синтактик муносабатлар орқали боғланади: бу боғланиш «узук-юлуқ» (прерывисто-присоединительная связь) характерда деб кўрсатади.

«Присоединение» тушунчасини синтактик алоқанинг махсус тури сифатида қараш бошқа текширувчиларнинг ишларида ҳам учрайди⁴⁹. И. И. Шчеболева «присоединение»ни киритма конструкцияларни асосий гапга боғлайдиган муносабатларнинг бири сифатида изоҳласа, Л. Г. Хатиашвили уларнинг грамматик алоқанинг бу тури (присоединительная, присоединительно-пояснительная связь) орқали боғланиши ҳатто боғловчисиз киритилган кириш гапларга ҳам хосдир деб кўрсатади⁵⁰. Бу ерда шуни айтиш керакки, акад. В. В. Виноградов «присоединение»ни синтактик алоқа типлари қаторига киритмайди, балки синтактик компонентлар ўртасидаги логик-стилистик ва экспрессив муносабатлар тарзида талқин этади. Акад. Л. В. Шчерба бундай ҳолатларда келган тенг боғловчилар у ёки бу элементларни ўзаро боғламайди, балки ўзидан олдинги қисмга қўшади, бириктиради, дер экан, боғловчиларнинг бу функциясини «присоединительные» термини билан аташни таклиф этади. Бу фикрни Н. М. Шанский, А. И. Ефимов, С. Е. Крючков, А. И. Аникинлар ҳам қувватлайди⁵¹.

Киритма ва иловали конструкциялар масаласини махсус ўрганган А. И. Аникин ҳам киритма конструкцияларнинг айрим типлари (киритмаларнинг ҳаммаси эмас) иловалар характерига эга бўлиши, маълум шароитдагина мос келиши мумкин, лекин бу мазкур ҳодисаларни тенглаштиришга асос бўлолмайди, деган хулосага

---

⁴⁸ Е. П. Седун. О так называемых «вводных» и «вставных» конструкциях (Сб.: «Славянское языкознание», М., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 193); Е. П. Седун. Понятие вводной конструкции в синтаксисе современного английского языка («Иностранные языки в школе», 1956, № 4, стр. 16).

⁴⁹ И. А. Попова. Кўрсатилган мақола, 376—377-бетлар. Рус тилида «присоединение»ни тенг ва тобе муносабатлар қаторида синтактик алоқаларнинг махсус тури сифатида ажратиш М. В. Карпенко, Т. И. Плешченко, А. П. Воличукларнинг ишларида ҳам илгари сурилган. Бу ҳақда қаранг: В. А. Белошапкова. Сложное предложение в современном русском языке, М., Изд-во «Просвещение», 1967, стр. 91.

⁵⁰ И. И. Шчеболева. Вставочные конструкции в современном русском литературном языке, АКД, М., 1955, стр. 12—13; Л. Г. Хатиашвили. К вопросу о вводных предложениях в современном русском языке (Труды Тбилисского государственного университета, вып. 63, Тбилиси, 1956, стр. 388).

⁵¹ Бу ҳақда қаранг: А. И. Аникин. Вставные конструкции с присоединительным значением в современном русском языке («Ученые записки МГПИ», № 296. Современный русский язык, М., 1968, стр. 37—38).

келади. Киритмалар илова характериға эға бұлмаслиги ҳам мумкин⁵².

Кейинги йиллар ичида айрим текширивчилар ўртасида кириш ва киритма конструкциялар асосий гап корпуси ёки гап бўлаклариға махсус грамматик алоқа орқали боғланади, деган фикр ва бу синтактик муносабатни белгилашға оид бошқачароқ қарашлар ҳам баён қилинмоқда. Бундай грамматик алоқани А. М. Мухин «интродуктив алоқа»⁵³, М. А. Авласевич «симпраксистик алоқа»⁵⁴ терминлари билан аташни таклиф қилишса, И. П. Распов эса гап структурасини мураккаблаштиривчи сўз формалари ва синтактик комплекслар гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклариға «аппликатив алоқа»⁵⁵ орқали боғланади, деган фикрни илгари суради. Шу тезисдан келиб чиқиб, А. М. Мухин ва А. А. Авласевич кириш конструкцияларни гап бўлаги — гапнинг кириш компонентлари ёки модал синтаксемалар сифатида қарашса, И. П. Распов аппликатив алоқани тобе муносабатнинг 4-тури қилиб ажратади.

Кириш ва киритма конструкциялар, умуман, асосий гапни мураккаблаштиривчи синтактик ҳодисалар билан асосий гап бўлаклари ўртасида махсус грамматик муносабат бўлиши керак деган фикр сўнги йилларда яратилган баъзи туркологик адабиётларда ҳам кўрина бошлади. М. З. Закиев киришлар (ундалмалар ҳам) грамматик жиҳатдан боғлиқ бўлади: бу алоқанинг ташқи ифодаси интонация ва модал муносабатдир, деб таъкидлар экан, уларни йўлдош бўлак сифатида эмас, гапнинг тенг ҳуқуқли бўлаги — модал бўлаklar ҳисоблаш кераклигини уқтиради⁵⁶.

Проф. Ф. А. Абдурахмонов, А. Р. Сайфуллаевлар ҳам киришларни асосий гап ёки гап бўлаклари билан мазмунан ва синтактик жиҳатдан боғлиқ махсус гап бўлаклари сифатида қарайдилар. Ф. Абдурахмонов юқоридаги тилшунослар каби ундалма ва кириш

⁵² А. И. Аникин. Юқорида кўрсатилган мақола, 49—55-бетлар. Худди шу фикрни бошқа ишларда ҳам учратамиз. Қаранг: И. И. Щеболева. Кўрсатилган автореферат, 14-бет; Т. Р. Қотляр. Кўрсатилган китоб, 34—35-бетлар.

⁵³ А. М. Мухин. Части речи и синтаксические единицы (Сб.: «Вопросы теории частей речи», Л., Изд-во «Наука», 1968, стр. 167).

⁵⁴ М. А. Авласевич. Кўрсатилган автореферат, 9-бет.

⁵⁵ И. П. Распов. Стрoение простого предложения в современном русском языке, М., Изд-во «Просвещение», 1970, стр. 40—42, 66; А. Ф. Пряткина эса «изохлаш» («пояснение») алоқа усулини грамматик муносабатларнинг махсус тури сифатида ажратади. Қаранг: В. А. Белошаркова. Кўрсатилган китоб, 91-бет. Солиштиринг: С. И. Карцевский бу муносабатни «внесение» термини билан атади (Қаранг: Повторительный курс русского языка, М.—Л., 1928, стр. 24).

⁵⁶ М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка, Казань, Изд-во Казанского госуниверситета, 1963, стр. 73—78; М. З. Закиев. К проблемам грамматического членения предложения (Сб. «Вопросы методологии и методики лингвистических исследований», Уфа, Изд-во Башкирского госуниверситета, 1966, стр. 194—195). Кириш сўз, ундалма ва ундовларни И. П. Лысков «эмоциональные члены предложения» сифатида кўсатади (Қаранг: В. А. Цикович. Кистори вводных слов и предложений в русском языке—Сб.: «Вопросы русского языкознания», кн. 3, Львов, Изд-во Львовского госуниверситета, 1958, стр. 37).

бўлақларнинг асосий гап бўлақларига, синтактик боғланиш усули, ўзига хос характерга эга бўлиб, тенг алоқага ҳам, тобе алоқага, ҳам киришмаслигини, айтади. У ундалма ва кириш бўлақларнинг боғланиши грамматик муносабатларнинг учинчи тури — изоҳлаш, алоқаси (пояснительная связь) эканлигини ва уларда ярим предикативлик мавжудлигини кўрсатар экан, уларни гапнинг учинчи даражали бўлақлари деб аташ мақсадга мувофиқлигини қайд этади⁵⁷.

Учинчи даражали бўлақлар ҳақидаги фикр А. Р. Сайфуллаевнинг ишларида ҳам анчадан бери илгари суриб келинади. Лекин, бу ҳодисалар асосий гап бўлақларига мувофиқлашув (соотносительная связь) орқали боғланади, деб кўрсатилади⁵⁸. У ўзининг «Синтактик алоқа йўллари» номи мақоласида киришларнинг гап билан синтактик алоқага киришишини (сўз формалари, ёрдамчи ва кўмакчи сўзлар воситасида) ҳамда маълум сўроққа жавоб бўлишини айтса, «Ҳозирги ўзбек адабий тилида кириш бўлақ» китобида бунинг аксини ёзади. Чунончи, «Қиритма гапнинг асосий состави билан грамматик алоқага киради. Кириш эса гап бўлақлари билан синтактик алоқага кирмайди», деб кўрсатади.

Юқоридагилардан кўринадики, кириш ва киритмалар асосий гап ва гап бўлақларига синтактик боғлиқ бўлади, махсус гап бўлаги ҳисобланади деган фикр тарафдорлари уларнинг грамматик муносабатларнинг махсус тури орқали боғлиқ бўлишини асослашда бир-бирларидан унча фарқ қилмайдилар. Бунда улар, грамматик муносабатнинг бу турини ва қандай гап бўлаги бўлишини, турли терминлар билан аташларидан қатъи назар, кириш ва киритмалар муайян гап таркибида келган экан, у билан мазмунан боғлиқ бўлар экан, бу алоқадорлик грамматик жиҳатдан ҳам ўз ифодасини топиши, демак, синтактик алоқага киришиши лозим деган тушунчадан келиб чиқади.

20-йилларда яратилган грамматикаларда ҳам шунга ўхшаш йўтутилган: гапдаги ҳар бир сўзни гап бўлаги деб ҳисоблаш натижасида ундалма, ундов ва киришлар ҳам гап бўлаги сифатида талқин этилган. Шу туфайли иккинчи даражали бўлақлар 1) «чин эргашлар» ёки «чин тўлдирғичлар» ва 2) «ўғай эргашлар» ёки «ўғай тўлдирғичлар»га ажратиб берилган. Ундалма («ундаш тўлдирғич») ва кириш конструкциялар («қистирма сўз ва қистирма гаплар» ёки «қистириқ сўз ва қистириқ гаплар») мана шу «ўғай» бўлақлар дои

⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Ғ. А. Абдурахмонов. Ўзбек тили синтаксисида гураккаб гаплар масаласига доир («Ўзбек тили ва адабиёти», 1962, № 3) Ғ. Абдурахмонов. Синтаксис осложненного предложения (к некоторым спорным вопросам тюркских языков)—Сб.: «Структура и история тюркских языков», М., Изд-во «Наука», 1971; стр. 138—147.

⁵⁸ А. Р. Сайфуллаев. Гапнинг учинчи даражали бўлақлари («Совет мактаби», 1967, № 1, 36—38-бетлар); А. Р. Сайфуллаев. Ҳозирги ўзбек адаби тилида ундалма, Тошкент, «ФАН», 1968, 70—71-бетлар; А. Р. Сайфуллаев. Мактабда гап бўлақларини ўтиш, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1968, 127-бе

расида қаралган⁵⁹. «Учинчи даражали бўлақлар» терминига келганда у дастлаб И. А. Батманов томонидан ишлатилган. Бироқ у бу терминни («третьестепенные члены предложения»), «мураккаб гап бўлаги («сложные члены предложения»); маъносида қўллайди. Бевосита иккинчи даражали бўлақларнинг ўзига тегишли бўлиб, уларни кенгайтириб келган эргаш компонентлар учинчи даражали бўлақлар тарзида баҳоланади. Шунга мувофиқ «Бу завод ишчиларининг мажлиси бошланди» жумласидаги «бу завод» каби компонентлар учинчи даражали бўлақ деб қаралади ҳамда бундай даражаланиши (масалан, тўртинчи ёки бешинчи даражали бўлақлар каби) яна давом этказиш мумкинлиги кўрсатилади. Ундалма, кириш сўз ва кириш гаплар эса мустақил бўлақлар («независимые члены») сифатида изоҳланади⁶⁰.

Англашилишича, учинчи даражали, тўртинчи даражали «бўлақ» терминлари 2 хил талқин этилади. Лекин уларда, гап структура-сини бўлақларга ажратиш принципнинг конструктив-синтактик аспекти нуқтаи назаридан ёндашилганда, бир умумий жиҳат бор. Бу шу терминнинг гапнинг конструктив базаси структур асосни (гап қурилиши учун зарур бўлган қисми) ташкил этган компонентларга ҳамда уларга бевосита алоқадор бўлган гап бўлақларига нисбатан эмас, балки гап қурилиши учун зарур бўлмаган (бевосита боғлиқ бўлмаган) факультатив қисмларга нисбатан кенг маънода ишлатилганлигидир, холос. Бу хилдаги «бош бўлақларга бевосита боғланмасдан, бошқа бир иккинчи даражали бўлаққа эргашиб» келган ҳолатларни А. Сулаймонов «мустақил бўлмаган иккинчи даражали бўлақлар» деб атайди⁶¹.

Ҳ. Болтабоева мақолаларида модал бўлақ, учинчи даражали бўлақ терминларини қўлласа, кейинчалик бу ҳодисаларни «формал-грамматик томондан иккинчи ёки учинчи даражада бўлақлар деб номлашни ҳамма вақт ҳам тақозо қила бермайди: (таъкид бивники — Т. И.), чунки бу бўлақлар гап мазмунидаги муҳим ва асосий томонларни ҳам ифода этади» деб таъкидлайди. Ажратилган бўлақлар, ундалмалар киришларни синтагматик бўлақлар деб номлаганини, «уларнинг грамматик алоқасини интонацион ёки ажралган алоқа дейиш мумкин»лигини кўрсатади. Бунда синтагматик бўлақ термини интонацион бутунлик сифатида тушуннади. Лекин киритмалар синтагматик бўлақлар (демак, гап структурасини мураккаблаштирувчи ҳодисалар) қаторида саналмайди⁶².

⁵⁹ Бу ҳақда яна қаранг: А. Ғуломов. Ўзбек тили синтаксисининг баъзи масалалари («Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 2-сон, 9—11-бетлар).

⁶⁰ И. А. Батманов ва А. Н. Вильнер. Ўзбек тили дарслиги, Наҳв, Тошкент, Ўздавнашр, 1933, 20—21, 50—71-бетлар; И. П. Распоповнинг китобида ҳам «учинчи даражали бўлақ» термини шунга яқин маънода қўлланади (Қаранг: Қўрсатилган китоб, 53—54-бетлар).

⁶¹ А. Сулаймонов. Гап бўлақлари ҳақида («Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», СамДУ илмий асарлари, II серия, Самарқанд, 1969, 168—169-бетлар).

⁶² Ҳ. Болтабоева. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар, Тошкент, «ФАН» нашриёти, 1969, 5—12-бетлар.

Англашилишича, гап структурасини мураккаблаштирувчи ҳодисалар ва уларнинг гап билан муносабати ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Бироқ уларнинг деярли барчаси бу грамматик муносабат характер жиҳатдан тенг алоқага ҳам, тобе алоқа турларига ҳам кирмаслигини, гап бўлақларига хос хусусиятларга эга эмаслиги, гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлақлари каби маълум сўроққа жавоб бўлмаслиги, синтактик ва интонацион жиҳатдан алоҳидалигини тан оладилар. Шунингдек, бу ҳодисаларни улар ҳам, бошқа кўпчилик тилшунослар каби, ўзига хос ўринлашиш ва позицияга эга бўлган, асосий гапга нисбатан логик ва мазмун жиҳатдан бошқа бир йўналишдаги изоҳ қўшимча маълумот ва турли муносабатлар ифодаловчи ҳамда асосий гап составига киритилган, унга бирикиб, эргашиб келувчи синтактик ҳодисалар сифатида баҳолашади. Лекин уларда кириш ва киритмаларнинг асосий гапга махсус грамматик алоқалар билан (мувофиқлашув, интродуктив, аппликатив каби алоқалар билан) боғланишининг туб моҳияти, характери нималардан иборат эканлиги етарли очиб берилмайди. Тўғрироғи, бу алоқанинг моҳияти илмий-назарий жиҳатдан етарли асосланмайди. Айрим ишлардагина уларга хос интонация ва функция (масалан, модал муносабат) ҳамда ўринлашиш тартиби бундай махсус синтактик алоқаларнинг ташқи формал-грамматик кўрсаткичи сифатида кўрсатилса, бошқарида уларнинг фақат мазмунан алоқадорлигигина тилга олинади.

В. А. Белошапкова сўнги йилларда тенг ва тобе муносабатлар қаторида синтактик алоқанинг бошқа махсус турларини белгилашга уринишнинг муваффақиятли чиқмаганлигини қайд этар экан, бундай интилиш тобе ва тенг муносабатлар моҳияти семантик планда ҳам, формал планда ҳам аниқ белгилаб берилган, демак, улардан маълум жиҳатдан фарқланадиган ҳолатлар махсус синтактик ҳодиса сифатида қаралиши зарур деб билишнинг натижаси эканлигини таъкидлайди⁶³.

Англашилишича, шу давргача тилшуносликда аниқланган ҳамда кириш ва киритмаларга мансуб деб қаралаётган хусусиятлар гап бўлақларига хос белгилардан сўзсиз фарқ қилади. Бу ҳол айрим текширувчиларнинг гапнинг иккинчи даражали бўлақлари ҳақидаги таълимотга шубҳа билан қарашига, гап бўлақлари ҳақидаги традицион таълимотни қайта кўриш зарур деган фикрларнинг юзага келишига сабаб бўлди⁶⁴. А. Б. Шапиро «Иккинчи даражали бўлак-

⁶³ В. А. Белошапкова. Кўрсатилган китоб, 91—92-бет. Ўзбек тилшунослигида ҳам «учинчи даражали бўлақлар» ва «грамматик алоқаларнинг учинчи тури — изоҳлаш ёки мувофиқлашув муносабат»ларни ажратиш масаласи назарий ва амалий жиҳатдан қандай мақсадни кўзлаши, уларнинг туб моҳияти илмий жиҳатдан етарли асослаб берилмаганлиги тилшунослар томонидан матбуотда қайд этилган. Бу ҳақда қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Кўрсатилган мақола, 9—11-бетлар; Ҳ. Рустамов. Қўлланма ҳақида мулоҳазалар («Ўқитувчилар газетаси», 16 октябрь, 1969 йил).

⁶⁴ В. В. Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка) — «Вопросы грамматического строя», М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 421.

ларни мана шу уч туркум бўйича тақсимлаш бирор натижага олиб келмайди, чунки кўпгина конструкциялар (шу жумладан, кириш ва киритма конструкциялар ҳам — Т. И.) уларнинг ҳеч бирига тўғри келмаслиги билан бутун схемани «обрўсизлантиради»⁶⁵, деб ёзади.

Бизнингча, кириш ва киритмаларни асосий гап бўлақларига синтактик жиҳатдан боғлиқ бўлган махсус гап бўлақлари (кириш бўлақ, йўлдош бўлақ, модал бўлақ ва учинчи даражали бўлақ) сифатида талқин этишни гап бўлақларига оид традицион таълимотни, гап бўлақлари ўртасидаги муносабатлар — тобе алоқа турлари схемасини тўлдиришга уринишнинг натижаси сифатида баҳолаш мумкин.

Киритмаларни гап бўлақларидан фақрлашга доир. Ҳақиқатан ҳам, ундалмалар, кириш ва киритмалар гап бўлақлари билан маълум бир грамматик муносабат орқали боғланади, дейиш билан гап бўлақлари ҳақидаги таълимот гап таркибида қатнашган барча ҳодисаларни тўла қамраб олгандек, мунозарали масалалар бартавраф этилгандек бўлиб кўринади. Бироқ бу ҳам масалани илмий жиҳатдан тўла ҳал қилиб беролмаса керак. Чунки бу кириш ва киритмаларнинг асосий гап бўлақлари билан бўлган муносабати характерини атрофлича ўрганишни ҳамда уларни одатдаги гап бўлақларидан чегаралашни тақозо этади.

Биринчидан, кириш ва киритмалар асосий гап билан грамматик боғлиқ бўлади, деб кўрсатувчи текширувчилар бундай грамматик алоқа маълум бир формал-грамматик ифодага эга эмаслигини таъкидлаганлари ҳолда, уларнинг муайян бир гап составида қатнашиши ва мазмунан боғлиқлигигагина асосландилар. Бунда улар кириш ва киритмалар асосий гапга мазмунан боғлиқ экан, демак, улар ўртасида грамматик алоқа ҳам мавжуд, дейиш билан логик ва грамматик категорияларни қориштирадилар⁶⁶. Ҳақиқатан ҳам, кириш сўз ва сўз бирикмаларини (киритмаларни ҳам) «йўлдош бўлақ», «модал бўлақ», «эмоционал бўлақ», «учинчи даражали бўлақ» терминлари билан гап бўлақлари сифатида белгилаш логик критерия асосида ажратишдир. Гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлақлари эса логик-грамматик критерия асосида ажратилади. Шундай экан, гап бўлақларини бундай 3 типга ажратиш грамматик ва логик критерияларни маълум даражада қориштириш натижаси ҳисобланади⁶⁷.

⁶⁵ А. Б. Шапиро. К учению о второстепенных членах предложения в русском языке («Вопросы языкознания», 1957, № 2, стр. 85). Яна қаранг: В. М. Никитин. О единстве методов сопоставительного дистрибутивного, позиционного и трансформационного анализа членов предложения (Сб.: «Вопросы методологии и методики лингвистических исследований», Уфа, Изд-во Башкирского государственного университета, 1966, стр. 89).

⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: А. Ф. Фуломов. Кўрсатилган мақола, 11-бет.

⁶⁷ Л. З. Сова. Аналитическая лингвистика, М., Изд-во «Наука», 1970, стр. 67. Гап бўлақларини ажратишда фақат бир хил критерияларга асосланиш ҳақидаги фикр В. Н. Мигирин, В. М. Никитин, Н. М. Александровларнинг ишларида ҳам уқтирилган. Қаранг: Л. З. Сова. Уша асар. 68-бет.

Тўғри, марксистик лингвистика логик ва грамматик категорияларнинг алоқадорлигини, тил билан тафаккурнинг диалектик бирлигини кўрсатади. Тилда мавжуд 3 тур гап (дарақ, сўроқ, ундов) 3 хил фикрни (сузjudение, вопрос, побуждение) акс эттиради. Бироқ логик ва грамматик категорияларнинг диалектик бирлиги уларни параллел ҳодисалар сифатида тенглаштиришга асос бўлмайди. Улар ҳеч қачон бири иккинчисини тўла қопламайди⁶⁸. Тил билан тафаккур, логик ва грамматик категориялар ўртасидаги алоқадорлик, диалектик бирлик фикр ифодалаш жараёнида турли кўриниш ва истисноларнинг бўлишини инкор этмайди. Зотан, киритмалар асосий гапнинг синтактик структурасидаги грамматик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган сўз, сўз бирикмалари ва гапларни узиб қўяди, уларни бир-бирдан ажратиб қўйиш орқали киритилган бўлади. Бунда нутқда маълум бир «силжиш», бир ифода қисмининг бошқа бир синтактик структура — бошқа бир йўналишдаги гап билан аралашини юз беради. Натижада бу структур-синтактик жиҳатдан икки хил йўналишга олиб келади. Ҳақиқатан ҳам, киритмалар грамматик жиҳатдан шаклланган тайёр гап структурасига нутқ momentiда туғилиб қолган бирор эҳтиёжга кўра «кутилмаган ўринда» йўл-йўлакай киритилган, бошқа бир йўналишда бўлган изоҳ ва қўшимча маълумотлар тарзида намоён бўлади. Бунда уларнинг асосий гапга муносабати грамматик жиҳатдан бўлмай, балки ўзи киритилган гапнинг динамик структурасидаги умумий мазмуний атмосфера, ундаги функционал ўзгаришлар билан алоқадор ассоциатив муносабатлар орқали боғланади. Уларнинг гап таркибига кутилмагандек киритилиши, турли йўналишдаги ифодаларнинг бир умумий мазмуний муҳит доирасида яқинлашишида нутқ ситуацияси ва нутқ шароити муҳим роль ўйнайди.

Иккинчидан, киритмаларнинг тайёр синтактик конструкцияга киритилганлиги, асосий гапдаги узлуксиз синтактик муносабатлар занжирини узиб қўйиши ва йўл-йўлакай қўшимча факт аниқлаштириш ритмо-мелодик воситалар орқали ҳам ўз ифодасини топади⁶⁹.

Киритмалар асосий гап интонацион қурилишини ажратиб қўяди. Асосий гапнинг киритмадан кейин келган қисми одатдагидек унинг (асосий гапнинг) давомидек айтилаверади. Киритма эса ўзига хос интонация ва пауза орқали ажралиб туради. Бу бутун гап мазмунининг тўғри тушунилишида катта роль ўйнайди. Кириш ва киритмаларнинг ритмо-мелодик жиҳатдан бундай ажралиб туриши

⁶⁸ Ж. Вандриее. Язык, М., 1937, стр. 112; Т. А. Бергагаев. Курс шидган китоб, 25-бет; В. И. Кодухов. Мышление и языковые значения функции (Сб.: «Язык и мышление», М., Изд-во «Наука», 1967, стр. 102—115); В. В. Бабайцева. О выражении в языке взаимодействия между чувственным и абстрактной ступенями познания действительности (Сб.: «Язык и мышление», М., Изд-во «Наука», 1967, стр. 55—65).

⁶⁹ Кириш ва киритмаларнинг интонацияси ҳақида қаранг: А. Н. Гвозде. О фонологических средствах русского языка, М.—Л., Изд-во АНН РСФСР, 1941, стр. 153; А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, ч. III, синтаксис, М., Учпедгиз, 1961, стр. 193—194.

ҳам, уларнинг гапнинг синтактик структураси ва грамматик жиҳатига қўра эмас, балки нутқнинг функционал ривожини билан боғлиқлигини кўрсатади. Чунки интонация тўғридан-тўғри гапнинг синтактик структурасини эмас, энг аввало, ундаги мазмуний бўлинишни акс эттиради. Бирор конструкциянинг интонация воситасида ажралиши грамматик бўлиниш асосида бўлмай, унинг мазмуний синтагматик состави билан белгиланади⁷⁰. Шу жиҳатдан уларни «синтагматик бўлақлар» деб аташ мумкиндай кўринади. Лекин традицион гап бўлақларига ажратиш билан синтагматик бўлиниш бир нарса эмас (гарчи баъзан улар бир-бирига мос келиб қолса ҳам). Гапнинг синтагмаларга бўлиниши унинг коммуникатив вазифаси билан боғлиқ ҳолда компонентларнинг турли мазмуний комбинацияси асосида юзага чиқади. Бундай бўлиниш аслида гап структурасини коммуникатив синтактик (актуал) аспектда (конструктив-синтактик эмас) ўрганишдир. Худди шу нуқтаи назардан ҳам кириш ва киритма сўз, сўз бирикмалари гап бўлағи бўлолмайди.

Учинчидан, гап бўлақлари проблемаси сўз бирикмалари билан алоқадор ҳодиса ҳисобланиб, уларни белгилашда сўзларнинг ўзаро бирикиш усуллари, грамматик алоқа турларининг характери (мослашув, битишув, бошқарув) эътиборга олинади. Грамматик алоқанинг бу йўллари эса одатда сўз бирикмалари, синтагмалар занжирини ташкил этган сўзлар ўртасидаги муносабат доирасида олиб қаралади⁷¹. Сўзларнинг ўзаро бирикиши ҳақидаги қоидалар — сўз алоқалари, сўз таркиби, гапдаги ўрни, синтактик роли каби масалалар синтаксис учун, демак, гап бўлақларини белгилаш учун жуда муҳимдир.

Гап бўлақларига хос бўлган бу талабларни эса кириш ва киритма сўз, сўз бирикмаларига қўйиб бўлмайди. Кириш ва киритмалар, аввало, гапда ўзининг муайян бир ўрнига эга эмас: гапдаги бошқа сўзлар билан бирикиб, биргаликда бир сўз бирикмасини ҳам, бир синтагмани ҳам ташкил этмайди (Улар гапда алоҳида, мустақил синтагма сифатида қатнашади, холос). Уларни гап бўлақларидан, асосий гап структурасидан ажратиб турган пауза ва мелодика (алоҳидалик) бир сўз бирикмаси ичида ҳам, бир синтагма ичида ҳам, шунингдек, сўз бирикмалари ёки синтагмалар орасида ҳам кузатилаб келинади. Ўз навбатида, улар мазмунан гапнинг бирор бўлағи ёки қисмигагина эмас, бутун гап, баъзан эса ўзидан олдин келган бир нечта мустақил гаплар ёки бутун бир абзац мазмунига алоқадор бўлиши мумкин.

Кириш ва киритмаларнинг табиати гапнинг умумий синтактик ва семантик фонидоғина ўзини кўрсатади. Шунингдек, улар асосий

⁷⁰ Е. А. Брызгунова. Практическая фонетика и интонация русского языка, М., Изд-во МГУ, 1963, стр. 164—165.

⁷¹ Қидслаг: «В конкретной речевой цепи воплощены и законы парадигматические, и законы синтагматические» (М. В. Панов. Русская фонетика, М., Изд-во «Просвещение», 1967, стр. 14). «Синтагматика языка есть форма существования и проявления парадигматики языка» (В. М. Солицев. Язык как системно-структурное образование, М., Изд-во «Наука», 1971, стр. 91).

гап таркибидан ташқарида келиши ҳам мумкин. Кўринадики, кириш ва киритмалардаги семантик алоқадорлик бутун бир гапга ва баъзан ундан каттароқ контекстга нисбатан олиб қаралади. Шунга кўра, кириш ва киритмалар билан гап бўлаклари, асосий гап ўртасидаги алоқадорликни сўз бирикмалари ичидаги синтагмалар ўртасидаги муносабатлар доирасида қараб бўлмайди. Бу жиҳатдан ҳам улар гап бўлақларидан ажралиб туради.

Тўртинчидан, гап бўлаклари проблемаси сўз туркумлари масаласи билан боғлиқ бўлган ҳодисалардандир. Киритмалар билан сўз туркумлари ўртасида бундай алоқадорликни кўрсатиш қийин; нутқда киритмалар вазифасида келадиган, алоҳида белгиларга эга бўлган бирорта сўз туркумини кўрсатиб бўлмайди. Шунингдек, кириш ва киритмаларга одатдаги гап бўлаклари каби савол бериб бўлмаслиги, уларнинг гапда бирор синтактик функцияни бажармаслиги ҳам кўпчилик томонидан тан олинган. Бинобарин, кириш ва киритма сўз ва сўз бирикмаларининг алоҳида гап бўлаги тарзида талқин этилиши гапларни таҳлил қилишнинг традицион йўлига — гап бўлақларининг ҳукм ифодалашдаги иштирокига асосланган мантиқий йўлига зиддир⁷².

Англашилишича, кириш ва киритмалар гап бўлақларидан фарқ қилади. Киритма сўз ва сўз бирикмаларини асосий гап бўлақларига грамматик боғлиқ бўлмаган ҳодисалар сифатида қараган маъқул. Киритма ва киришларнинг асосий гап билан бўлган муносабати семантик-логик муносабатдан бошқа нарса эмас.

Киритмаларни эргаш гаплардан фарқлашга доир. Кириш ва киритма сўз, сўз бирикмаларини гап бўлаги сифатида қараб, улар асосий гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғлиқ бўлади, деб талқин этилар экан, унда кириш ва киритма гаплар билан боғлиқ бошқа мунозарали масалаларни ҳам ечиб бериш керак бўлади. Чунончи, кириш ва киритма гаплар ҳам гап бўлаги (айтайлик, учинчи даражали бўлак) саналадими? Ёки уларга қўшма гапнинг компоненти — эргаш гаплар сифатида қараш керакми?

Ҳақиқатан ҳам, кириш ва киритма сўз, сўз бирикмалари асосий гап бўлақларига маълум бир синтактик алоқа орқали боғланади, деган фикрга амал қилинган тақдирда гап шаклидаги кириш ва киритмаларни эргаш гаплар сифатида қарашга, яъни ўзлари иштирок этаётган синтактик конструкция билан биргаликда қўшма гапни ташкил этади, деган хулосага келишдан бошқа илож қолмайди.

Айрим текширувчилар худди шундай йўл тутишади: кириш ва киритма гаплар асосий гап билан биргаликда қўшма гапни ҳосил

---

⁷² С. Усмонов, А. Рустамов, Ҳ. Узоқов. Тилшуносликда муҳим воқеа («Ўзбекистон маданияти» газетаси. 10 декабрь, 1968). Яна қиёсланг: «Гап бўлақлари логик-семантик тушунча бўлмай, у, энг аввало, функционал (коммуникатив) тушунчадир» (Бу ҳақда қаранг: В. М. Солнцеv. Кўрсатилган асар, 206—208-бетлар).

этади, деб кўрсатадилар⁷³. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаевларнинг дарслигида кириш сўз ва сўз бирикмалари содда гап баҳсида берилгани ҳолда, кириш гаплар қўшма гап баҳсида берилади⁷⁴.

Г. Г. Саитбатталов докторлик ишида⁷⁵ эса қўшма гап шаклидаги кириш гапларнинг (у киритма конструкцияларни фарқламайди) тузилишига кўра ўн турини ажратиб кўрсатади. Бизнингча, уларни қўшма гап синтаксисига алоҳида ажратиб ўрганиш ҳам ўйлаб кўришни талаб қилади. Чунки қўшма гап формасидаги кириш ёки киритмалар содда ва қўшма гапларнинг истаган тури составида келиши мумкин. Шунингдек, улар асосий гапдан ажратиб олинган ҳолда эмас, ўша гап доирасида ўрганилиши керак бўлади.

Ўз навбатида, бундай хулоса чиқариш учун уларнинг асосий гапга мазмунан алоқадор бўлиши ҳамда составида боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар мавжудлигининг ўзигина етарли эмас. Бунга монелик қиладиган қатор сабаблар мавжуд.

Биринчидан, киритма гаплар, юқорида айтилганидек, асосий гапга нисбатан мазмунан бошқа бир йўналишда бўлиб, йўл-йўлакай қўшимча маълумот ва изоҳлаш, конкретлаштириш каби маъноларни ифодалайди. Асосий гапнинг тузилиши ҳеч бир томони билан киритмаларга боғлиқ эмас. Унда киритма гапга грамматик жиҳатдан (семантик-интонацион жиҳатдан ҳам) боғлиқликни кўрсатувчи бирор ишора бўлмайди. Шунинг учун ҳам уларни асосий гап составидан осонлик билан тушириб қолдириш мумкин. Бунда асосий гапнинг синтактик структураси ва тугал интонацияси ўзгартиришсиз қолаверади.

Баъзи текширувчилар кириш ва киритмалар иштирок этган гапларда мураккаб фикр ифодаланади, шунга кўра, бундай синтактик конструкция қўшма гапнинг махсус тури сифатида қаралиши керак, деб таъкидлайдилар. Бундай қараш мунозара талабдир. Чунки қўшма гаплар содда гапдан фақат мураккаб фикр ифодаланиши билангина фарқ қилмай, бу фарқ, энг аввало, уларнинг синтактик қурилишида ўз ифодасини топади⁷⁶.

Шунингдек, қўшма гап ҳам содда гаплар каби бир коммуникатив бирлик ҳисобланади. Киритма гаплар эса ўзича алоҳида бир коммуникатив-функционал бирлик — содда ёки қўшма гап турларининг бирор тиби шаклида қўлланиб, мазмуний йўналишига кўра аниқ ажралиб туради. «Киритма компонентли гаплар якка сўздан

⁷³ Е. П. Седун. Сложные конструкции с пояснительно-вводным предложением в современном русском языке («Филологические науки», 1959, № 1, стр. 110); Ф. Камол. Кўрсатилган асар, 63-бет. Бу фикр Я. Бауэрда ҳам учрайди (Қаранг; В. А. Белошапкова. Кўрсатилган асар, 29-бет).

⁷⁴ Русский язык, ч. II, синтаксис, изд. 6-е, М., Учпедгиз, 1963, стр. 69—72, 161.

⁷⁵ Г. Г. Саитбатталов. Кўрсатилган автореферат, 48—51-бетлар.

⁷⁶ Э. В. Севортян. Вопросы грамматики в советской тюркологии (Сб.: «Теоретические проблемы советского языкознания», М., Изд-во «Наука», 1968, стр. 320); Г. Г. Саитбатталов. Кўрсатилган иш, 7-бет.

тўртиб гапларгача киритиш мумкин бўлган ўзига хос «нотекс-лик» — «узилиш» билан характерланади. Бундай баённи тузишда гўё «тектоник силжиш», баён қисмларидан бирининг бошқа бир структур-синтактик қатлам билан аралашishi юз беради. Бу структур-синтактик жиҳатдан икки планлиликка — баённинг икки планшилигига олиб келади»⁷⁷.

Шунингдек, киритма икки ва ундан ортиқ мустақил гаплардан ташкил топиши, асосий гап структурасидан ташқарида келиши ҳам мумкин. Бундай киритмалар асосий гап билан грамматик боғлиқ бўлади ва шу билан биргалликда қўшма гапни ташкил этади, дейиш яна ҳам қийин.

Иккинчидан, киритма конструкцияларга хос интонация ва пауза қўшма гап компонентлари интонацияси ва улар ўртасидаги паузадан кескин фарқ қилади. Гапларнинг ҳар қандай қўшилиши, бири-киши қўшма гапни юзага келтиравермайди. Улар бир функционал бутунлиқни, интонацион ва грамматик жиҳатдан ўзаро мувофиқлашган — шаклланган синтактик структурани юзага келтиргандагина қўшма гап саналади. Бир бутун тугал интонацияга эга бўлиш содда гаплар учун ҳам, қўшма гаплар учун ҳам муҳим шартдир. Чунки гап бўлаклари ёки компонентлари ўртасида грамматик муносабатнинг бўлиши бутун гап интонациясининг шаклланишида катта роль ўйнайди. Бинобарин, уларнинг бирортасининг тушиб қолиши гап қурилишига ҳам таъсир қилади.

Киритма гаплар эса нисбатан мустақил интонацияга эга бўлиб, асосий гап интонациясининг шаклланишида қатнашмайди. Чунки, бу дарак гап структураси нчида ундов ёки сўроқ гаплар, сўроқ, ундов гаплар составида дарак гапнинг киритма вазифасида келишида яққол кўринади. Шунингдек, киритмалар асосий гап составига иккинчи бир шахс томонидан (масалан, кўчирма гап ичига автор томонидан) киритилиши — нутқ эгасининг ўзига тегишли бўлмаслиги ҳам мумкин.

Демак, киритма гаплар интонацияси, уларни асосий гапдан ажратиб турган пауза қўшма гап компонентларидагидан кўра кўпроқ мустақиллиги ва тугаллиги жиҳатидан содда гаплар интонацияси ва улар ўртасидаги паузага яқин туради. Қўшма гап компонентларида, хусусан, эргаш гапларда эса бу хилдаги интонацион тугаллик бўлмайди. «Қўшма гапнинг составидаги қисмлар мазмун жиҳатдан бир-бирлари билан боғланган бўлиб, бу алоқа грамматик интонацион восита орқали ифодаланган, шаклланган, бу қисмларнинг ҳар бири мустақил содда гапга хос бўлган интонацион тугалликка эга эмас (қўшма гапда ҳам биргина интонацион тугаллик бор: у ҳам интонацион бирликка эга. Уларнинг қисмлари одатда бир-бирдан қисқа паузалар орқали ажралиб туради)»⁷⁸. Бинобарин, киритма гапларга хос интонация ва пауза эса улар асосий гап

⁷⁷ М. А. Авласевич. Кўрсатилган автореферат, 13-бет.

⁷⁸ А. Ғ. Ғулломов, М. А. Саъядов а. Ҳозирги ўзбек адабий тили, синтаксис. Тошкент, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1965, 49-бет.

билан бирликда бир интонацион тугалликни ҳосил қилади дейишга имкон бермайди.

Учинчидан, киритма гаплар асосий гап билан тенг боғланишда ҳам, тобе боғланишда ҳам бўлмайди; ўзлари киритилган гап тилини ўзгартирмайди, балки уни мураккаблаштиради. Бу хусусият боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар орқали киритилган киритма гаплар учун ҳам ҳосир. Уларда боғловчилар, одатда, тенг ёки тобе муносабатлар кўрсаткичи сифатида келмай, фонкция жиҳатдан ўзгарган, янги маъно касб этган бўлади⁷⁹. Бошқача айтганда, бундай боғловчилар киритмаларнинг асосий гапга грамматик боғлиқлигини эмас, семантик муносабатини, мазмунан алоқадорлигини кўрсатади.

Ҳақиқатан ҳам, киритмадаги боғловчи асосий гапга эмас, бевосита киритмага — ўзидан кейинги қисмга тегишли бўлиб, унинг мазмунан асосий гапга алоқадорлигини (асосий гапнинг киритмага алоқадорлигини эмас) ифодалайди. Асосий гап структураси ва мазмуни киритмада боғловчи бўлишини талаб қилмайди. Аксинча, киритманинг структураси ва боғловчининг келиш-келмаслиги унинг ўзига — киритилиш сабаби, қўшимча маълумотнинг характери га боғлиқ бўлади. Боғловчилар эса модал маъно ҳамда функционал боғланишларни англатиши мумкинки, бунда уларнинг синтактик функцияси кучсизланади. Бинобарин, бундай боғловчилар орқали киритилган киритма гаплар билан асосий гап ўртасидаги муносабатни ҳам мустақил гаплар ўртасидаги муносабатга қиёлаш мумкин.

Бундай муносабат алоҳида олинган бир мустақил гап рамкасидаги алоқалардан, сўзсиз, фарқ қилади.

Бир мураккаб синтактик бутунликни ташкил этган мустақил гаплар группасини структура ва ўзаро боғланиш усуллари жиҳатдан ўрганиш боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзларнинг функцияси содда ва қўшма гаплар рамкасидаги ёки уларнинг компонентлари ўртасидаги муносабатларни кўрсатишдагидан мураккаброқ эканлигини кўрсатади. Бундай алоқани бир гап рамкасидаги грамматик муносабатлар билан тенглаштириб бўлмайди. Чунки уларда структур фактор асосий роль ўйнайди. Мустақил гаплар ўртасидаги бундай муносабатни Г. Я. Солганик «занжирли алоқа» («цепная связь») деб номлайди ва уни традицион синтаксисда маълум бўлган бирорта алоқа усулига тенглаштириш мумкин эмаслигини қайд этади⁸⁰.

⁷⁹ В. В. Виноградов. Русский язык, М., Учпедгиз, 1947, стр. 712—720; И. А. Кирюхина. К понятию о вставных предложениях («Вестник Харьковского государственного университета», № 12, серия филологических наук, вып. 2, Харьков, 1965, стр. 52). Боғловчиларни семантик ва синтактик функцияли тизларга ажратиб ҳақида яна қараг: Н. С. Досмелев. Очерки по исторической грамматике русского литературного языка. (Сб.: «Изменения в строе сложноподчиняемого предложения», М., Изд-во «Наука», 1964); В. А. Белашаякова. Сложное предложение в современном русском языке, М., Изд-во «Просвещение», 1967.

⁸⁰ Г. Я. Солганик. Синтаксическая стилистика, М., Изд-во «Высшая школа», 1973, стр. 49—84.

Киритмалар билан гап ўртасидаги алоқадорликни ҳам мустақил гаплар ўртасидаги худди мана шу муносабатга қиёслаш мумкин. Зеро, киритмаларнинг қўлланишини улар қатнашган жумланинг семантик-структур табиатиғина эмас, балки кўпинча нутқнинг умумий характери, ўзаро боғланган мустақил гаплар группаси (катта контекст)даги мураккаб мазмуний йўналиш ва структур қурилиш кабилар тақозо этади.

Шуниси қизиқки, киритма гаплардаги боғловчиларнинг бундай хусусиятини Е. П. Седун ҳам (гарчи у киритмаларни кириш сифатида қараб, улар асосий гап билан биргаликда қўшма гапни ташкил этади деб кўрсатса-да) тўғри белгилайди: «...тенг боғловчилар билан киритилган кириш гапларда тенг боғланиш формаси бор дейиш қийин. Бунда боғловчи ҳам йўл-йўлакайлик ва тез бирлаштириш оттенкасини касб этади. Барча ҳолларда кириш гаплар асосий қисм билан бевосита боғланмайди, чунки уларнинг ҳар иккиси ҳам турли мазмуний йўналишда: бири асосий фикрни ривожлантириш планида, бошқаси—йўл-йўлакайлик, эпизодик изоҳлаш планида жойлашган бўлади»⁸¹.

Шунингдек, киритма гапларнинг форма жиҳатдан эргаш гап турларининг бирортасига мос келиши мумкинлиги ҳам кўпчилик текширувчилар⁸² томонидан рус, инглиз ва немис тиллари фактлари асосида кўрсатиб ўтилган. Англашилишича, киритмалар боғловчилар орқали киритилиб, эргаш гаплар шаклида кела олса ҳам, асосий гап билан бирга қўшма гапни ташкил эта олмайди.

Тўртинчидан, киритма гаплар синтактик конструкциядаги ўринлашиш тартиби ва позицияси жиҳатдан ҳам эргаш гаплардан фарқ қилади. Қўшма гап қисмларининг ўринлашиши маълум бир тартибга амал қилади: унинг бир қисмидаги сўз тартиби ёки бу компонент структурасидаги ўзгариш маълум даражада унинг иккинчи қисмидаги сўз тартибининг ўзгаришига ҳам сабаб бўлади. Қўшма гап компонентларини бир состави ичида иккинчисини қўллаш учрамайди.

Киритма гапларнинг қўлланишида эса тамоман бошқа ҳолат кузатилади: киритмалар содда, қўшма гап структураси ичида истаган бир гап бўлаги ёки қисмидан сўнг келиши, ҳатто аналитик birlikлар ва баъзан сўз билан қўшимча орасига ҳам киритилиши мумкин. Гап ичида келган киритма гапни синтактик структура ташқарисига чиқариб қўллаш, унинг ўрнини ўзгартириш асосий гапнинг синтактик структураси ва грамматик-интонацион шаклланишига ҳеч бир ўзгариш киритмайди. Шунинг учун ҳам киритмаларни гап бўлаги ёки қўшма гапнинг компонентлари билан тенглаштириб бўлмайди. Мустақил гап ёки гаплар группаси тарзида

⁸¹ Е. П. Седун. Кўрсатилган мақола, 113-бет.

⁸² З. С. Юферева. Бессоюзная причинная связь в современном русском языке («Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина», вып. 10, № 148, М., 1960); М. В. Донецкая. Члены предложения, которые могут поясняться придаточными обстоятельными предложениями причины (на материале английского языка)—Сб.: «Вопросы языкознания, грамматики, лексикологии и стилистики», т. 25, М., 1961, стр. 144—151.

келган киритма конструкцияларнинг нуқта парчасидаги ўрни ҳам ўзидан олдинги ва кейинги текстга нисбатангина аниқ кўринади. Ўзбек тилида сўз тартиби масаласи катта контекст — мураккаб синтактик бутунлик нуқтаи назардан ўрганилганда бирмунча бошқачароқ ҳолни кузатиш мумкин. Бирор гапдаги сўз тартибининг ўзгариш имкони — инверсияга учраши мумкин бўлган ҳолатлар катта контекстга нисбатан чекланган бўлади. Бошқача айтганда, маълум тугал гапни мураккаб синтактик бутунлик ичида, мустақил гаплар доирасида олиб қаралганда ундаги муайян сўз тартибининг шу контекстдаги бошқа мустақил гаплардаги тартиб (катта контекстнинг структур хусусияти) билан боғлиқлиги аниқ кўзга ташланади: конкрет гапдаги конкрет сўз тартиби текстда қўшни бўлган мустақил гаплар ўртасидаги семантик ва структур муносабатлар орқали ҳам белгиланади ва бу текст учун шу тартиб зарур ҳисобланади.

Киритма гапларнинг (айниқса, улар эргаш гаплар кўринишида бўлганда) ўринлашиш тартибини — киритилганлигини худди мана шу нуқтаи назардан, катта контекстан келиб чиқиб баҳолаш зарур бўлади.

Катта контекстдаги мустақил гаплар группасини структура ва ўзаро боғланиш усуллари жиҳатдан тадқиқ этиш эса синтактик стилистиканинг вазифасига киради. Бу, ўз навбатида, традицион грамматикадаги маълум хулосаларни киритма конструкциялар ҳодисасига тўғридан-тўғри татбиқ этишни ўйлаб кўриш масаласини ҳам ўртага ташлайди.

Бешинчидан, кириш ва киритма сўз, сўз бирикмасини гап бўлаги, киритма гапларни эса қўшма гапнинг қисми (компоненти) — эргаш гаплар сифатида изоҳлаган тилшунослар масаланинг яна бир муҳим томонини эътибордан четда қолдирадilar. Улар сўз ва сўз бирикмалари шаклидаги кириш ва киритмаларни гап бўлаги сифатида содда гап баҳсида, кириш ва киритма гаплар иштирок этган гапларни қўшма гапнинг бир тури сифатида қўшма гап баҳсида ўрганиш билан бир синтактик категорияга мансуб бўлган турли формаларни бир-биридан ажратиб қўядилар.

Бизнингча, айрим фарқли белгиларидан қатъи назар, сўз ва сўз бирикмаси шаклидаги кириш ва киритмаларни гап формасидаги кириш ва киритмалардан ажратиб, синтаксиснинг турли қисмларида ўрганиш тўғри бўлмаса керак. Акс ҳолда, уларни бир синтактик категория доирасида қараш мумкин бўлмай қоларди. Шунинг учун бўлса керак А. Р. Сайфуллаев *Отасини бир кеча қонга беланган ҳолда зиндон ёқасидан топганларида (уни зиндондан қочганлар ўлдириб кетишган эди) Абдусамад ўн яшар, қўрқоқ, лекин писмиқ, қув бола эди* жумласидаги каби қавс ичида берилган конструкцияларни «мураккаб кириш бўлақлар деб атаса ҳам бўлади», деган фикрни айтади⁸³. Фикримизча, бундай синтактик конструкцияларни

⁸³ А. Р. Сайфуллаев, Кириш бўлақлар ва кириш гапларнинг структура-си ҳақида («Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари» тўплами, Тошкент, «ФАН» нашриёти, 1966, 16-бет).

шартда равишда бўлса ҳам кириш бўлак термини билан аташ қийин. Чунки улар грамматик ва интонацион жиҳатдан тугал гаплардир. Улар, бошқа бир гап составига киритилганлиги ҳисобга олинмаса, одатдаги гаплардан фарқ қилмайди. Бундай конструкциялар киритма гаплар сифатида баҳоланмоғи лозим.

Шунингдек, киритмалар ўзаро боғлиқ бўлган икки ва ундан ортиқ гаплардан ташкил топиши ва гап структурасидан ташқарида келиши ҳам мумкин. Улар баъзан бир неча гапларнинг, ҳатто бутун бир текстнинг мазмунига алоқадор бўлиб ҳам келади. Бу тип киритмаларни эса бир гап структураси доирасида олиб қараш, демак, эргаш гаплар сифатида талқин этиш ҳам мунозаралидир. Чунки бундай конструкцияларни синтактик стилистика доирасидагина атрофлича анализ қилиш мумин.

Хуллас, киритмалар гап бўлаги ҳам, эргаш гаплар ҳам бўлмайди. Уларни синтактик конструкцияларни кенгайтирувчи, мураккаблаштирувчи, гап бўлаклари билан грамматик боғлиқ бўлмаган ҳодисалар сифатида қараб, улар иштирок этган гапнинг мураккаблашуви ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Киритмалар — асосий гапни мураккаблаштирувчи ҳодиса. Кейинги йилларда бундай ҳодисалар (ундалма, кириш ва киритмалар) қатнашган гаплар содда гапнинг мураккаблашуви ёки содда ва қўшма гаплардан фарқланиб, синтаксиснинг махсус қисми — мураккаблашган гаплар баҳсида ўрганилмоқда⁸⁴. Ўзбек тилшунослигида гап структурасининг мураккабланиши ва синтаксисни бундай уч қисмга ажратиш ҳақидаги фикр дастлаб ЎзССР ФА мухбир аъзоси Ф. А. Абдурахмонов томонидан илгари сурилган. У кириш, ундалма, ажратилган бўлаклар иштирок этган гаплар содда ва қўшма гап орасида турувчи алоҳида гап структураси эканлигини баён қилиб, уларни мураккаб гаплар термини билан атайд⁸⁵. Бу қараш коллектив томонидан яратилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобида ўзининг тўла ифодасини топган⁸⁶. Китобда давом этиб келаётган традицион схемадан фарқли, синтаксис 3 катта соҳага (содда, мураккаб, қўшма гап синтаксисига) бўлиб берилади.

Синтаксисни бундай уч қисмга ажратиш, шунингдек, ундалма ва киришларни гап бўлаги сифатида талқин этиб, улар асосий гапнинг умумий мазмуни билан грамматик жиҳатдан маълум муносабатга, грамматик муносабатларнинг учинчи тури—тенг ва тобе алоҳида кирмайдиган махсус муносабатга киришиши ҳамда бундай гап-

⁸⁴ Қаранг: А. Г. Руднев. Синтаксис осложненного предложения, М., Учпедгиз, 1959; З. Х. Таги-заде. Осложнение простого предложения («Труды Азербайджанского госпединститута им. В. И. Ленина», № 6, 1965); З. Г. Абдуллаев. Очерки по синтаксису драгинского языка, М., 1971; Х. Болтабоева. Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар, Тошкент, «ФАН» нашриёти, 1969; Қ. Есенов. Қазақ тилиндегі курделенген сөйлемдер, Алматы, «Ғылым» нашриёти, 1974.

⁸⁵ Ф. Абдурахмонов. Қўрсатилган мақолалар.

⁸⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили, II том; синтаксис, Ф. Абдурахмонов таҳрири остида, Тошкент, «ФАН» нашриёти, 1966.

ларнинг номланиши масаласига тилшунослар турлича баҳо бермоқдалар. Бу қараш бир гуруҳ олимлар томонидан асосан маъқулланди⁸⁷. С. Усмонов, А. Рустамов, Ҳ. Узоқовлар эса бу фикрга бошқача қарайдилар. Бу ҳақда улар шундай ёзадилар: «Бизнингча, гапнинг бу типи традицион тилшунослик қондаларига амал қилинар экан, аслида содда гапдир. Чунки: унда битта ҳужм мавжуд. Бироқ у одатдаги содда гапдан ундалма, кириш сўз ва кириш иборалар каби шу ҳужмнинг ифодаланишида бевосита иштирок этмайдиган «киритмалар» ҳисобига мураккаблашганлиги билан фарқ қилади. Бинобарин, бундай гап «мураккаблашган содда гап» сифатида талқин қилиниши лозим»⁸⁸.

Шунингдек, проф. А. Ғ. Ғуломов ҳам гап структурасини синтактик алоқалар белгиланиши; ундалма; кириш ва киритмалар эса гап бўлақлари билан прамматик боғлиқ бўлмаслигини, бинобарин, улар синтактик конструкцияни кенгайтиришини; мураккаблаштиришини, аммо уни содда гапликдан чиқариб юбормаслигини қайда этади: шунга кўра бундай гапларни «мураккаб гап» деб эмас, «мураккаблашган гап» термини билан аташ зарурлигини таъкидлайди⁸⁹.

Х. Сулаймонов эса бу тип конструкциялар иштирок этган гапларга нисбатан «мураккаблаштирилган содда гап» терминини қўллаб, уларни содда гапларнинг кенгайган кўринишлари сифатида талқин этади⁹⁰.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, лингвистик адабиётларда гап структурасининг мураккаблашувчи ҳодисаси ҳақида кўпроқ, содда гаплар билан боғлиқ ҳолда фикр юритилади. Шунга кўра содда гаплар 3-турга (ёйиқ содда гаплар, ёйиқ содда гаплар, мураккаблашган содда гаплар) ажратилади. Аммо киритмалар фақат содда гаплар составидагина эмас, қўшма гап, мураккаблашган гап турли типлари структурасида ҳам; мустақил гаплар орасида ва абзацлар ичида ҳам қўлланиши мумкин.

⁸⁷ И. Фармонов, Х. Рустамов, А. Мадғозиев, Т. Турғунов. Ўзбек адабий тили тадқиқоти («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 29 апрель, 1967 йил).

⁸⁸ С. Усмонов, А. Рустамов, Ҳ. Узоқов. Тилшуносликда муҳим воқеа («Ўзбекистон маданияти», 10 декабрь, 1968). Н. Ю. Шведова ҳатто ўзгармас (қотган) ҳолга келиб қолган, гап составидан ажралиб турувчи, қўшимча маъно ва субъектив муносабат ифодаловчи бошқа типдаги айрим сўз ва сўз бирикмаларини («изолированные образования») ҳам моҳият жиҳатидан гапнинг синтактик схемасига, тўғрироғи, содда гап системасига алоқаси йўқ, деб кўрсатади. Қаранг: Н. Ю. Шведова. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии)—Сб.: «Русский язык». Грамматические исследования, М., Изд-во «Наука», 1967, стр. 6, 65—66.

⁸⁹ А. Ғ. Ғуломов. Кўрсатилган мақола, 9-бет.

⁹⁰ Х. Сулаймонов. Мураккаблаштирилган содда гап («СамДУ илмий конференциясининг материаллари», Филология серияси, Самарқанд, 1969, 4—6-бетлар). Ҳ. Болтабоева эса бу тип гапларни «содда мураккаб гап» термини билан атади (Қаранг: «Материалы научно-теоретической конференции ТГПИИЯ». Ташкент, «ФАН», 1967, стр. 180—184). Бошқа ишда «мураккаблашган содда гап» терминини қўллайди («Ўзбек тилида мураккаблашган содда гаплар», Тошкент, «ФАН», 1969).

Шунингдек, киритмаларнинг синтактик конструкция составида қўлланиши, аввало, гапнинг динамик структураси масаласи билан боғлиқ бўлиб, содда гапларда ҳам қўшма гапларда ҳам бир хил аҳамиятга эга: уларнинг содда ва қўшма гаплар составида келиши ёки уларга алоқадор бўлиш ҳоллари бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Демак, киритмаларнинг қўлланиши — гап структурасига киритилиши содда гаплар учун ҳам, қўшма гаплар учун ҳам бир хил хосдир⁹¹.

Шундай экан, кириш ёки киритмалар билан қўшма гапларнинг ҳам мураккаблашуви, мураккаблашган қўшма гаплар ҳақида гапириш зарур бўлади⁹². Бинобарин, составида киритмалар қатнашган содда ва қўшма гапларни киритмалар билан мураккаблашган содда гап ва киритмалар билан мураккаблашган қўшма гап ёки киритмали содда гап (мураккаблашган содда гап) ва киритмали қўшма гап (мураккаблашган қўшма гап) терминлари билан аташ ҳам мумкин. Мураккаблашган гап термини остида содда гапнинг ҳам, қўшма гапнинг ҳам мураккаблашувини тушуниш керак бўлади. Шунга кўра, агар мураккаблашган гап синтаксисини алоҳида баҳс сифатида ажратиш зарур деб қаралар экан, синтаксиснинг бу соҳаси мураккаблашган қўшма гапларни ҳам ўз ичига олиши керак.

Юқорида айтилганидек, бир неча гаплар мазмунига тегишли бўлган ёки икки ва ундан ортиқ ўзаро боғланган гаплардан, ҳатто бутун бир абзацдан ташкил топган киритмалар ҳам мавжуд. Бундай киритмаларни эса содда, қўшма гаплар, ҳатто уларнинг мураккаблашган кўринишлари доирасида олиб қараш қийин. Бундай ҳолларда содда ёки қўшма гапнинг мураккаблашуви ҳақида эмас, балки бир неча гаплардан ташкил топган махсус синтактик-стилистик ҳодиса — мураккаб синтактик бутунлик (катта контекст) ёки абзацнинг мураккаблашуви ҳақида гапириш тўғри бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, киритма сўз, сўз бирикмаси ва киритма гаплар қатор хусусиятлари билан одатдаги гап бўлақларидан, қўшма гап ва унинг компонентларидан фарқ қилади. Киритма конструкциялар гап типини ўзгартирмайди, балки грамматик ва интонацион жиҳатдан шаклланган гап структурасини мураккаблаштиради.

⁹¹ В. А. Белошарпова. Қўрсатилган китоб, 28—30-бетлар.

⁹² Бу ҳақда яна қаранг: И. А. Бабакова. Қўрсатилган автореферат, 12—13-бетлар; Д. С. Сомоварова. Қўрсатилган автореферат, 16-бет; И. А. Кирюхина. Қўрсатилган мақола, 54-бет.

КИРИТМА КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТУРЛАРИ ВА СТИЛИСТИК ФУНКЦИЯЛАРИ

Киритмалар грамматик жиҳатдан шаклланган тайёр гап структурасига киритилиб, гапдаги грамматик алоқани ҳам, тугал интонацияни ҳам узиб қўяди, уни мураккаблаштиради. Киритма ифода далаётган маъно кўпинча асосий гап мазмунига нисбатан бошқа йўналишда, йўл-йўлакай киритилган иккинчи даражали (баъзан энг муҳим) изоҳ, қўшимча маълумот тарзида бўлади. Бу оғзаки нутқда асосий гап мазмунини, гапнинг киритмадан олдинги қисми билан кейинги қисмини биргаликда тушунилишига оз бўлса ҳам, халақит беради. Шунинг учун бўлса керак, киритмаларнинг ишлатилишини фикрни аниқ шакллантира олмасликдан деб баҳолаш, уларнинг экспрессив-стилистик жиҳатларига эътибор бермаслик ҳоллари ҳам учрайди.

Кўпчилик ишларда киритмаларнинг синтактик категория сифатида ўзига хос хусусиятлари ўрганилса ҳам, уларнинг семантик-стилистик функциялари атрофлича ёритилмайди. Шу жиҳатдан И. И. Шчеболева, Д. Е. Малявинларнинг диссертацион ишлари диққатга лойиқ. Улар ўзларининг ишларида рус ва инглиз тилида киритмаларнинг семантик-стилистик функцияларини ёритишга ҳаракат қилишган. Айрим текширувчилар¹ эса ўз мақолаларида конкрет асар тилида ишлатилган киритмаларнинг стилистик хусусиятларини ўрганишган. Масалан, А. И. Ефимов Салтиков-Шчедрин асар-

¹ Л. В. Лебедева. Из наблюдений над стилистическими функциями вставных конструкций в публицистической прозе В. В. Маяковского («Труды кафедры русского языка вузов Восточной Сибири и Дальнего Востока», т. 2, Иркутск, 1962, стр. 225—239); Д. И. Баршай. Вставные предложения в современном русском языке (на материале рассказов А. П. Чехова)—«Научные труды студентов МГПИ», вып. 2, 1961, стр. 45—51; А. И. Аникин. Предложения со вставочными конструкциями в письмах А. П. Чехова («Ученые записки МГПИ», № 326, 1965, стр. 18—52); М. Г. Ованова. Вставные конструкции в русском языке (на материале художественных произведений Л. Н. Толстого)—«Ученые записки Юго-Осетинского госпединститута», т. 9, Цхинвали, 1965, стр. 119—136; Н. И. Орлова. Выражение причинности в трилогии Л. Толстого «Детство», «Отрочество», «Юность» с помощью вставочных конструкций (Сб.: «Вопросы теории и методики изучения русского языка», Труды научной конференции кафедр русского языка пединститутов Поволжья, Саратов, 1965, стр. 384).

ларида қавс лексик, фразеологик, семантик стилистик ва ёрдамчи-грамматик функцияларда ишлатилганлигини кўрсатиб, уларни атрофлича таҳлил қилади². Бунда у гап составида қавс орқали ажратилган сўз, сўз бирикмаси ва гапларни назарда тутати: киритма терминини ишлатмайди. Л. П. Григорьева Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романида 558 га яқин киритма ишлатилганлигини аниқлаб, уларни грамматик структураси семантик функцияларига кўра группаласи³, Н. В. Юстратова эса ўз мақоласини⁴ публицистик услубда ишлатилган киритмаларнинг функциясини ўрганишга бағишлайди. У В. И. Лениннинг «Бир қадам олға, икки қадам орқага» асарида 400 дан ортиқ киритма конструкциялар ишлатилганлигини ва улар кўпроқ аччиқ киноя, истеҳзо, кесатиш функцияларига келишини таъкидлайди.

Ўзбек тилида киритма конструкцияларнинг сабаб, пайт, характеристика, шарт, тўсиқсизлик каби маъноларни ифодалаш ифодаи айрим ишларда⁵ кўрсатиб ўтилган. Биз ўзбек совет ёзувчилари асарлари, вақтли матбуот ва илмий-оммабоп адабиётлардан олинган материалларни анализ қилиб, киритмаларни семантик хусусиятларига кўра группалашга ҳаракат қилдик.

Изоҳлаш, тушунтириш характеридаги киритмалар. Бу типдаги киритмалар асосий гапнинг бирор компонентини, одатда, кам қўлланадиган, тушунилиши қийин бўлган махсус лексик қатламга хос сўз ва ибораларни изоҳлайди, тушунтиради: уларнинг нутқда қўлланиши сабабларини, уларга оид қўшимча маълумотларни йўл-йўлакай баён қилади. Бундай киритмалар кўпинча изоҳланаётган сўз, сўз бирикмасининг синоними, эквиваленти, таржимаси сифатида келади. Синоними, эквиваленти бўлмаган бирликлар эса, одатда, сўз бирикмалари ёки гап орқали тасвирий йўл билан изоҳланади. Бу типдаги киритмаларни ишлатилиши ва функциясига кўра қуйидаги группаларга бириктириш мумкин.

1. Киритма диалектал сўз ва иборалар маъносини шарҳлаб, тушунтириб келади. Диалектизмлар бадний адабиётда территориал колорит яратиш, персонаж нутқининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш каби мақсадларда ишлатилган бўлиб, улар ифодалаган

² А. И. Ефимов. Стилистические функции скобок в языке Салтыкова-Щедрина («Русский язык в школе», 1946, № 1, стр. 25—33).

³ Л. П. Григорьева. Вставные конструкции в романе Л. Н. Толстого «Война и мир» (Сб.: «Вопросы изучения русского языка», Алма-Ата, Изд-во АН КазССР, 1955, стр. 275—299).

⁴ Н. В. Юстратова. Функции вставных конструкций в языке публицистики («Ученые записки Кишиневского государственного университета», т. 71, Вопросы общего русского языкознания, Кишинев, 1964, стр. 130—134). Яна қаранг: Ю. М. Златопольский, Ф. Шварцман. Стилистические функции вставных конструкций в работе В. И. Ленина и Г. В. Плеханова — «Тезисы конференции Кишиневского государственного университета» (1964), Кишинев, 1965, стр. 264—267.

⁵ А. Ғ. Фуломов, М. Асқарова. Кўрсатилган китоб, 194-бет; Ҳозирг ўзбек адабий тили, II том, синтаксис, Ғ. Абдурахмонов таҳрири остида, Тошкент «ФАН» нашриёти, 1966, 314—315-бетлар; К. Назаров. «Киритма гап ва киритма сўз» темаси ҳақида («Ўқитувчилар газетаси», 1964, 30 май).

маънонинг ўқувчига тушунарли бўлишида киритмалар алоҳида роль ўйнайди:

а) персонаж нутқининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиш мақсадида адабий тилда мавжуд сўзнинг бирор шевага хос фонетик варианты танланган бўлиб, қавс ичида автор изоҳи сифатида унинг адабий тилдаги шакли берилади:— *Чаманбоғ... Чаманбоғ... у Чаманбоғ! Бари (бери) кел!*— деб узоқроқдаги бир қора уй эшигидан чиққан кекса бир хотин уни чақиради (С. А й н и й). *Йўқ, у л у м (ўғ л и м), мен сени ўз боламдай санаб кўнглимни бўшатдим (С. А й н и й);*

б) диалектал сўз ёки ибора қавс ичида берилган ўзининг адабий тил, оғзаки сўзлашув нутқиغا хос параллели, синоними орқали изоҳланади: *Келин гўшанга (чимилдиқ) орқасида тик турарди (С. А й н и й). Қўшни қизлар билан копток ўйнаш, ҳалинчақ (арғимчоқ) учши каби ўйинлар бор (А. Қодирий).*

Шуни ҳам айтиш керакки, диалектал лексика билан адабий тил лексикасини аниқ чегаралаш, уларнинг адабий нормасини белгилаш қийин бўлганда дублет сўзларнинг бири (ҳатто авторнинг ўз нутқида ҳам) киритма тарзида қўлланиши мумкин. Лексик мос сўзларнинг бирини киритма сифатида бериш баъзан персонаж нутқининг ўзига хослигини сақлашга хизмат қилган сўзни изоҳлаб, тушунтириб келади. Баъзан эса нутқда сўзнинг диалектал варианты, параллели киритма тарзида берилиши ҳам мумкин: *Ўтов ўртасидаги чўян манқалда пистакўмир (ангиш) эритилган олтиндай товланиб ёнарди (С. Нуров). Оқ узумнинг энг яхши пишган бошларини совуқ сувда ювиб, яхшилаб эзасиз. Сўнг донадан ўтказиб, турупини (туппасини) ташлаб, шарбатини сувиб оласиз («Тошкент оқшоми»);*

в) адабий тилда параллели бўлмаган диалектал сўз ёки ибора маъноси киритма ёрдамида ҳикоя қилиш, тасвирлаш орқали тушунтирилади. Нарса ёки ҳодисанинг маҳаллий номи бўлган этнографик диалектизмларни, одатда, адабий тил ёки бошқа бирор шевага мансуб сўзлар билан алмаштириб бўлмайди. Бинобарин киритмалар бундай нарса ва ҳодисаларнинг бирор белгисини, вазифасини кўрсатиш, шунга ўхшаш бошқа ҳодисалар билан қиёслаш орқали изоҳлайди: изоҳлаш қўшимча маълумот бериш функциясини ҳам ўтайди. *Назирбойнинг Каптархонада дапмаси (гуруч тегирмони), Кўҳна арк олдида катта магазини бор эди (Ж. Шарипов). Атрофни баланд «чоп»лар (баланд тепани «чоп» дейишаркан бу ерда) қуришган кенг пахта майдонида ҳосил чунонам бўлибдики, қанча терилса ҳам тахи бузилмагандай (Ҳ. Назир).*

II. Киритма профессионализмлар маъносини тушунтириб, шарҳлаб келади: *Дадашев билан Дониёров колонна «Магазин»ига (улар қувур ва бошқа материаллар тўпланган жойни магазин деб атайдилар) яқинлашганларида қумни қордай тўзғитиб, бўрон кўтарилди (И. Раҳим).* *Приёмкадагилар (Жуман ишлайдиган жойни шун*

дай деб аташар эди) ияклари билан куракка суюниб, бекор қолган транспортёрнинг ялтироқ қайишига тикилганича соатлаб шағал кутар эдилар (А с қ а д М у х т о р).

III. Қиритма фан ва техникага оид турли хил терминлар маъносини тушунтиради, конкретлаштиради. Терминлар маъносини қиритмалар ёрдамида изоҳлаш илмий ва ижтимоий-публицистик услубда кўп учрайди. Айниқса, ўзбек тили материалидан ясалган янги терминларнинг маъносини уларнинг бошқа тилдаги муқобилини келтириш орқали чегаралаш кенг тарқалган. Чунки бир терминни ўзбек тилига бир неча хил таржима қилиш, таржима қилинган терминнинг ўзбекча эквиваленти кўп маъноли бўлиши ҳоллари кўп учрайди. Миллий терминологиянинг яратилишидаги бундай ҳар хиллик уларнинг маъносини чегаралаб кўрсатиш ва изоҳлашни талаб қилади. Шунинг учун ҳам кўпинча қавс ичида уларнинг русча ёки лотинча муқобили ҳам берилади. Қиритмаларнинг бундай вазифада ишлатилиши кўпроқ илмий-оммабоп текстларда учрайди: *Радийнинг зийнли таъсирини вужудга келтирадиган миқдор (доза) ҳам оз улушдадир* («Гулистон»). *Глюкозанинг целлюлозадан осонлик билан чиқиб қолиш синини уларнинг молекулалари ишора (формула) сидан тушуниб олсак бўлади* («Гулистон»). *Ўрта Осиёда кўзойнакли илон (кобра), кўлвор илон (гюрза), чарх илон (эфа), чўл қора илони ва қалқон тумшук каби беш хил заҳарли илон учрайди* («Фан ва турмуш»).

Агар бошқа тилдан ўзлаштирилган сўз ва терминлар асосий гап составида келса, бу сўзларнинг маъноси, одатда, уларнинг ўзбекча муқобилини келтириш ёки тасвирий йўл билан конкретлаштирилади: *...автомат станция чиқариб қўйилган орбитанинг апогеи и (Ер юзасидан энг баланд нуқтаси) 495 километр ва перигеи и (Ер юзасидан энг яқин нуқтаси) 255 километр* («Совет Ўзбекистони»). *Ой юзасини қоплаган жинслар таркиби Ердаги базальтга (вулқонлардан чиқадиган бир хил тоғ жинси) яқин тураркан* («Фан ва турмуш»).

IV. Қиритма турли экзотизмлар, жаргон ва эвфемизмлар маъносини изоҳлайди: *Ҳинд жамиятида хотин-қизлар «доури» (қалин тўлаш) системасидан кўп жафо чекканлар* («Тошкент оқшоми»).

V. Қиритмалар асосий гап составида қатнашган эскилик ва янгилик бўёғига эга бўлган сўз ва иборалар маъносини тушунтириб, аниқлаб келади:

а) қиритмалар архаик сўз ёки иборалар маъносини изоҳлайди. Бундай изоҳлаш, одатда, уларнинг актив лексик қатламга мансуб синонимларини келтириш орқали амалга оширилади: *Фалон маҳкаманинг (идоранинг) баланд мақоманинг (раҳбарининг) ҳузурларига кирмоқ учун изн сўраб, уч соату фалон дақиқа эшик тагида бекорга кутиб ўтирдим* (А. Қодирий). *Жанжал баковул (ошпаз) ёнига бориб коса тутган эди* (Х. Шамс);

б) киритмалар историзм сўзларни изоҳлаганда эса изоҳлаш одатда тасвирий йўл билан бўлади: *Бири бекдан нолиса, бири суд-хўрдан, бири қозихат (қарзни тасдиқловчи ҳужжат) учун келса, бири Шерназар бойнинг танобчилари устидан шикоят қилмоқчи...* (Ж. Шарипов). *Искандар усти ёпиқ, филдиракли таранлар (учига темир қопланган узун ёғочлар) ясаёттирди. Жангчилар бу таранлар билан уриб, деворни ва дарвозани буздилар* (М. Осим).

Ўтмиш темасида ёзилган асарларда хилма-хил метрологик сўз ва терминлар ҳам учрайди. Ўзбек тили лексикасининг тарихий қатламига кирадиган бундай бирликлар ҳам кўпинча киритмалар орқали изоҳланади: *Отам бир таноб (чорақ гектар) ерга чигит ва бир таноб ерга жўхори экди* (С. Айниё). *Қўқон билан Богдод ораси — уч тош (24 чақирим) чамаси ҳисобланади* (Х. Шамас);

в) неологизмлар изоҳланади: *Қосим Валад бу идорада аллақачондан буён журналист (кирди-чиқди дафтардор)* (Ғ. Фулом).

Аниқлаш ва чегаралаш характеридаги киритмалар. Бу тип киритмалар асосий гап составидаги бирор сўзнинг семантик структураси, талаффузи, таржимаси, этимологияси билан боғлиқ изоҳларни ифодалайди. Сўз маъноларини конкретлаштиради, чегаралайди.

I. Киритма сўз ёки иборанинг маъносини чегаралайди. Изоҳланаётган сўз кўчма маънода, баъзан нутқ эгаси томонидан янги маъно юкланган ҳолда қўлланган бўлади: *Қилтириқ махсум ҳар жумада келиб «ишни» (тўқилган бўзни) талаб қилар, яъни «симкор ундирар» эди* (А. Мухтор). *...қарши тараф ҳам чорхари, катта собиқ чойхона ва сарой (колхоз отхонаси) биналаридир* (А. Қодирй).

II. Киритма абстракт ёки жамлик, умумийлик англатувчи сўзлар маъносини ойдинлаштиради:

1) Асосий гапда ишлатилган олмош қандай тушунчанинг ўрнида келаётганлигини, ким ёки нима назарда тутилаётганлигини аниқлайди: *...умуман биз (Борис билан мен) бу ернинг шароитини билмасмишимиз* (Асқад Мухтор). *У (сафардан қайтган киши) пул талаб қилмайдиган эшитувчининг тўзим ва чидамига қойил қолиб, юқорида айтиб ўтилган жуда майда одабий воқеаларни ҳам қолдирмай сўйлар эди* (Ғ. Фулом).

2) Жамлик, кўплик маъносидаги сўзлар конкретлаштирилади. Бундай киритмалар одатда уюшқ бўлақлар характерида эга бўлади:

а) кўпликдаги ёки жамловчи сўзнинг маъно доираси нималардан иборат эканлиги, уларни бирма-бир санаш орқали аниқланади: *Бу ҳукмга биноан Собир темирчига уч салғут қарзларини (ижара солиғи, бозор солиғи, хон солиғи) тўлаш муддатлари белгиланди* (Ж. Шарипов). *Младший лейтенант Михаил Кабрибов командирлигидаги бир тўда жангчи (9 ўз-*

бек ва бир татар йигити) муҳим аҳамиятга эга бўлган бир тепаликни мудофаа қилмоқда эдилар (А. Раҳмат);

б) Кўпликдаги сўз маъносининг таркибига кирган тушунчаларнинг бир қисми саналади: *Унбеш чоқли киши (уларнинг орасида Ҳакимов, Латипов, Зайнутдинов, Бегимовлар ҳам бор) бири ачинган, бири ташвишланган, бири ҳаяжонланган ҳолда Акбаровни жим кузатиб қолмоқда эди (П. Қодиров). Қўқон темир йўл районидagi комсомоллардан 7 киши (Петров, Рахно, Колосовский ва бошқалар) 300 кишилик босмачилар отрядига қарши қаҳрамонларча ҳужум қилганлари учун қизил тахтага ёзилдилар (А. Раҳмат).*

3) Киритма умумийроқ тушунча ифодаловчи сўзни аниқлайди ёки конкрет тушунчанинг қандай турга гурпуага оидлигини кўрсатади. Бундай киритмалар кўпроқ илмий услубга хосдир. *Шарбатларни мазасига қараб шартли равишда ширин (олма, олхўри, узум) ва нордон (лимон, мандарин, помидор) шарбатлар деб атасак бўлади («Тошкент оқшоми»). Ниҳоят навбат бизнинг вакилларимизга келганда, улар СССР давлат гимни остида тилоғоч (нинабарглилар туркумига мансуб) кўчатини экишди («Фан ва турмуш»).*

III. Киритма қисқартма сўзларнинг тўлиқ ҳолатини (расшифровкасини) ёки аксинча, составли отларнинг қисқартирилган шакли, айрим сўзларнинг этимологик формаларини (бу сохта ёки бадий этимология бўлиши ҳам мумкин) кўрсатиб келади:

а) қисқартма отларни изоҳлайди: *Комсомол тўғарақларида, қишлоқ советлари қошида ташкил этилган «СМ», «ЧСМ» (саводсизлар мактаби ва чала саводлилар мактаби) деб аталган кечки мактабларда ўқиш кишига нима берарди? (Е. Шукуров). Қиз 1937 йилда Олмаотага келиб Рабфак (ишчилар факультети)нинг кечки бўлимига ўқишга кирди («Гулистон»);*

б) составли, қўшма отларнинг қисқартма шакли кўрсатилади: *Эсимда. 1924 йил. Ушанда у 16 ёшга тўлган бўлиб, махсус қисм (ЧОН) солдати эди («Тошкент оқшоми»). Бу ерда доира шаклида тўқийдиган машиналар (УНИА) ўрнатилмоқда («Тошкент оқшоми»);*

в) гапдаги бирор сўзнинг этимологияси ҳақида справка беради: *Қор ҳали ҳам ёғмоқда эди, юмалаб ётган бандиларнинг устига оқ чойшаб (чодиршаб) ёпмоқда эди (С. Айний). Ҳозир Фозибой комсомолларга «Шаҳлогузар»да (шайхлар гузариди) кутушни тайинлади (Е. Шукуров).*

IV. Киритмалар орқали нутқда ишлатилган бошқа тилга мансуб сўз, жумланинг таржимаси берилади. Бундай жумлалар, одатда, нутқ эгасининг миллати, яшаш жойи қаби хусусиятларни беришга хизмат қилади: *«Девор мушдорад, муш гўшдорад» (деворнинг сичқони бор, сичқоннинг қулоғи бор) деганлар (С. Айний).— Бизнинг орамизда,— деди Сафарқул—«Сухан аз даҳани Луқмон хуш» (сўзни Луқ-*

моннинг ўз оғзидан эшитиш яхши) деган гап бор (С. Айний).

V. Киритма маълум стилистик мақсадда қўлланилган оғзаки сўзлашувга хос сўз: ёки иборанинг тўғри формасини кўрсатади. Ёзувчи қаҳрамон тилининг ўзига хослигини яратиш, уни жоли қилиш, стилизация мақсадида уларнинг нутқида адабий тил нормасига кирмаган, бузиб айтилган сўз, сўз бирикмаларини ишлатади. Қавс ичида эса уларнинг адабий кўриниши, тўғри талаффузи берилади: *Хуббибой тилини соқовлантириброқ «с а в а т м и-с а в а т м и» (с а л о м а т м и-с а л о м а т м и?) дейди ва орқасидан ёнидаги ҳамроҳига кўз қисиб қўяди (А. Қодирий). Утган кунини Набининг самоварида ётиб эдим. Камасия (маҳаллакомиссияси) чақирди, дейди. Бордим (А. Қодирий).*

А. Қодирий «Тошпўлат тажанг нима дейди?» асарига русча сўзларни ўзбекчалаштириб, бузиб талаффуз қилинган ҳолатини қўллаб, чапани ва олифта Тошпўлат тажанг нутқининг характеристикасини яратади. Бу қаҳрамоннинг билим доираси, савиясини аниқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Мазкур сўзнинг асл шакли, маъноси киритма ёрдамида ўқувчига англатилади. Бу хил киритмалар кўпинча персонаж нутқи ичига автор томонидан киритилади.

Номлар ҳақида қўшимча маълумот берувчи киритмалар. Бундай киритма киши исмлари, лақаблари ва турли географик номлар ҳақида қўшимча маълумот беради ёки уларни шарҳлайди.

I. Киритма персонаж номи билан боғлиқ турли тафсилотларни англатади: *Ҳазратов (унинг исмини ҳечким билмайди: ҳамма Ҳазратов деб атайдди. Бу атрофдаги болалар ҳам «Ҳаз-я-топ»—дейди. Марҳума хотини ҳам Ҳазратов деб чақиршишга одатланган эди...) ҳовлидан уйга қайтиб кириб, кеча кечқурун бошлагани—катта шқоқят хатини қолган жойидан давом эттирди (Мирмуҳсин). Ҳусни (у энди ўз номидан «дин» қўшимчасини олиб ташлаган эди) Рустамов бўлса, гоҳо ҳовлиқиб эълон қилар эди (П. Турсун).*

II. Киритма текстда (асарда) биринчи бор тилга олинган персонаж номини шарҳлайди. Ёзувчи бирор кичик воқеа ҳақида ҳикоя қилар экан, унда асар сюжети билан бевосита боғлиқ бўлмаган эпизодик персонаж номини тилга олади. Бу ном ёзувчига (ҳатто воқеа иштирокчилари бўлган қаҳрамонга ҳам, гуё авторнинг ўзига ҳам) олдиндан маълум бўлмайди. Улар ҳикоя қилинаётган воқеага мансаби, миллати, касби, ёши каби белгилари орқали олиб кирилган бўлади. Персонаж номини тилга олмасдан воқеа давомини ҳикоя қилиш услубни оғирлаштириб, фикрни мавҳумлаштириши, қаҳрамонларни бир-биридан ажратишни қийинлаштириши мумкин. Уни ўз номи билан аташ, бу исмнинг нега қўлланилгани, кимлиги ҳақида изоҳ бериш, уни ўқувчига таништириш, қўшимча маълумот бериш заруратини келтириб чиқаради: *Бектемир кейин унинг чимкентлик эканини билиб: «қўлингни бер, киндигимиз бир экан» деб, уни гапга солди. Қулумет (отишундай эди) қисиқ қўзла-*

ридаги соғинч билан овули, колхози тўғрисида сўзлади (Ойбек). Шу ондан бошлаб йигитча унинг бармоқларига боғланган визвизак бўлди: истаса айлантиради, истаса ёнига солиб қўяди. Шу кундан бошлаб Ашрафхон (уйи йигитнинг номи шундай эди) Мирсалим оёғини ювганда сув қуйиб, ҳаммомга тушса ходимчилик қилиб, кирини ювиб, ботинкасини тозалаб, ўрнини тузатиб, чой дамлаб бериб юрди (Шуҳрат).

Биринчи парчада Ойбек («Қуёш қораймас» романи) Бектемирнинг қозоқ йигити билан танишиши эпизоди ҳақида гапириб, улар ўртасидаги диалогни келтиради. Иккинчи парча эса Шухратнинг «Олтин зангламас» романидан олинган бўлиб, унда сотқин Мирсалимнинг ёш бир йигитчага бўлган муносабати ҳикоя қилинади. Бироқ уларда бу персонажларнинг номи кейинроқ тилга олинади. Уларнинг номи нутқда биринчи марта ишлатилган ўринда эса уларга киритма орқали изоҳ берилган.

III. а) киритма асосий гапда тилга олинган шахснинг лақабини, тахаллусини ёки улар билан боғлиқ фактларни эслатади: *Индай ингичка бўлганидан жуда новча кўринувчи старшина дудуқ Яшқин (ўзбеклар уни ўзаро «лайлак» деб атардилар) нон ва каша улаша бошлаганди (Ойбек). Юзи ва қулоғига ҳам жун чиқиб кетган, гўштдор, бурнида кўкиш томирчалар кўриниб турган серқош, серсоқол Эшмурот ака — лақаби «жунбош» — эллик ёшларга бориб қолган (П. Қодиров);*

б) нутқда баъзан шахснинг лақаби ишлатилган бўлиб, киритмада бу лақабнинг берилиш сабаби, унинг асл номи баён қилинади: *Қамгарин маҳалла боққолининг ўғли Қарим читтак — кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан ёшликда шундай лақаби бор эди — ҳозир кимсан Мирзакаримбой! (Ойбек). Саидкаримбойнинг жияни эканлиги билан гердайиб юридиган Жиннихўжа (асли и с м и А к б а р х ў ж а) «Мирҳайдар кулол қароқчиларига қўшилиб кетгани учун зиндон қилинди», деб гап тарқатди (Мирмуҳсин);*

в) киритма шахснинг касби, машғулот, миллати, яшаш жойи ҳақида маълумот беради: *Шунинг учун ошхонадаги эски хўжайиндан қолган бежирим қандил ёруғида, катта стол атрофида отамнинг укаси Юсуп ака (студент), мен, Амин амакиваччам, кичкина Қомил овқатланардик («Гулистон»). — Ёшлигимизда кийик овига тушардик. Акам Турсунбой (ҳозир у «Қоммунизм» колхозининг раиси) бизни бошлаб туради (Ҳ. Фулом).*

IV. Киритма географик номларни, топонимларни изоҳлайди.

а) киритмада топонимларнинг қайси районга қарашлилиги, шу жойга мазкур номнинг берилиш сабаби кўрсатилади: *Биринчи май арафасида Сидиқжон Қўғазор кўчасидаги (бу кўчага биринчи бўлиб Қўғазордан тўрт хонадон кўчгани учун кўча Қўғазор деб аталган, ҳали от қўйилмаган эди) уйлардан бирига кўчган Рўзиматни табриклагани борди (А. Қаҳҳор). Даракчининг айтишича, Исқандар ас-*

карларининг бир қисмини Сўғдияда қолдириб, ўзи қишлаш учун Зариясга (Балх яқинидаги шаҳарча) жўнабди (М. Осим):

б) киритмада жойнинг эски номи янгисини келтириш орқали, янги номи эса унинг эски номини келтириш орқали тушунтирилади: *Тошкент ёшлар союзидан ўрناق олиб, 1918—19 йилларда Верний (Олмаотада) Самарқандда, Янги Бухоро (Когон)да, Марв Ашхобод ва Фарғонада комсомол ташкилотлари ташкил топа бошлади («Тошкент оқшоми»).— Асли туғилган жойим Ропқонда (ҳозирги Фарғона область, Киров райони),— деди у, чойни майдалаб ютар экан (Ҳ. Тожибоев);*

в) киритмалар бошқа тилга хос турли номларнинг маъносини, таржимасини кўрсатади: *ул нодонлар сипоҳигарчилик илмидан хабарсиз ва яна «Қавоидул умаро» («Амирлар қоидаси») китоби ҳикматларидан баҳрасизлар деб... (А. Қодирий). Қишлоқнинг ёнидан оқиб ўтган Суж сувнинг шимолий соҳили яқинида тамоман бузилган Қалъаи мухтасар (Кичик қалъа) нишонлари мавжуд («Гулистон»).*

Конкретлаштириш, шарҳлаш характеридаги киритмалар. Бу хил киритма асосий гапнинг бирор компоненти маъносини равшанлаштириш, уни бирор жиҳатдан баҳолаш, турли қўшимча маълумот бериш функциясини бажаради.

I. Гапнинг умумийроқ тушунча ифодаловчи компоненти киритма тарзида келтирилган мисоллар орқали шарҳланади. Бундай киритмалар, одатда, уюшган сўз, сўз бирикмалари, ажратилган бўлақлар, оборотлар тарзида қўлланади:

а) киритманинг мисол сифатида келтирилганлиги, бажараётган функциясини унинг ўзидан — таркибидаги масалан, мисол учун каби воситалар орқали аниқ кўришиб туради: *Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан; пичинг, кесатиш, киноя, тағофил ва бошқалар), лекин энг мўътабари характер кулгисидир... (А. Қодирий);*

б) асосий гапдаги бирор тушунчани мисол сифатида конкретлаштирувчи киритмалар функцияси ва грамматик кўрсаткичлари жиҳатдан ажратилган изоҳларга ўхшайди: *Уларнинг ташқи кўриниши (ёшларга хос гап-сўзлари) йигитликдан дарак бериб турарди (Д. Нурий). Одатда хотин-қизларга чирой бағишловчи нарсалар ҳам (сочининг жингалаклиги) Сорахонга ярашмайди. Чунки шу чиройли нарса қандайдир ўхшовсиз бир деталь билан ёнма-ён келади (М. Султонова).*

II. Киритма асосий гапда келтирилган бирор тушунча (кўпроқ миқдор, ҳажм, белги кабилар) доирасини чегаралаб кўрсатади ёки уни тўлдиради. Киритма орқали ифодаланган факт, қўшимча маълумот истисно ёки тўлдириш, ёхуд уларнинг бир қисмини бирор хусусиятига кўра ажратиб кўрсатиш тариқасида бўлади. Бундай киритмалар илмий ва расмий стилда кўпроқ қўлланиб, уларда конкретлиликка интилиш кучли бўлади. Бадиий адабиётда эса

бундай киритмалар мазмунни кучайтириш, бўрттиришга хизмат қилади.

а) асосий гапда бирор тушунчанинг бир томони — асосийси маълум сабабларга кўра баён қилиниб, киритмада эса унга қўшилмаган, бирор жиҳати билан фарқ қилувчи томони ҳам борлигини қайд этилади: *Бугун Каримов, Исомиддинов, Жўралар эрта биландан шу вақтгача қишлоқма-қишлоқ югурганлари учун улар бу маҳалладаги тўлқиндан (Каримовдан бошқаси) хабарсиз эдилар (Ҳ. Шамс). Ғани бойваччанинг капиталига ҳам тўртгал (ора-чораларидан ташқари) улгуржи-улгуржи даромадлар келиб қўшилди (Ғ. Ғулом);*

б) киритма бирор сўз ёки ибора маъноси ўз ичига яна нималарни олиши, ўша тушунчада назарда тутилиши керак бўлган бошқа томонлар ҳам мавжудлигини кўрсатади: *Менга учта савол — Ньютон биномининг ечилмаси, кесик конуснинг ҳажми (ечими билан) ва битта мисол чиққан эди (О. Ёқубов). ...ярим соатча қўл силтаб савдолашиб, бутун молини (кетмон ҳам ичиди), курак партов (ёз бўлгани учун куракнинг бозори қасод эди), бир сўм тийинига сотдик (Ғ. Ғулом);*

в) киритма асосий гапда умумий миқдори берилган нарса-предметнинг бир қисмини уларнинг бирор хусусиятига кўра ажратиб кўрсатади: *Унинг маърузасига қараганда олти тугатилган хўжаликдан колхоз мулкига ўтган нарсалар: ўн уч от (бундан беш би я), ўн икки хўкиз, икки буқа, ўн бир сутли сигир, етти бузоқ, қирқ уч қўй (шундан йигирма тўрт совлиқ бўғоз), етти эчки... (А. Қодирий).*

III. Киритма асосий гапдаги бирор тушунчани давр, меъёр, тур каби жиҳатдан баҳолайди, изоҳлайди.

а) киритма вақт ёки миқдор англатувчи сўз ёки иборани давр нуқтаи назаридан эскилиги ва янгилиги жиҳатдан баҳолайди; бошқа бирор нарсага нисбатан шарҳлайди: *Уларнинг ҳикоясига кўра наврўз 21 март (қуёш календари бўйича) кундузи билан кечасининг баробарлашган даврида бошланади («Гулистон»). 1969 йилда 1968 йилда эришилган даражага нисбатан 3000 та (икки қаторли терим машинаси ҳисобида) кўп пахта териш машинаси ишлаб чиқариш... («Совет Ўзбекистони»);*

б) киритма асосий гапдаги бирор тушунчани келиб чиқиши, қариндошлиги жиҳатдан аниқлайди: *Ниҳоят «тинч тирикчилик қилиш» мақсадига ҳозирги турган қишлоғига келиб, узоқроқ таниши (она авало ди дан) Дўрмонбой деган ўрта ҳол бир деҳқоннинг кўмагига қўл чўзди... (Ҳ. Шамс). Биз бувимнинг (она томонидан) уйига кетамиз (Ойбек);*

в) киритма асосий гапда ифодаланган ҳаракатнинг даражасини, ўлчовини, унинг бажарилиши сифатини, меъёрини аниқлашга, белгилашга қаратилган бўлади: *Худди шу кун кечқурун одат бўйича ош ейилгач, халфа ва шөгирдларга (ишига қараб)*

маълум ҳақ берилди (Х. Ш а м с). Териси етилиб, гули очилиб туғилган кўзиларни онасини бир марта эмизмасдан сўйишмоқда, ҳали териси етилмаган кўзиларга бир эмизиклик ёки бир кунлик, икки кунлик (ҳ о л и г а қ а р а б) умр бағишламоқда эдилар (С. А й н и й).

Асосий гап мазмунини ривожлантирувчи киритмалар. Бундай киритмалар гап ёки унинг бирор компоненти мазмунига доир қўшимча факт орттиради. Асосий гап мазмунини ривожлантиради: сабаб, натижа, пайт, ўрин, миқдор билан боғлиқ тушунча ёки фикрни конкретлаштириб, аниқлаб, шарҳлаб келади. Бу типдаги киритмалар ифодалаётган маъно характери, функцияси жиҳатдан турли хил бўлади.

1. Киритма сабаб-натижа маъноларини ифодалайди:

1) Асосий гап мазмунидан англашилган ҳодиса ёки ҳаракатнинг сабабини кўрсатади: *Эру хотин узоқ ўйлашиб ўтирмай (чунки ўйлашадиган жой эмас эди!) совчининг иккинчи келишида жавоб беришга қарор қўйдилар (А. Қодирий).* *Машраб қандайдир ёруғ ўйлардан кўнгли сув ичгандай бўлиб (у ёзган хатлар бекорга кетмади ахир!), энди кўзи илинган экан, Қўчқорнинг турткисидан уйғониб кетди (О. Ёқубов).*

2) Нутқда бирор сўз ёки иборанинг қўлланиш сабаби, бирор тушунчанинг нима учун аниқ айтилмаганлиги ҳақида изоҳ беради: *Бунга Ёрқориев билан ячейка котиби «Чорчаши м» (чунки уни колхозчилар тўрткўз атайдилар) Қобиловлар яхши имон келтирганлар (А. Қодирий).* *Бундан икки йил бурун Хўжабеков асранди қизини (Ёқут ойим олдинги эридан ҳам, Хўжабековдан ҳам бола кўрмаган эди-да) узатганида Саидғози тўянасига қиммат баҳо сервант, трюмо қилган эди (С. Анорбоев).*

3) Киритма асосий гапдаги воқеа ёки шахснинг конкрет номини айтмаслик сабабини кўрсатади: *...Кечга яқин (фамилиясини унутганман) бир ўзбек жангчиси,— дейди у,— вайрона подвал ичидан аранг судралиб чиқиб, музхонадан бир парча муз олиб келди (А. Раҳмат).* *Уруш бошланмасдан сал илгари бу лейтенант (фамилияси ёдимда йўқ) Брест қалъасига тўғри ҳарбий мактабдан келган эди. (А. Раҳмат).*

4) Киритма нутқдаги паузанинг, тўхталишнинг (бу ёзувда уч нукта орқали кўрсатилади) сабабини кўрсатади. Бундай киритмалар, одатда, персонаж нутқига автор томонидан киритилиб, ундаги тўхталишнинг сабабини баён қилади:

а) сўз танлаш билан боғлиқ бўлган паузанинг сабаби изоҳланади. Нутқ процессида фикрни мақсадга мувофиқ равишда аниқ ифодалаш учун сўзловчи керакли сўз ёки иборани танлашда иккиланиши, ҳатто бундай сўзни тополмай қолиши ёки дафъатан хаёлга келган фикрни тингловчига мос формага солиб баён қилиш устида мулоҳаза қилиши мумкин. Худди шундай ҳолларда нутқда узилиш, пауза вужудга келади. Киритма ана шу тўхталишнинг саба-

бини, сўзловчи хаёлидаги иккиланиш, тараддудланишни изоҳлайди: *У шеърдан сиз айтгандақа маъно чиқармикин? Аввал ўқи, кейин... — Очил «сев» сўзини айтишга юраги бетламади,— кейин дўстлаш деган маъноси бўлмаса керак (П. Қодиров).* Ҳатто унинг ўлимини ҳам истаган эди, *Лекин...— ўз ҳисларимни унга айтсамми-айтмасамми, деган тараддудда бир оз жим бўлиб қолди.— Лекин кўрдиму, гуноҳларини кечирдим (Л. Толстой).*

Бундай киритмалар, одатда, оғзаки нутққа хос бўлиб, таиёргарликсиз фикр баён қилиш процесси билан боғлиқ. Кўпинча, мисоллардаги каби, паузадан олдинги сўз киритмадан сўнг яна такрорланади. Бундай такрор пауза ҳамда киритма орқали узилиб қолган нутқ қисмларини бир-бирига боғлаш функциясини ҳам ўтайди. Киритма эса нутқдаги тугилишнинг сабабини изоҳлаш билан бирга, персонаж айтмоқчи бўлган фикрни, нима демоқчи эканлигини аниқ англашга хизмат қилади;

б) нутқ эгасининг, шунингдек, тингловчининг психологик ҳолати, яъки кечинмалари, фикр баён қилиш манераси билан боғлиқ паузанинг сабабини кўрсатади:—*Ҳалиги, Отабек қизга уйлашиб қўйгач... бўлмаган чақимчилик билан уларни дор остига тортишга муваффақ бўлган!... (сўз бу ерга етганда Отабек билинтирмаслик қилиб бир энтикиб қўйди).* Уста Фарфи давом этди (А. Қодирий). *Битта тирик жон... тугишганим,— Адолат бир бармоғини кўрсатди,— битта! У ҳам...— томоғига тиқилиб келган аччиқ бир нарсани ютиб юборгандай бир энтикди,— баъзида у ҳам ўла қолса эди, деб ўйлайман, тавба, тавба (А. Мухтор).*

б) Бирор воқеа-ҳодисани ҳикоя қилиш, кузатиш жараёнида нутқ эгасининг чиқарган хулосаси, воқеалар ўртасидаги алоқадорлик сабаби, натижаси киритма орқали баён қилинади:—*Келинг, йигитча, келинг, «Мени Тошматов юбордилар» деб бир оғиз айтмабсиз-да!— деганича очиқ чехра билан қўл узатди (Демак, Тошматовни жуда ҳурмат қилар экан).* (Ҳ. Назар). *Зийфат вақти «жумъа кунига» дейилганликдан, жума куни эрта биланоқ наҳорга ўғли кичик маҳдумдан иккита зўр муқовали китобни кўтартириб (демак, амри маъруф хориқулудда бўлса керак) мулла Обидникига томон йўл солади (А. Қодирий).*

б) Сабаб маъноси далил келтириш, исботлаш орқали ифодаланади. Бунда автор воқеани ҳикоя қилар экан ёки бирор шахсга, ҳодисага ўз муносабатини билдираётган экан, бу фикрни айтишга сабаб бўлган манбага мурожаат қилади, ўз фикрини асослайди. Бундай киритмалар, одатда, ўзгалар нутқидан олинган парча-цитата тарзида киритилган бўлади: *Машраб билан Акмал Комилнинг илтимосига кўра карвоннинг охирида («бирорта жўжа хўроз уйқусираб қолиб кетмасин») борарди (О. Ёқубов).* *Гоҳо эса ерлиларга нафрати очиқ сезилиб қолар, уларни ҳовлиққан, бесабр ўсмирга ўхшатар («автомобиль*

ҳайдашни ўрганиб олиб тенг бўлдим деб ўйлайди») ва йўқотиб қўйган тезисга яна қайтиб... (А. Мухтор).

Биринчи мисолда «илтимос»нинг мазмуни ноаниқ бўлиб, унинг нимадан иборат эканлиги Комил нутқидан олинган парча (киритма) тарзида берилмоқда. Киритма бу ўринда илтимоснинг мазмунини аниқлаш билан бирга, Машраб билан Акмалнинг қарвон охирида бориш сабабини аниқ кўрсатишга хизмат қилган. Шунга ўхшаш ҳолни ички нутқнинг киритма сифатида берилишида ҳам кўриш мумкин. Сўзловчи нутқи ичида тингловчининг таассуроти, хаёлини киритмалар орқали ифодалаш бадий нутққа хосдир.

II. Киритма асосий гап мазмунини автор истагандек тушуниш, унда тасвирланаётган воқеа ёки ҳаракатнинг амалга ошиши учун бирон шарт борлигини ифодалайди. Шарт маъносини аниқлаш киритмалар кўпинча шарт эргаш гаплар формасида келиб, уларнинг таркибида шу маънони ифодалашга хизмат қилувчи лексик-грамматик воситалар қатнашади: *Хатто ер сотишни хаёлига келтирмаган одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса — ўзиникига қўйиши учун ҳеч нимадан қайтмас... эди* (Ойбек). *У кишиларнинг эътиборини (агар бу эътибор беҳаё хиралик тарзида бўлмаса) ўзига тортгани яхши кўрар эди* (П. Қодиров).

III. Киритмада асосий гап мазмунининг зидди, унга қарама-қарши маъно ифодаланади: *Халқ тасаввуридаги Навоий камбағал оиладан етишиб чиққан (ҳолбуки Навоий ўзига тўқ оиладан чиққан) бўлиб, ниҳоятда қашшоқликда, муҳтожликда ҳаёт кечиради («Тошкент оқсоми»)*. *Шунинг учун у Замиранинг аввалгидай бўлишини, ўзини «банд» қиздек узоқроқ тутишини (юраги аксини истаса ҳам) афзал кўрарди* (П. Қодиров).— *Э, хабарим йўқ экан (лекин ўзи бундан хабардор эди) — деди бепарвогина* (Л. Толстой).

IV. Киритма тасвирланаётган бирор нарса ёки воқеани бошқа бир ўхшаш, кўпроқ маълум бўлган нарса ва воқеага ўхшатади, қиёслайди. Бундай киритмалар ўхшатиш, қиёслаш оборотлари, эргаш гаплар формасида қўлланади:

а) ўхшатиш маъносини ифодалайди: *Мезбоннинг бирор ўғли, ё қизи бир қўлида дастуви, бир қўлида қумғон, елкасида сочиқ бир чеккадан қўл юндириб чиқади. Бу одат (меҳмонларни елпиб қўйишдай) хонлар, беклар замонасидан қолган... (Ғ. Ғулом)*. *Ёмғир қўлмақларининг атрофи бир-икки кўкарадию, кейин йил бўйи қип-қизил тақир бўлиб ётади (худди, тома-тома қўл бўлур деган мақолнинг иккинчи бандида томмай қолса чўл бўлур, дейилган каби)*. (П. Қодиров);

б) солиштириш, қиёслаш маъноларини ифодалайди: *Унинг яхши ҳамсабоқларидан бўлганим туфларни (ўша давр кишилари фаҳми доирасида) у менга дарсдан олдин уйимга келасан, бирга дарс тайёрлаймиз деди* (С. Айниё). *Левин кирганда бир оз (кибор одамда бўладиган даражада) ҳижолатли кўринди* (Л. Толстой).

V. Киритмадан англашилган мазмун асосий гапдаги воқеа ёки ҳаракатнинг амалга ошиши учун тўсиқ бўла олмаслигини ифодалайди. Тўсиқсизлик маъносини, ифодалаган. киритмалар, одатда, **гарчи, қарамай, -са ҳам, -да ҳам, -масин** каби лексик-грамматик воситалар иштирокида шаклланган бўлади: *Аммо Йўлчи қандайдир бир темирчи ўртоғининг сўзига (гарчи бу сўз қанча симирий ва тўғри бўлмасин) қизнинг ишонч ҳосил қилишига шубҳа қилганидан, у тadbирдан воз кечарак, эртага қишлоққа жўнаб, ўз дўстини илдам олиб келишни мулоҳаза қилар экан (Ойбек). Гадейбойнинг Мирзачўлда қилган ишларини ҳисобга олиб (гарчанду чўлга фақат пахта экиб, шахсий бойиш учун борган бўлса ҳам), ҳукуматимиз уни ишга, Советлар учун ишлашга бир неча марта даъват этган (Х. Фулом).*

VI. Киритмалар асосий гап мазмунидан англашилган пайт, ўрин ва миқдор маъносини конкретлаштиради ёхуд ҳикоя қилинаётган воқеанинг пайти, ўрни ҳақида қўшимча маълумот беради. Пайт маъносини ифодаловчи киритмалар:

а) асосий гапда умумий, ноаниқ ифодаланган пайт маъносини аниқ кўрсатишга, конкретлаштиришга хизмат қилади: *Бир кун (1929 йилнинг бошлари эди ўшанда) қишлоқ бойи Матназар печкачи Аҳмадни якка учратиб, холи жойга имлади («Гулистон»);*

б) асосий гапдаги ҳикоя қилинаётган воқеанинг юз берган вақти ҳақида маълумот беради: *Шундай гапирганки (бу ўша хотин-қизлар клубида катта мажлис бўлган кунлар эди) Башорат ҳечам бундай қилиб гапириб беролмасди (А. Мухтор). Сиёсий раҳбарликнинг, ҳарбий ва давлат ишларининг услуби Искандар образида жамланган. Албатта, бу образ тарихда ўтмиш Искандар Румий (мелоддан 4 асрилгари)нинг худди ўз нусхаси эмас (М. Шайхóда).*

Гапда ифодаланаётган воқеа, ҳодисанинг юз берган ўринни кўрсатувчи киритмалар:

а) асосий гапдан англашилган ўрин-жой маъноси конкретлаштирилади: кўпинча гапдаги жой маъноси бошқа нарса ёки воқеанинг ўрнига нисбатан аниқланади:— *Зинғиллаганимча ётоқхонага жўнадим (ётоғимиз кўчаннинг нариги юзидаги извош бозори ёнида эди)... Гапни жуда чўзворяпман-а, Ҳалимахон? (Р. Раҳмон). Катта масжид қишлоқнинг ўрта жойида (гузардан бир оз нари) бўлиб, бунда жума ва ид намозлари ўқилади (А. Қодирий);*

б) асосий гапда ўрин-жой ҳақида ҳеч нарса дейилмаса ҳам воқеа содир бўлган, предмет жойлашган ўринни қўшимча факт тариқасида кўрсатади: *Шу жиҳатдан қараганда аския тожик халқи орасида (шимолий районларда) қанчалик кенг ёйилган бўлса, қирғизлар орасида ҳам (жанубий районларда) шунча кенг тарқалган («Ўзбекистон маданияти»).*

Киритма асосий гапдаги бирор миқдор тушунчасини конкрет-

лаштиради ёки гап мазмуни билан боғлиқ миқдор маъносини кўрсатади: *Охири биринчи бригадага «факультетнинг шарафи» деб ном берилди ва 70 килодан оширганлар (норма 50 эди) киради, деб қарор қилишди (П. Қодиров). Негаки, усмонли туркча, арабча ва форсча сўзлардан (95 фоизи) иборат бўлганидан мазкур асарларни мутолаа қилиб, билиб олишим жуда энгил бўлди («Гулистон»).*

VII. Киритма гап мазмуни билан боғлиқ турли тахмин ва мулоҳазаларни баён қилади. Киритма орқали автор тасвирланаётган воқеа ёки ҳодиса ҳақида ўзининг тахминларини ифодалаш билан бирга, аниқ бўлмаган тахминий сабаб, кўшимча маълумотни ҳам англатади. Тахмин маъноси киритма таркибидаги лексик-грамматик воситалар ёрдамида реаллашади:

— *Ҳа, айтгандай,— деди у, Тошматга қайрилиб от устидан,— агар Қаримов кўриниб қолса (у тулки чиқиши ҳам эҳтимол) сездириб қўйма (Х. Шамс). Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни от — қоровул милтиқ билан отганда ўлмаган экан (А. Қаҳҳор).*

VIII. Киритма гапнинг бирор қисми ёки бўлаги маъносини таъкидлаб келади. Ажратиб кўрсатиш орқали маънони кучайтиради, гапнинг эмоционал-экспрессив таъсирчанлигини оширади. Бу хил киритмалар гап бўлақларига нисбатан шаклланиши ва функцияси жиҳатдан ажратилган бўлақларга ўхшаш бўлиши мумкин.

1) Киритма гапнинг кенгроқ, умумийроқ маъно англатувчи қисмининг муҳимлигини алоҳида таъкидлайди: *Мунозара бир мунча жиддийлашди, мубоҳаса ҳатто Хатиб домланинг обрўйига (айниқса Мулла Обиднинг қошида) тўқинадиган бўлди (А. Қодирӣ). У Гавҳарни кўрган, Гавҳар билан бирга бўлган ҳамма жойлар (ҳатто мажлислар ҳам) «севгилинг қани?» деб сўроқлаётгандай бўлар эди (П. Қодиров).*

2) Киритма гапнинг умумий, кенг маъно англатувчи қисмининг характерини, ўзига хос белгиларини тасвирлаш орқали таъкидлайди, шарҳлайди, Махсус урғу орқали ажратиб кўрсатади. Бунда мазкур гап бўлаги киритма составида қайта такрорланиши мумкин: *Эҳтимол, бошқа пайт, бошқа вазият бўлганда Машрабнинг бу гапи одатдагидай ҳамманинг лабида табассум уйғотарди, лекин ҳозир бошқалар у ёқда турсин, Қўчқорнинг ўзи (баланд парвоз гапларни жинидан ҳам ёмон кўрадиган Қўчқорнинг ўзи) биринчи бўлиб Машрабга қўлини чўзди (О. Ёқубов). Эшонбоевнинг олдидан олиб чиққан туйғуси — қанча танқид қилсанг, шунча яхши деб турувчи туйғу — бу сўзларни оқларди (П. Қодиров).*

3) Киритма гапдаги бирор сўз ёки иборанинг маъносини унинг зиддини келтириш, маънони аниқ чегаралаш орқали таъкидлайди: *У! бир тўғридан ўпкалаб, район Советининг раисига «бўлди энди, оғайним эмассан, мен билан гаплашма деган эмиш», аллақандай*

бир терговчини чақиртириб (чақириб эмас) хўп сўқилип эмиш (А. Қаҳҳор). Тўй маросимини йигит билан қизнинг (қудаларнинг эмас) салмоғига қараб, маҳаллий ҳукумат бошлиғи, ўринбосари, масъул ходимлардан бири очсин (А. Қаҳҳор).

IX. Киритма истак, орзу-мақсад маъноларини ифодалайди, волюнтарив функцияни ўтайди: Ана шу камчиликлардан қатъи назар (коллектив уларни тез орада тугатади, деган умиддамиз), «Фарғона тонг отгунча» музыкали драмаси умуман муваффақиятли чиққан («Ўзбекистон маданияти»). Камина совға-саломлар билан йўл тараддудиндадир... насиб қилса иншоолло, насиб қилғай, омин!) тез фурсатда дийдор кўришурмиз (М. Исмоилий).

X. Киритма кесатиқ, киноя, пичинг ва истехзо маъноларини ифодалайди: Бу одам узун кекирди (ош бўлсин мирзо йигитга), оғзини қоғоз билан артди, соатига яна бир қараб, столнинг тортмасини очди (А. Қаҳҳор). Ялонғоқ эшон шунча егани билан нашанинг захри билан чўпдек қотиб кетган (Риёзатингиздан айланай тақсирим). («Муштум»).

Субъектив-эмоционал муносабат ифодаловчи киритмалар Киритма авторнинг бевосита ўқувчига қилган мурожаатини, ҳистуйғусини, ўзи ҳикоя қилаётган ҳодисага нисбатан муносабатини баён қилади. Улар, одатда, социатив ёки апеллятив функцияни бажаради.

I. Киритма орқали автор тўғридан-тўғри ўқувчига мурожаат қилади, уни сўхбатга тортади. Бу авторга ўқувчи билан контакт яратишга, уни ҳикоя қилинаётган воқеанинг бевосита қатнашчиси сифатида воқелик ичига олиб киришга ёрдам беради: —Қани энди, вафодор эримнинг арвоҳи... Шу пайт бир воқеа юз берди (қўрқманг, китобхон), уй эшиги қия очилди. Остонада оппоқ кафанга ўралган новча бир нарса пайдо бўлди (Акром Қодирий). «Хавф хатарли» бу кўчадан аста борарканман, дадамнинг «Жинлар базми» ҳикоясини (балки, ўқигандирсиз?) беихтиёр эслайман (Х. Қодирий).

II. Киритма авторнинг ҳис-ҳаяжонини, ички кечинмаларини, хитоб ёки таажжубини, афсусланишини ифодалайди. Улар кўпинча эмотив функцияни ўтайди: Ҳатто эрталаб кўрганисида ҳам «ишлар жойида» эди, кечқурун қараса (ёраббим) бошқа одам бўпти-қопти! (О. Еқубов). Тийрак кўзларида ташвиш билиниб турган Гулчеҳра (воажаб, қизнинг тўлин чиройини кўринг!) консерватория остонасида ўзини тортади (С. Азимов).

III. Киритма авторнинг ўзи ҳикоя қилаётган воқеа ҳақидаги таассуротини, ўз нуқтаи назарини, позициясини, фикр-мулоҳазасини ифодалайди: Мулла Обид чойхона каби жойларга жуда оз чиқади... Қулоғи оғирлиги учунми, ёки ўзининг яратилиши шундайми (биз шундай эди, деб биламиз) баҳархол биров ундан гап сўрамаганда сўзга аралашмасди (А. Қодирий). Бу расмларни кўрган киши гўзалликка бутун борлиғи билан мафтун бў-

лади (мен гўзалларни — ҳаётнинг юксак чўққиси деб билардим) (Д. Нурий).

IV. Киритма турли лирик чекинишлар сифатида ҳам қўлланади. Бундай киритмалар кўпроқ поэтик услубда, диалоглар орасида келиб, ҳажм жиҳатдан анча катта бўлади:—*Тўхта!—Нарзининг ёқасидан олиб, ўзи томон силтади Гушна,—Жонон мен билан кетади, сен шу ерда қоласан. Қимирлаб кўр-чи!...*

(Зоҳиран майдадек кўринган бу ҳодиса тўғрисида муфассал тўхталишимнинг сабаби нима? Назаримда, бу кичик ҳодиса эмас, аксинча, бу ерда ҳақиқий инсонга хос сифатни, айни замонда, одам боласига хос бўлмаган пасткашликни кўриб турибман).

—*Хўш, деди парво қилмасдан Нарзи,—нима демоқчисан?* (Н. Сафаров).

Характеристика, справка берувчи киритмалар. Киритма нутқда тилга олинган нарса, ҳодиса ёки персонажга характеристика, турли справка беради.

I. Киритма қаҳрамоннинг ўзига хос хусусиятини, характерини, ташқи кўринишини, портретини тасвирлайди; ўқувчига у ҳақида маълумот беради: *Зокир қўнғироқ чалди (у катта-кичик ҳамма мажлисларни қўнғироқ билан олиб борарди) ва қовоғини солиб деди (П. Қодиров). Ҳошим полвон эса — у чиндан ҳам исми-жисмига монанд, олти-етти пуд келадиган, пахта тикилган қанорларни шундоқ кифтига олиб кетаверадиган дуркун йигит эди,— соддадиллик билан кулиб жавоб берарди (О. Ёқубов).*

II. Киритма нарса-ҳодиса ёки шахс ҳақида турли справкалар, тушунтиришлар беради: *Сайл тарқовини пойлаб, ажойиботнинг хўжайини билан (бу киши Илҳом самоварчи машҳур граммофон фурушининг дадаси эканлиги тўғрисида ривоят бор. Илҳомжон самоварчи Тўйчи ҳофиз билан ширкат тузиб, бир талай куйларни пластинкага олдирган. Граммофоннинг ўзбеклар ўртасида тарқалувига анчагина сабаб бўлган ва янги касб орқасида кўп бадавлат бўлиб кетган эди) сўйлашиб, қаердан бўлса ҳам шундай бир ўйинчоқдан топиб берувини илтимос қилган эди (Ғ. Ғулом).*

III. Киритма персонаж хатти-ҳаракатини, нутқини шарҳлайди, комментарий беради: *Хатиб домла бир мажлисда неча нуқталарни кўзда тутди: Аввалан, қизиқ гап ва ҳикоялардан сўзлаб, ҳалқни хурсанд ва ўзидан рози қилади... (Бунда ўзининг фазлини авомдан тасдиқ эттириш мақсади ҳам бор).— Мана бу мақом дунёда ўз молларининг закотини ва деҳқончилигининг ушрини берган мўминларнинг манзилидир,— дейди (ўзи да закот ва ушр беришга тарғибот) ва давом этади (А. Қодирӣ).*

IV. Автор ҳикоя давомида ўзининг, шунингдек, персонажларнинг ўй-хаёлларини киритма орқали баён қилади: *Бўриев ҳаялламай етиб келди. У негадир сочини олиб ташлаган (сочинда)*

кўҳлик эди-я—деб ўйлаб қўйди Уляяна), бир оз ориқлаган, қорайган, янги қора костюм кийиб олган эди (А. Мухтор). Узим мадрасада ўқир эдим, ҳозир таътил вақти бўлгани учун, бир оз пул топиш мақсадида, мардикор ишлаш учун сафарни ихтиёр қилган эдим (Яна:—Ичимда, бу ерда ҳам ғассолик хизмати чиқиб қолмасаяхши эди,—деб ўйлар эдим) (Ғ. Ғулом).

Фикр баён қилиш услубини изоҳловчи киритмалар. Бу типдаги киритмалар фикр баён қилиш услуби, уни шакллантириш, сўз танлаш, талаффуз қилиш билан боғлиқ ҳолатларни шарҳлайди.

I. Киритма нутқда бирор сўз ёки ифоданинг танланиш сабаби, қўлланиши, англатган маъноси ҳақида кўрсатма беради. Асосий гапда ишлатилган ифодани автор истагандай тушунниш учун бошқа шарт борлигини, ифоданинг характери, кимга хослигини изоҳлайди. Уларнинг айримлари функция жиҳатдан киришларга яқин туради: *Толемга (шундай десам бўлармикин...)* бир жойга келиб, колоннамизни вагонларга ортишди (А. Мухтор). *Бригада бошлиғи (аъзоларнинг таъбирича)* Муса кўса бир ерда турмас, чигитларни бир текисда экиш кераклигини... ҳа деб тайинлар эди (С. Аҳмад).

II. Киритма гапдаги бирор сўз ёки иборанинг айтилиш оҳанги, талаффузи ва бунинг сабаби ҳақида изоҳ беради. Бундай киритмалар персонаж нутқи ичига, кўчирма гап составига киритилган бўлади:—*Мана бу ерда бир киши ўқиб беришни талаб қилиб юборган (Ҳакимов «талаб» сўзини истеҳзо билан айтди)* тақриз ҳам бор (П. Қодиров). *Саодатхоним (Обидов бу сўзни киноя билан айтди)* ўша кунни Баратовнинг дарсида қуриб ўтирган экан (С. Зуннунова).

III. Киритма фикрни шакллантириш жараёнида нутқ эгасининг сўз танлашдаги иккиланиши, тараддуди кабиларни шарҳлайди:—*Акангиз қамалиб, сизни институтдан бўшатишгандан («ҳайдашгандан» дейишга тили бормади)* кейин бир учрашдикку, чинорли хиёбонда (Шуҳрат).—*Келинг,—деди Ҳикоят ташаббусни қўлдан бермай,—орани очди қилиб олайлик: гарчанд Маҳмуд акамни озми-кўпми ҳурмат қилсам ҳам (у, севсам деёлмади!) унинг кўнгли сизда (Убайдуллаев).*

IV. Киритма асосий гапда ишлатилган ўхшатиш, сифатлаш кабиларнинг қўлланишига сабаб бўлган белги-хусусиятни кўрсатади: *...новча кўса даҳани чўзиқ Баротбойга ва чорпахл гирдиғум, бароққош, темир қўл (мушти билан ғишт ушатар эди)* Нортой полвонга қичқирди Уктам (Ойбек). *Бу ўртада шаҳар ҳам яқинлашиб қолди. Кўм-кўк боғлар орасидан осмонга бўй чўзган машҳур водопровод башняси—ушунинг учун ҳам машҳур эдики, шаҳарда темир йўл станцияси билан бирга қурилган биринчи янгилик эди—кўринди (О. Ёқубов).*

Фикрларни ўзаро боғлашга хизмат қилувчи киритмалар. Киритма орқали автор асосий гапдаги бирор фикрнинг илгари айтилган-

лигини ёки у ҳақда кейинроқ гап кетишини уқтиради, ўтмиш воқелиги билан ҳозирги воқеликни бир-бирига боғлайди. Бундай киритмалар, одатда, функцияси жиҳатдан сноскалар ёрдамида берилган изоҳ ва тушунтиришларга яқин туради.

1. Киритма баъзи тафсилотларнинг илгари айтиб ўтилганлиги ёки у ҳақда кейинроқ гап кетиши тўғрисида изоҳ беради:

а) илгари айтилган фикрга ҳавола қилади; у ҳақда эслатади: *Навбатчи машинада (номери юқорида қайд этилган) бориб келишга рухсат берган (О. Ёқубов). Умуман, у ғалати киши (Душаннинг دادаси эканини айтган эдим), бизни ҳам, дарсни ҳам судқидилдан яхши кўрарди (А. Мухтор);*

б) асосий гап мазмуни билан боғлиқ бирор тафсилотнинг кейинроқ ёки бошқа ўринда гапирилишини эслатади: *...икки юз тилладан кўп оқчаси (бу оқчаларнинг хусуми тўғрисида кейин сўз бўлар) ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кейин икки сандиқча сарпоси бор эди (А. Қодирий). ...у ерда кўчиб бордик (бизнинг кўчиб боришимиз жуда қизиқ воқеа бўлиб, ўрни келганда мен буни ҳикоя қилурман) (С. Айний).*

2. Киритма ўтмиш воқелиги билан ҳозирги воқелик ўртасида воситалик қилади, уларнинг ўртасига гуё куприк ташлайди:

а) ҳикоя қилинаётган ўтмиш воқелиги ёки шахснинг кейинги (ҳозирги) тақдири ҳақида маълумот беради: *Саида билан бирга ўша тўғаракда Чўгтихон Тошматова (ҳозир у Қўқондаги мактаблардан бирида ўқитувчилик қилади) унинг сингелиси Уғилхон (ўша пайтда Ҳамза номли Қўқон театрида ишлаган), Ҳидоятхон Усмонова, Ҳанифахон деган қизлар бирга эди (Ҳ. Тожибоев). Эшик шиддат билан очилди-ю, юзи ташвишдан ўзгариб кетган Платон Макеевич кирди (у ҳозир декан муовини) ва Ҳакимовнинг учинчи курсдаги лекциясига бир группа студентдан бир киши ҳам келмаганлигини айтиди (П. Қодиров);*

б) ҳикоя қилинаётган ҳозирги давр воқелиги ёки шахснинг тарихий ўтмишига оид маълумот беради: *Зебихон опа Ҳайдархон тоғаларникида эшитиб қолди. Султонали бува (ҳў, ўша Султонали ака)нинг хотини Сидиқа буви қаттиқ ўсалмиш... («Узоқ кистон маданияти»). Алам устида сени ҳам олиб кетмоқчи бўлдим. Лекин мени бошлаб кирган ҳамшира қиз (у вақтлар Зухра қиз эди) ёлвориб, сени ташлаб кетишимни илтимос қилди («Тошкент ҳақиқати»).*

Манба кўрсатувчи киритмалар. Киритма асосий гапдаги бирор фикрнинг манбаани, унинг кимга қарашли эканлигини ёки мазкур фикрнинг нимага асосланиб айтилаётганлигини, ким томондан ва қаерда айтилганлигини кўрсатади.

1. Киритма нутқдаги бирор фикрнинг нимага асосланиб айтилаётганлигини кўрсатади: *Атроф қишлоқларда бирин-сирин қўйлар йўқола бошлади. Бу маҳал Франция тупроғида бўрилар батамом қириб ташлангани (расмий маълумотларга кўра) ту-*

файли, қўйларни саёқ итлар нобуд этаётган бўлса керак, деб тахмин қилдилар («Гулистон»). Аммо жадидлиги унча маълум бўлмаган, лекин жадидликда тўхматланган кишилар бўлса (муллалар вакилларининг хатларига кўра) шу ерда, қозихонада ё муфтилар олдида тавба бериб, калима ўқиртириб, уларни янгидан мусулмон қилишимиз мумкин (С. Айний).

II. Киритма асосий гап таркибида ишлатилган сўз ёки иборанинг кимга қарашлилигини кўрсатади. Бундай сўз ёки иборалар асосий гап таркибида қўштирноқ орқали берилиб, киритма унинг қимдан олинганлигини билдиради. Бу типдаги киритмалар кўпроқ илмий ва ижтимоий-публицистик услубга хосдир: «Ҳазал мулкнинг султони» (Шайхзода) бўлмиш мавлоно Алишер Навоий ҳақидаги афсоналарнинг тақдири ҳам худди шундай бўлган («Тошкент оқшоми»). Мавлоно Лутфий эса ўзбекча билан бир қаторда тожикча шеър битишда ҳам «назири йўқ киши» (Навоий) бўлган («Ўзбекистон маданияти»).

III. Киритма шахснинг қайси ташкилотга, қандай ижтимоий оқимга мансублигини, қаерлик эканлигини кўрсатади. Бу типдаги киритмалар матбуотда тез-тез учрайди: Учрашувнинг биринчи бўлимида Г. Қрасницкий Ўзбекистон командаси дарвозабони Шокиров (Анджон, «Спартак»)ни тўпни сеткадан олиб чиқишга мажбур қилди («Тошкент оқшоми»). Сенатор Эллендер (демократ, Луизиана штати) қуйидагиларни айтди («Совет Ўзбекистони»).

IV. Киритмалар илмий ва ижтимоий-публицистик услубда манба кўрсатувчи изоҳлар сифатида қўлланади: В. И. Ленин буржуа идеологларининг адабиётнинг «эркин»лиги ҳақидаги «назария»ларига қарши курашиб, «Буржуа ёзувчиси, расоми, артистининг озодлиги пулдорга, пулга, хўжасига қарамликдан (ёки мунофиқона ниқобланган қарамликдан) бошқа нарса эмас»лигини (В. И. Ленин, асарлар, 10-том, 36-бет) аёвсиз сурагача фош этди («Шарқ юлдузи»). Қобилбобонинг («Ўғри») биринчи учраган одами—унга ёрдам бериши мумкин бўлган шахс—эликбоши эди (М. Султонова).

Ремарканамо киритмалар. Бу группага кирган киритмалар бажарган функцияси, қўлланиши жиҳатдан баъзан ремаркаларга ўхшайди. Улар персонаж нутқи ичида берилиб, унинг ҳаракати, ҳолати, гапириш манераси ёки мазкур нутқнинг тингловчиларга таъсири, муносабати ҳақида йўл-йўлакай қўшимча маълумот берувчи ремарка характеридаги изоҳлардан иборат бўлади. Бундай киритмалар С. Айний, Ғ. Ғулом, А. Қодирий асарларида тез-тез учрайди: — Ана шу обрўга манат йўқ. Пулдан чўзасан. Ундан кейин (Самад хўжайинга қараб кўзини қисиб қўйди) хизматинг бўлса гарданга. Лекин ҳой (бош бармоғини кўтариб) мана бундайини топиб қўйганман (Ғ. Ғулом). — Нега! Аввал меҳмонхонага жойлашиб, соқол-мўйловларни олиб (Очил шўх ҳаракат билан юзини силади), кейин агитатор

сифатида (у кўкрагини керди) салобат билан кириб бордим (П. Қодиров).

Мураккаб мазмунли киритмалар. Киритмаларнинг бу қисмини турли мазмундаги қўшимча факт, ёрдамчи маълумотлар ифодаловчи синтактик конструкциялар ташкил этади. Улар баъзан синтактик жиҳатдан мураккаб тузилишда, бир нечта мустақил гаплардан иборат бўлиб, бирор воқеа ёки ҳодиса ҳақида ҳикоя қилади, хабар беради. Бундай киритмалар бажарган функциялари жиҳатдан ҳам анча мураккаб бўлади: *Оддий ёўладан, оддий тошдан пайдо бўлган санъат асари ҳайкалтарош даҳосининг кучи билан белгиланади.*

(Табиатнинг ўзида ҳам санъаткорона бунёд бўлиб қолган нарсалар учрайди. Масалан, қиш пайтлари деразаларга нақшланиб қолинган тасвирлар, дарё ёқасидан топилган турли нарсаларни эслатувчи дарахт илдизлари, боғларда учрайдиган «бадий шохлар» шулар жумласига киради. Ҳозир гап бу хусусда бораётгани йўқ.)

Санъаткор ҳар кимга таниш сўзларни шундай тизиб чиқадики, уларнинг бирлигидан, уйғунлигидан поэзия ҳосил бўлади, ўқиб қувонч топамиз («Ўзбекистон маданияти»).

Бундай киритмалар воқеа ёки ҳодисанинг динамик ривожига баён қилишнинг (турли лирик чекиниш ва мулоҳазалар, эпизодик воқеа-ҳодисалар ҳақида йўл-йўлакай ҳикоя қилишнинг) ўзига хос приёми сифатида қўлланади. Шунингдек, сўзловчи ўз фикрининг дастлабки ифодасида қандайдир ноаниқликка йўл қўйганини, ўқувчи (тингловчи)да шу билан боғлиқ бирор савол туғилишини сезади ва уни ўша пайтнинг ўзида киритмалар орқали бартараф қилади. Ёки олдинроқ айтилган фикрга зид келадиган моментларни изоҳлайди.

Биз тўплаган фактик материалларимиз асосида киритмаларни уларнинг асосий функционал-семантик типларига кўра юқорида кўрсатилгандай группаладик. Лекин уларнинг функционал-семантик типлари булар билан чегараланмайди, албатта. Чунки киритма конструкцияларнинг ифодалаган маънолари, структураси ва қўлланиш сабаблари хилма-хил бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида муҳим стилистик восита сифатида ҳам кенг қўлланади.

КИРИТМАЛАРНИНГ ҚУЛЛАНИШИ ВА СТИЛИСТИК ФУНКЦИЯЛАРИГА ДОИР

Нутқ эгаси нарса ва ҳодисаларни, улар ўртасидаги муносабатлар характерини, бир-бири билан боғлиқ турли йўналишдаги ҳодисаларни ўзига хос тафаккур кучи орқали инъикос этади: шунга мувофиқ ҳолда ўз фикрини шакллантиради, баён қилади. Бунда у воқеликдаги турли-туман муносабатлар, алоқаларнинг, турли белги-ҳолатларнинг муҳимларини танлаб олади ва умумлаштиради. Муҳим бўлмаганларини эса тушириб қолдиради ёки уларнинг энг

муҳимларини бошқаларидан ажратиб, алоҳида кўрсатади. Натижада, нутқда алоқадор нарсаларнинг барча томонлари, улар ўртасидаги муносабатларнинг бутун қирралари ўзининг тўла ифодасини топмаслиги мумкин. Худди шу процессда сўзловчи онгида олдинроқ шаклланиб бўлган гап мазмунининг тингловчига тўла етиб бориши, тушунарли бўлиши учун яна ниманидир қўшимча қилиш, шарҳлаш кераклигига, изоҳ бериш зарурлигига эҳтиёж сезади. Асосий гапда нозикроқ, маъжумдек тўюлган нарсалар, тушунча ҳақида қўшимча маълумот бериш, уни конкретлаштириш зарурати туғилади. Бу зарурат, эҳтиёж эса турли изоҳ ва қўшимча маълумотларни сўзловчи онгида шаклланиб бўлган тайёр гап структураси ичида йўл-йўлакай беришга — киритмаларнинг қўлланишига сабаб бўлади. Киритмаларнинг қўлланиши фикр баён қилиш жараёнидаги турли ассоциациялар, ўхшаш белги-ҳолатларни чоғиштириш, фикрнинг айрим деталларини аниқлаш, ажратиб кўрсатиш ва асосий гапдаги фикрга сўзловчининг муносабатини билдириш каби эпизодик ҳолатлар билан боғлиқ бўлади. Шунингдек, бирор конструкциянинг киритма сифатида қўлланишига асосий гап қурилишини янада кенгайтиришнинг ноқулайлиги, унинг ҳажми ва текстдаги бошқа гаплар билан бўлган семантик-грамматик муносабатлари ҳам сабаб бўлиши мумкин.

Кўринадики, киритмаларнинг қўлланиши, энг аввало, тайёргарликсиз фикр баён қилиш процесси, демак, оғзаки нутқ билан ҳам боғлиқ экан⁶. Бироқ киритмаларнинг юзага келишини тайёргарликсиз фикр баён қилиш (оғзаки нутқ) билангина изоҳлашнинг ўзи етарли бўлмайди. Чунки улар оғзаки нутқда ҳам фикр баён қилишнинг ўзига хос бир усули сифатида қўлланиши мумкин. Бу кўпроқ нутқ ситуацияси, нутқнинг кимга қаратилганлиги, суҳбатдошнинг ёши, касби каби факторлар билан боғлиқ бўлиши, текстдаги гапларнинг синтактик қурилиши, ўзаро алоқаси, текстдаги гаплар мазмунининг изчиллиги характерига ҳам алоқадор бўлади. Киритманинг ёзма нутқда, бадий адабиётда қўлланиши сабабларини эса тайёргарликсиз фикр баён қилиш, фикрни тўғри ва аниқ шакллантира олмаслик натижаси сифатида баҳолаб бўлмайди. Чунки бундай киритмаларнинг ишлатилиши маълум мақсад билан, олдиндан ўйланган ҳолда қўлланиб, фикр баён қилишнинг махсус усули ҳисобланади. Адабий-китобий тилда киритмалар ўзига хос қатор семантик-стилистик, синтактик вилдига сифатида қўлланиб, ёзувчи учун катта имконият яратиб беради.

Кўпчиликка тушунилиши қийин бўлган, махсус лексик қатламга мансуб сўз ва иборалар, турли ном ва терминлар матбуот ва бадий адабиёт тилида тез-тез учраб туради ва муайян бир стилистик мақсадда қўлланган бўлади. Бундай сўз ва иборалар маъносини изоҳлаш, тушунтириш ва улар билан боғлиқ қўшимча маълум

⁶ А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, ч. II, синтаксис, М., Учпедгиз, 1961, стр. 193; А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, М., Изд-во АН СССР, 1955.

мотлар эса кўпинча киритмалар тарзида берилади. Баъзан дублет сўзларнинг адабий нормасини белгилаш, диалектал лексика билан адабий тил лексикасини чегаралаш қийин бўлиб қолади. Бундай ҳолларда ёзувчи уларнинг қайси бирини танлашда иккиланиши ва бирини киритма тарзда бериши ҳам мумкин: *Номер хизматчисидан бу яқин орада қаерда ҳам м о м (мўрча) борлигини сўради* (Ғ. Ғулом). *Уғлининг қўлидаги тўрт дона чачвонни (чиммат) тутқазди* (Ғ. Ғулом). Бу типдаги киритмалар 20—30-йилларда яратилган асарларда кўпроқ учрайди. Чунки бу даврда адабий тил лексикаси билан диалектал лексика ҳали аниқ дифференциация қилинмаган эди. Ҳатто ҳозир ҳам бундай лексик birlikларнинг адабий норма сифатида бирдай қўлланаётганини, уларни стилистик жиҳатдан ўзаро фарқлаш қийинлигини кузатиш мумкин. Сўз маъносини унинг эквивалентини, вариантини келтириш орқали тушунтириш илмий услубда терминлар танлаш ва ишлатиш билан ҳам боғлиқ бўлади. Чунки термин сифатида танланган сўз кўп маъноли бўлиши ёки ҳар хил авторлар томонидан турлича қўлланиши мумкин. Бу ҳол улар ифодалаган маънони чегаралаш, турлича қўлланилган терминлар моҳиятини изоҳлаш, тушунтиришни талаб қилади. Бинобарин, бу хил киритмалар ўзбек адабий тили нормасини, миллий терминологияни яратишда терминларнинг бирини норма сифатида белгилашга, оммалаштиришга ҳам хизмат қилади. Бундай киритмалар функцияси жиҳатдан ажратилган изоҳларга ёки сноска орқали саҳифа остида берилган изоҳларга ўхшаб кетади. Уларни гап составидан чиқариб, ҳавола ёрдамида саҳифа остида ҳам бериш мумкин. Бунда асосий гапнинг синтактик структурасида ўзгариш бўлмайди: у грамматик бутунлигини сақлаб қолади. Бироқ сўз маъноларини саҳифа остида изоҳлагандан кўра киритмалар ёрдамида изоҳлаш қулай. Чунки бадиий ва илмий-оммабоп текстларда бу ўқувчининг диққатини нутқ парчасидан узоқлаштирмай, йўл-йўлакай изоҳлашга имкон берали.

Шуни ҳам айтиш керакки, киритма асосий гап составига нутқ эгасининг ўзи томонидан ёки тайёр нутқ таркибига иккинчи, бир шахс томонидан киритилган бўлиши мумкин. Кейинги тип киритмаларни изоҳ бўлақлар тарзида бериб бўлмайди. Чунки улар персонаж нутқидаги, кўчирма гап составидаги бирорта сўз маъносини изоҳлаб келган бўлиб, кўпинча автор томонидан киритилади. Уларни ажратилган бўлак сифатида бериш, изоҳлаш, тушунтириш вазифасини персонажнинг (нутқ эгасининг) ўзига юклаш қаҳрамон нутқини, диалогни жонлилиқдан, ҳаётийликдан маҳрум қилиши мумкин. Фикримизнинг исботи учун бир мисол келтирамиз:

Тожихон хаёл билан станцияга кириб кетаётган эди, ёрдамчиси Н. Костенкога дуч келди.

— Поезд тугайётганда вагон филдираги остига тиргагич қўювчи бошмоқчи ишчилардан бири ишга чиқмабди,— деди Н. Костенко.

— Шундайми? Ҳа, майли бир ишчи бўлмаса ҳам удалаймиз («Тошкент оқшоми»).

Бу нутқ поезд тузишдан хабари бўлмаган кишига (масалан, мухбирнинг ўзига) қаратилган тақдирдагина тўғри бўлар эди. Бироқ у шу касбда ишловчи кишига — ўзининг бригадири Тожиҳонга қаратилган. Бригадир эса «бошмоқчи» сўзи маъносини изоҳсиз ҳам тушунади, албатта. Бинобарин, у «бошмоқчи ишчилардан бири ишга чиқмабди» тарзида мурожаат қилганда нутқ жонли ва ҳаётлий бўлар эди. Лекин «бошмоқчи» терминининг маъносини кўпчилик газетхон тушунмайди. Бу унга изоҳ беришни талаб қилади. Бундай изоҳ беришни эса персонажнинг ўзига юкламай, авторнинг ўзи амалга ошириши зарур эди: «поезд тузаётганда вагон ғилдираги остига тиргагич кўювчи» изоҳи «бошмоқчи» сўзидан сўнг киритма сифатида берилиши мумкин эди. Демак, киритмалар қаҳрамон нутқи (диалог, кўчирма гап) составидаги айрим сўз ва ибораларнинг маъносини йўл-йўлакай изоҳлаш, шарҳлаш, уларга оид маълумотлар бериш усулигина бўлиб қолмай, персонаж нутқининг, диалогнинг ўзига хослигини сақлашга ҳам имкон беради. Киритмалар ёрдамида ёзувчи персонаж нутқининг характеристикасини, гапириш манерасини, унинг ҳис-ҳаяжонини, кечинмаларини тасвирлайди.

Шунингдек, киритмалар ўқувчига айтиш керак бўлган тафсилотларни, ёзувчи позициясини, воқеаларга муносабатини бевосита нутқ ичида, воқеа содир бўлаётган пайтда йўл-йўлакай кўрсатишга имкон беради. А. Қодирий «Обид кетмон» асарида Хатиб домланинг қишлоқилар билан муомала қилишни жуда яхши билишини тасвирлар экан, унинг оми халқ ўртасида қилган «муомала ва амри маърифти»нинг асл моҳиятини, бу ваъз-насиҳатлардан кўзда тутилган мақсадни киритмалар ёрдамида очиб боради. Бу билан ёзувчи муғомбир Хатиб домланинг маънавий қиёфасини, динни ўз манфаатлари йўлида қурол қилиб, халқни алдаётганлигини фош қилади. Йўл-йўлакай келтирилган қисқа ва ихчам ифодалар унинг характеридаги янги-янги қирраларни кашф этади. Бу, ўз навбатида, ёзувчини узундан-узоқ изоҳ беришдан сақлайди, баённинг ихчамлигини таъминлайди. Бироқ нутқда киритмаларни керагидан ортиқ қўллаш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Бу баённи оғирлаштириб, тушунишни бир мунча қийинлаштириб қўйиши ҳам мумкин. Киритмаларнинг текстга ноўрин ва зарур бўлмаган ўринларда киритилиши нутқни структур жиҳатдан мураккаблаштириб, таъсирчанлигини сусайтиради, ўқувчининг ғашига тегади.

Киритма бирликларнинг қўлланиши логик ва стилистик жиҳатдан муайян бир мақсадга бўйсундирилган бўлса фикрни бутун оттенкалари билан аниқ ва ёрқин ифодалашга хизмат қилади. Англашилишича, киритмалар ҳамма вақт ҳам иккинчи даражали изоҳ ва қўшимча маълумотлардан иборат бўлавермайди. Кўпинча, улар гапнинг умумий мазмуний йўналиши, стилистик характерига нисбатан муҳим ва зарур фактларни баён қилади. Лекин улар иккинчи планга олиб чиқилган бўлади. Бу ҳам ажрагиб кўрсатишнинг ўзига хос бир усули бўлиб, ўқувчининг диққатини ўзига тортади: асосий гап билан киритма мазмунининг биргаликда тушуни-

мишини осонлаштиради. Демак, киритмалар ихчам воситаларда катга мазмунни ва таъсирчанликни беришга ёрдам беради. Бунда асосий гап киритма мазмунининг тўла англаниши учун зарур контекст ролини ўйнайди: киритманинг содда ва ихчам формада қўлланишига имкон туғдиради. Киритма тасвирланаётган объект ҳақида ўқувчига ҳали айтилмаган, лекин ўқувчининг билиши зарур бўлган тафсилотларни мавриди билан (ўрни келиб қолганда) йўл-йўлакай маълум қилишга, шунингдек, персонаж нутқидаги айрим сўз ёки ибораларнинг қандай маънода ишлатилганлигини шарҳлашга, шу орқали қаҳрамон характери аниқ кўрсатишга ёрдам беради. Шухрат, П. Қодиров, О. Ёқубов асарларида ишлатилган киритмалар кўпроқ шу каби вазифаларни бажаради. Шухратнинг «Олтин зангламас» романидан олинган қуйидаги парчага диққат қилинг:

— *Ўйламаки, барча топганини ёлғиз ўзи босиб еди деб. Йўқ. Нимани ўлжа қилган («ўғирлаган» дейишга тили бормади) бўлсам имомга ҳам, қозига ҳам, юзбошига, аминга ҳам чўтал бериб турганман. Улар ҳаммасидан хабардор эди. Бир сафар бир деҳқоннинг қўшига қўшиб турган хўкисини ўмарганимда («ўғирлаганимда» дейишга яна тили бормади) қози поччамнинг ўзлари «бадбахт, қўни-қўшинига қиласанми! Нариги қишлоқда, сал нарироқда иш тутсанг оёғингга ел тушадими!» деб қутқариб юборганлар. Бу яхшиликларини албатта қуруқ қўйганим йўқ, бир овчининг иккита тўлкисини (ўғирлаб, йўқ сўраб) олиб берганман. Ёзувчи персонаж танлаган сўзларнинг асл маъносини (қандай маънода ишлатганини) кўрсатиб бермоқда.*

Сўзловчи бирор сўз ёки ифодани танлашда қийналиши, мулоҳаза қилиши, иккиланиши мумкин. Бу нутқда кўпинча пауза қилишга, тўхталишга сабаб бўлади. Персонаж нутқида сўз танлаш, ҳис-ҳаяжон билан боғлиқ худди шундай тўхталишлар ҳам киритмалар ёрдамида очиб берилади. Бундай киритмалар қаҳрамонларнинг ички дунёсини, кайфиятини, ҳис-туйғусини ёритишда алоҳида роль ўйнайди.

Ёзувчи ҳикоя қилиш, тасвирлаш жараёнида киритмалар орқали ўқувчига бевосита мурожаат қилади, ўз ҳис-туйғусини, бу ҳодисага бўлган қарашини баён қилади: ўтмиш воқелиги билан ҳозирги воқелик ўртасида воситалик қилади, уларнинг ўртасига гўё кўприк ташлайди. Бу хил киритмалар китобхонни суҳбатга тортиш, у билан контакт боғлашга ёрдам беради.

Хуллас, киритма конструкциялар ифодалаган маънолари жиҳатдан турли-туман бўлиб, уларнинг семантик турлари юқорида кўрсатилганлар билан чегараланмайди, албатта. Шунингдек, киритма конструкциялар хилма-хил изоҳ ва қўшимча маълумот ифодалаш воситасигина бўлиб қолмасдан, фикр ифодалашнинг махсус усули сифатида маълум стилистик мақсадларда ҳам кенг қўлланади.

КИРИТМА КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ СТРУКТУР ЖИҲАТДАН ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Киритмалар тузилишига кўра турличадир. Шунга қараман, тилда бу ҳодисанинг мавжудлигини белгилаш, махсус синтактик категория сифатида ажратиш ва асослаш тилшуносликда гап шаклидаги киритмалар билан боғлиқ ҳолда олиб борилган. Бу ҳодисани тадқиқ этишга бағишланган ишларнинг аксарияти ҳам киритма гапларга оиддир. Маълумки, сўз ва сўз бирикмалари шаклидаги киритмалар нутқда киритма гапларга нисбатан камроқ учрайди: улар ҳажм жиҳатдан нисбатан ихчам бўлиб, асосий гап структурасидаги синтактик ва интонацион алоҳидалиги киритма гапларгадек жуда аниқ сезилмайди. Киритма гапларга хос бу хусусиятлар, хусусан, уларнинг бошқа гап составида мустақил гап сифатида келишининг ўзиёқ, текширувчилар эътиборини жалб қилган. Киритма сўз ва сўз бирикмаларининг киритма гапларга нисбатан кам ўрганилганлигини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин.

Қисқаси, кейинги яратилган кўпчилик ишларда киритма конструкцияларнинг сўз, сўз бирикмаси ва гап шаклида қўлланиши умумий тарзда кўрсатилиб, асосий эътибор уларнинг гапга киритилиш йўллари, семантик, стилистик функциялари ва ўрнини кўрсатишга қаратилади. Бунда кўпроқ бошқа гап составига киритилган киритмалар анализ қилинади. Аммо мустақил гаплар ўртасида келган ёки икки ва ундан ортиқ ўзаро боғланган гаплардан ташкил топган, шунингдек, мустақил абзац тарзида қўлланадиган киритмалар ҳам борки, уларнинг ўзига хос хусусиятларини, синтактик категория доирасида тутган ўрнини белгилаш жуда аҳамиятлидир.

Киритма конструкцияларнинг барча структур типларини аниқ белгилаб, уларнинг ҳар бир турини анализ қилиш, умумий ва хусусий жиҳатларини қиёслаш асосидагина мазкур синтактик категориянинг асосий белгиларини очиб бериш мумкин. Худди шу нуқтаи назардан бу қисмда киритма конструкцияларнинг ҳар бир структур типини — тузилишига кўра турларини алоҳида-алоҳида олиб ўрганишга ҳаракат қилдик. Бунда биз ҳозирги ўзбек адабий тилидаги киритма конструкцияларни синтактик тузилишига (структурасига) кўра қуйидаги беш типга ажратдик: 1) сўз-киритмалар,

2) бирикма-киритмалар, 3) гап-киритмалар, 4) мураккаб-киритмалар, 5) белги-киритмалар.

Киритмаларнинг бу структур типларини ўрганишда биз уларни асосий гап составига боғловчиларсиз ва боғловчилар орқали киритилиши ҳамда гап бўлаклари каби шаклланган ва шаклланмаган тарзда келишига кўра группаламадик (Кўпчилик ишларда, дарслик ва қўлланмаларда киритмалар худди шу нуқтан назардан группаланади). Чунки киритмаларнинг структур типларини анализ қилишдаги бу принципни асосий гап составидан ташқарида келган мураккаб киритмалар ҳамда абзац ва белги-киритмалар учун ҳам бир хилда татбиқ этиш қийин. Демак, киритмаларни шу нуқтан назардан группалаш критерияси уларнинг барча типларини бирдай қамраб ололмайди.

Шунингдек, ўзбек тилида сўз ва бирикма киритмаларнинг аксарияти муайян бир грамматик формага эга бўлади: уларнинг деярли ҳаммаси асосий гап составига бирор гап бўлаги формасида (шаклланган ҳолда) киритилган бўлади.

Ўз навбатида, киритмаларга синтактик ва интонацион жиҳатдан алоҳидалиги — асосий гапнинг грамматик ва интонацион бутунлигини узиб қўйиши, ўринлашиш тартиби жиҳатдан ёндашилса, боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзларнинг киритма составида келиш-келмаслиги уларни бир-биридан фарқловчи асосий хусусият саналмайди. Киритманинг асосий гапга мазмунан боғлиқлиги уларнинг одатдан ташқари қўлланиш ўрни, асосий гапдаги мазмуний атмосфера, нутқ ситуацияси ва улар ўртасидаги ассоциатив муносабатлар орқали юзага чиқади. Демак, киритмаларнинг гап составига боғловчилар орқали ёки боғловчиларсиз киритилиши уларни тузилиши жиҳатдан группалашда асосий хусусият ҳисобланмайди.

СЎЗ-КИРИТМАЛАР

Сўз-киритмалар кўпроқ асосий гапдаги субстантив элементларга (кенг маънода) алоқадор бўлиб, одатда, гап структураси ичидан ўрин олади. Ўзбек тилида уларнинг гапнинг кесимига (ҳаракат англатувчи сўзларга) оид бўлиб, гап охирида келиши, шунингдек, бутун гап мазмунига боғлиқ бўлиш ҳоллари кам учрайди, гап структурасидан ташқарида ўринлашиши эса деярли учрамайди. Сўз-киритмалар биз тўплаган фактик материалнинг $\approx 15,5$ проценти (яъни 3000 та мисолдан 465 тасини) ташкил этади.

Сўз-киритмаларнинг гап составидаги айримлиги, алоҳидалиги — ажралиб туриши гап-киритмаларга nisbatan маълум даражада кучсизроқдек туюлади. Буни сўз-киритмаларнинг тузилиш ва ҳажм жиҳатдан содда ва ихчамлиги ҳамда асосий гап синтактик структураси ва интонациясини узиб қўйиш вақти (масофаси) гап-киритмаларга қараганда қисқа бўлиши билан изоҳлаш мумкин. Бинобарин, сўз-киритмалар гап интонациясидан асосан ритмик жиҳатдан ва nisbatan қисқароқ паузалар (ўртача) орқали ажралиб туради.

Сўз-киритмалар гап структурасига кириш сўз ва кириш гаплар, боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар билан биргаликда киритилиши, баъзан эса сифатловчилар билан кенгайиб келиши, ҳатто изоҳ компонентга эга бўлиши (бундай изоҳловчи қисм эргаш гап шаклида ҳам бўлади) мумкин. Сўз-киритмалар грамматик формаси (белгиси) жиҳатдан мустақил сўзлар сифатида ҳам, бирор гап бўлаги формасида ҳам келади. Бирор гап бўлаги формасида келмаган сўз-киритмалар гап бўлаклари билан мазмунан кучсиз боғланишда бўлиб, одатда, ёрдамчи функцияни бажаради. Буларга манба кўрсатувчи киритмаларни кўрсатиш мумкин. Бундай киритмаларнинг киритилганлиги аниқ кўриниб туради.

Гап бўлаги формасида келган сўз-киритмалар одатдаги гап бўлакларидан шу гап структурасида ўринлашиши, интонацион алоҳидалиги билан ажралиб туради. Уларнинг ўрни, маъноси ва функцияси одатдаги гап бўлаги бўлиб келганда олиши мумкин бўлган ўриндан, позициядан, маъно ва функциядан фарқ қилади, бу ўринда ифодалаган маъно доираси, функцияси нисбатан мустақил бўлади.

Сўз-киритмалар кўпинча гапнинг бирор бўлаги (сўз ёки сўз бирикмасининг) маъносини, тўғри ёки кўчма, луғавий, контекстуал маъносини изоҳлаб, аниқлаб, тушунтириб келиши ёки улар билан боғлиқ айрим қўшимча маълумотларни (нарсга ёки ҳодисанинг белги-хусусиятлари, ҳолати ва характери каби) кўрсатиб келиши мумкин: *Табиб дўкони олдида катта йиғин (издиҳом) тўп-ланган эди (Ғ. Ғулом). Номер хизматчисидан бу яқин орада қаерда ҳаммом (мўрча) борлигини сўради (Ғ. Ғулом). Сауда Султонова снайпер (жерган) бўлиб жанг қилди (Х. Тожибоев).*

Сўз-киритмалар бирор гап бўлагини изоҳлаб, аниқлаб келганда изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасидан кейин ўринлашиб, кўпинча контакт, баъзи ҳоллардагина дистант позицияда келади. Бу типдаги сўз-киритмалар учун қўшимча маълумот, ёрдамчи факт ифодалаш, гап мазмунини ривожлантириш асосий функция ҳисобланмайди. Бирор гап бўлагини изоҳлаб, аниқлаб келган сўз-киритмалар, одатда, ўша изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасининг параллели, синоними, варианти, дублети ёки таржимаси сифатида киритилган бўлади.

Изоҳланаётган гап бўлаги билан боғлиқ қўшимча маълумот, унинг белги хусусиятлари, характери каби ёрдамчи факт ифодалаб келган сўз-киритмалар эса, одатда, ўша гап бўлагининг параллели (синоними, варианти ёки таржимаси) сифатида киритилмайди. Улар изоҳланаётган гап бўлагига нисбатан бошқа бир гап бўлаги функциясида ва формасида келган бўлади: *Бу жумладан, Юсуф (шаҳид) ва Низом Маҳдум (шаҳид)ларга фикр бериб, уларнинг воситалари билан кенагас эли орасида бир яширин жамият ясади (С. Айниё). Мендан сўрасанг: имтиҳонни яхши топширдим. Мен ҳам (мақтанмай) бирдан олдин бирдан кейин дарсни олиб бораётирман (Ғ. Ғулом). Езувчи Раъно фазилатла-*

рини тасвирлаш билан «овора» бўлиб, ҳадеб унинг портретини (Кумушдек) чиза бермайди (М. Султонова).

Кўринадики, изоҳланаётган гап бўлагига параллел (бу ерда параллел бўлиб келиш тушунчасини кенг маънода — лексик-семантик, функционал-синтактик жиҳатдан қўллаймиз) бўлиб келган сўз-киритмалар билан унинг (гап бўлагининг) параллели сифатида келмаган сўз-киритмалар бир мунча хусусиятлар — изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасига нисбатан англатган маъно доираси, функцияси, грамматик шаклланиши, ўрни ва позицияси каби жиҳатлари билан бир-бирдан маълум даражада ажралиб туради. Шунга кўра, сўз-киритмаларни (бу бирикма-киритмаларга ҳам тааллуқли) икки асосий гурпуга ажратиб ўрганиш мумкин:

1) *изоҳланаётган гап бўлагининг параллели сифатида келган сўз-киритмалар* (параллел сўз-киритмалар);

2) *изоҳланаётган гап бўлагининг параллели сифатида келмаган сўз-киритмалар* (нопараллел сўз-киритмалар¹).

Параллел сўз-киритмалар. Бу типдаги сўз-киритмалар гапдаги тушунилиши қийин бўлган (архаизм, неологизм, диалектизм ва профессионализм кабилар) сўзларни, фан ва техникага оид терминларни изоҳлаб, аниқлаб келади. Шунингдек, улар нутқда бузиб айтилган ва турлича номланган атамаларнинг, бошқа тилдан ўзлаштирилган сўз-терминларнинг кўпчиликка тушунарли бўлган, адабий тилга хос вариант (дублет)лари, таржимаси сифатида киритилган бўлади: *Фалон маҳкаманинг (идоранинг) баланд мақомининг (раҳбарининг) ҳузурларига кирмоқ учун изн сўраб, уч соату фалон дақиқа эшик тагида бекорга кутиб ўтирдим* (А. Қодирий). *Бувим ясаган натир-кулчаларга нонпар (чакич) боса бошладим* (С. Нуров). *Ҳабиб Абдуллаев Урта Осие металлгогония (маъданшунослик) мактабининг асосчиси* (дир («Гулистон»)).

Бундай сўз-киритмалар кўпроқ илмий-публицистик ва илмий-оммабоп услубда қўлланиб, бадий асар тилида нисбатан кам учрайди. Улар бадий асар текстда муайян бир стилистик мақсадда қўлланилган махсус лексик қатламга хос сўзларни шеваси, касби, билими ҳар хил бўлган ўқувчиларга тушунарли бўлишига ёрдам беради. Англашиладики, бадий асарда қўлланилган сўз-киритмалар изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасига нисбатан адабий тил нормасига кўпроқ яқин бўлиши билан характерланади. Тўғри, айрим ҳолларда киритма вазифасида махсус лексик қатламга мансуб воқеалар ҳам келиши мумкин. Лекин бу ҳол камроқ учрайди.

Параллел сўз-киритмалар изоҳланаётган сўзга нисбатан дублет, вариант ёки синоним сифатида келиши ва маъно жиҳатдан улардан унча фарқ қилмаслиги ҳамда маъно қирралари, стилистик бўёғи ундан (изоҳланаётган гап бўлагидан) маълум даражада фарқ қилиши ҳам мумкин. Шунингдек, улар гапдаги айрим кўрса-

¹ Бундан кейин баёнда ихчамлик учун «параллел киритма» ва «нопараллел киритма» тарзида қўллаймиз.

тиш ва кишилик олмошларини, кўчма маънода қўлланган сўз ва сўз бирикмаларни изоҳлаб, уларга нисбатан контекстуал ёки анафорик синоним (параллел) сифатида ҳам қўллана олади. Сўз-киритмаларнинг ўзи эса гапда кўчма маънода деярли қўлланмайди. Баъзан киритма сифатида изоҳланаётган сўзнинг маъносини ифодалай олувчи бирдан ортиқ сўзларни — синоними ёки параллелини келтириш ҳоллари ҳам учрайди: *У аризанинг охирига бадиҳатан (ўйлама сдан, бирдан) мана шу байтни ёзди (С. Айниёй). Мен Аҳмад махдумнинг ўз қўли билан ёзилган бир дафтарда унинг илми нужумга (юлдузчинослик — астрономия) қандай ният билан киришгани ҳақида қўйидагиларни ўқидим (С. Айниёй).*

Мисолларда *бадиҳатан, илми нужум* сўз ва сўз бирикмалари маъноси унга яқин бўлган иккитадан сўз тизмасини келтириш орқали янада аниқроқ ва тўлароқ очиб берилмоқда. Шунингдек, улар гап бўлагини биргаликда изоҳлаш билан бир қаторда, бири иккинчисини ҳам изоҳлаб (бу 2-мисолда аниқ кўринади) келмоқда.

Параллел сўз-киритмалар (бирикма-киритмалар ҳам) кўпинча ўзлари алоқадор гап бўлаклари каби шаклланган (изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасига қўшилиб келган грамматик формада) бўлиб, одатда, ундан кейин—постпозитив ҳолда ўринлашади. Шунга кўра, бундай киритмалар гапнинг ажратилган бўлаклари сифатида шаклланган, яъни ажратилган бўлаклари тарзида киритилган бўлади. Кўринадики, бу типдаги киритмалар ўзлари изоҳлаётган гап бўлагига фақат лексик жиҳатдангина эмас, балки грамматик жиҳатдан (формаси ва функцияси) ҳам параллел ҳисобланади. Сўз-киритмалар гапдаги истаган бир сўзга ҳам, сўз бирикмалари, турғун бирикмаларга ҳам параллел бўлиб кела оладиги, бу уларнинг қўлланишида инверсия ҳодисасининг йўқлигини кўрсатади.

Параллел сўз-киритмаларни гап структурасида, изоҳланаётган сўз, сўз бирикмасини сақлаган ҳолда, одатдаги гап бўлаклари каби ўринлаштириш ҳам, ўзлари оид гап бўлаги билан биргаликда бирор сўз бирикмасини ҳосил этиш ҳам қийин. Шунингдек, изоҳланаётган бўлаксиз уларнинг гап структурасига киритилганлиги ҳам аҳамиятсиз бўлиб қолади. Сўз-киритмаларнинг (умуман киритмаларнинг) асосий гап структурасидаги ўрни гап мазмунига алоқадорлиги; уларнинг ўзлари изоҳлаётган сўз, сўз бирикмаси билан бўлган мазмуний муносабатидан келиб чиқади.

Бу хусусият сўз-киритмаларни қўллашда, уларнинг гап структурасида изоҳланаётган сўз, сўз бирикмасидан кейин—ажратилган бўлақларга хос постпозитив ўринлашишини келтириб чиқаради. Сўз, сўз бирикмалари маъносини изоҳлаб, аниқлаб келганда сўз-киритмаларни, агар улар лексик маъноси жиҳатдан ҳам параллел, яқин (синоним, вариант, дублет) бўлса, изоҳланаётган гап бўлаги ўрнида сўз-киритмани (киритма ўрнида изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасини) алмаштириб қўллаш, бунда эса асосий гапнинг структураси ва мазмуни ўзгаришга учрамаслиги ҳам мумкин. Буни бир мақоладан олинган қўйидаги нутқ парчаси мисолида аниқ кў-

рамиз: *Ота-боболаримиз ҳосилга кирган тоқларда «чор занг, чил маданг» деганлар. Бу ҳосилга кирган тоқларда тўрт занг, қирқ маданг (новда) бўлсин деганлари. Олдин тупнинг кундасидан чиққан керакисиз новдалар (маданглар) олдиб ташланади, сўнг тоқнинг устки қисми кесилади» («Тошкент оқшоми»).*

Шуни айтиш керакки, гапдаги изоҳланаётган сўз ва унга алоқадор сўз-киритмалар маъноси, маъно оттенкаси, стилистик бўёғи жиҳатдан бир-биридан аниқ фарқ қилиши, уларнинг ўрнини нутқда юқоридагидек алмаштириб бўлмаслиги мумкин. Бу, албатта, нутқ текстининг умумий мазмуни, услуби ва изоҳланиши керак бўлган сўзнинг маъно қирраси нутқ услубларига хосланганлиги, муайян стилистик функция бажариши билан белгиланади. Масалан, сўзнинг контекстуал маъносини аниқлаган, унинг таржимаси сифатида қўлланган баъзи сўз-киритмалар нутқда изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмаси бажарган стилистик функцияда кела олмаслиги мумкин. Чунки контекстуал маъно асосий гап структураси нутқ текстининг умумий мазмуний талаби билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ўрнини стилистик жиҳатдан бетараф сўз билан алмаштириш (гап структурасини ўзгартирмаса ҳам) гап мазмунининг ўзгаришига ҳатто ғализликка олиб келиши мумкин: *Қутбия... қандай қилиб ы «юзсиз қиз» (Фотима)нинг бошига сув қуйиб, шу билан ундан ҳам, колхоздан ҳам ўч олиш планини чизмоқда эди (С. Айний). Камбағаллар, виждонли ўрта ҳол деҳқонлар «ўзимиз тарбиялаган ниҳол (колхоз) вояга етсин», деб кучлари борича яхши ишладилар (С. Айний) ...аввал ўзимга «Сифлий» («маст») сўзини тахаллус қилиб олдим (С. Айний).*

Биринчи иккита мисолда изоҳланаётган сўз, сўз бирикмаси ўзлаштирилган ҳолда қўлланилган бўлиб, киритма автор томонидан киритилган. Бинобарин, уларнинг ўрнини алмаштириш қийин. Агар бу мумкин бўлганда ҳам *юзсиз қиз, ниҳол сўз* ва сўз бирикмаси *Фотима, колхоз* сўз-киритмалари бажарган стилистик функцияни эмас, балки тамоман бошқа вазифани бажарган бўларди.

Кейинги жумлада эса киритма изоҳланаётган сўзнинг таржимаси сифатида қўлланган бўлса ҳам, уларнинг ўрнини алмаштириш қийин. Чунки бундай алмаштириш гап мазмунининг бузилишига олиб келади. Қўринадики, бундай сўз-киритмалар гапда бирор синтактик вазифада қатнашмайди. Бу уларнинг синтактик конструкция ичида бирор сўз ёки сўз бирикмаси маъносини аниқлаш, тушунтириш, шу орқали бутун гап мазмунини тушунарли қилиш мақсадида йўл-йўлакай ёрдамчи восита сифатида қўлланиганини кўрсатади.

Сўз-киритмалар гапдаги бирор сўз бирикмасига алоқадор бўлганда эса бу сўз бирикмаси, одатда, яхлит бир тушунчани англатади. Бирор нарса ёки ҳодисани унинг белгиси, сифатини тасвирлаш, ўхшатиш ёки предмет ва унинг белгиси, хусусияти ўртасидаги муносабатни кўрсатиш орқали ифодалаган бўлади. Сўз-киритма эса ўша нарса ёки ҳодисанинг асосий атамаси (термини) сифатида киритилади. Бундай сўз-киритмалар кўпроқ илмий ва ижтимоий-

публицистик услубда қўлланади: *Янги сўзлар (неологизмлар)*, эскириб қўлланишдан чиққан сўзларгина (*архаизмлар*) эмас, балки тилдаги ҳамма ўзгаришлар жамиятнинг талаби натижасидир («Гулистон»). *Ҳамма полимерлар ҳам целлюлоза сингари бир неча юзлаб ва минглаб кичик молекулалар (мономерлар) бирлашмасидан иборатдир («Гулистон»)*.

Шуни ҳам айтиш керакки, киритма вазифасида қисқартма сўзлар келгани улар, одатда, бирорта сўзни эмас, балки яхлит бир тушунчани ифодаловчи турғун боғланмаларни изоҳлайди. *Бош Ассамблея, Хавфсизлик кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий кенгаши (ЭКОСОС), Васийлик кенгаши, Халқаро суд ва Секретариат БМТ нинг бош органлари ҳисобланади. Бундан ташқари, БМТ нинг Халқаро Меҳнат Ташкилоти (МОТ), Бирлашган миллатларнинг маориф, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО), Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилоти (ВОЗ), атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) ва бошқа қатор махсуллаштирилган органлари бор («Совет Ўзбекистони»)*.

Параллел сўз-киритмалар бевосита ўзлари тегишли бўлган сўз ёки сўз бирикмасидан кейин (постпозитив, контакт ҳолда) ўринлашади. Кўпинча гапнинг қайси бўлагига алоқадор бўлса, у билан бир хил грамматик кўрсаткичга (парадигматик формаларга) эга бўлади (айрим ҳолларда келишик қўшимчаси ўрнида кўмакчилар қўлланиши мумкин). Демак, уларни гап бўлаги сингари шаклланган ҳолда келиши жиҳатдан ҳам ўзлари алоқадор сўз ёки сўз бирикмаларига параллел ҳисоблаш мумкин: *Т а б и б (д о к т о р) ҳ а р б и р б е м о р г а м е ҳ р - ш а ф қ а т л и бў л и ш и л о з и м («Тошкент оқшоми»)*. *Хон воқеанависларни (жосусларни) ишга сола бошлади (Ғ. Ғулом)*. *Навоий бош муставафийнинг (ҳисобчининг) дафтарини кўздан кечириб чиқди (М. Осим)*. *Келини (хотинимни) чақирди (Ғ. Ғулом)*.

Кўриниб турибдики, киритмалар гапнинг қайси бўлагига алоқадор бўлса, ўша гап бўлаги формасида келмоқда. Шунингдек, улар изоҳланаётган гап бўлақларининг синтактик параллели ҳамдир. Сўз-киритмалар сўзнинг лексик маъносини изоҳлаб, тушунтириб келганда баъзан сўз ичига—сўз ўзаги билан қўшимча орасига киритилиши ҳам мумкин. Бунда гап бўлаги ва унга лексик-синтактик параллел бўлиб келган сўз-киритмага қарашли грамматик форма қавсдан ташқарига чиқарилиб, умумлаштирилгандек ёзилади: *В а з и р ў з ў г л и билан сарой хазинаси муставафийлари (ҳисобчилари)нинг дафтарларини текшириб ўтирар, эди (М. Осим)*. *М у а л л и ф (ё з у в ч и) д а н н о н у ш т а г а б и р - и к к и о г и з у з р н о м а э з м а л и к (А. Қодирий)*. *Дарвозабон унинг қўлтиғига кириб, кўчага олиб чиқди ва кутиб турган таксимотор (автомобиль)га тушишга ёрдам берди (Ғ. Ғулом)*.

Бундай киритма конструкцияда кўпинча келишик ва эгалик ҳамда кўплик (-лар) қўшимчаларни, айрим ҳолларда эса -гина, -дек (-дай) элементлари қавсдан ташқарига чиқариб ёзилади. Бу

хусусият сўз-киритмаларни маълум даражада уюшиқ ва ажратилган бўлақларга яқинлаштира ҳам, уларни гап бўлақлари сифатида талқин этиб бўлмайди.

Сўз-киритмалар ажратилган бўлақлардаги қаби баъзан киришлар, ёрдамчи ва нисбий сўзлар билан ҳам кела олади: *Шунинг учун шеърларда бутунлик (классик адабиётчилар сўзи билан айтганда «якпоралик») йўқ (М. Шайхзода). Мундан бурун қозилар йилда неча қатла амирга тортиқ ва дарбор аҳлига туҳфа (содда ибора билан айтилганда: ришва-пора) юборишлари расм эди (С. Айниё). Классик лирикада (асосан, ғазалда), баъзи шоирлардан ва айрим ғазаллардан қатъи назар, умуман бутун сюжет мавжуд эмас (М. Шайхзода). Ҳожининг хаёлидан ўзининг янги кўчиб (тўғриси қочиб) келган йиллари ўтди (Шухрат).*

Сўз-киритмалар билан бирга келган бундай кириш элементлар, ёрдамчи ва нисбий сўзлар, одатда, киритма сўз маъносига алоқадор бўлиб, уни изоҳлаб, тушунтириб келиши ва улар билан боғлиқ кўшимча маълумот ифодаланиши (1- ва 2-мисол) ёки изоҳланаётган сўз, сўз бирикмаси маъносининг хусусий ёки умумий томонларини, ёхуд контекстуал кўчма маъноларини белгилашга хизмат қилиши мумкин. Кейинги ҳолда сўз-киритма изоҳланаётган сўзга нисбатан кенгроқ ёки, аксинча, торроқ маънони англашиб, шунга мос келадиган боғловчи ёки ёрдамчи сўзлар (*асосан, хусусан, жумладан, умуман, тўғриси, яъни, демак, бинобарин* кабилар) билан бирга қўлланади. Бундай киритмалар изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмасига баъзан лексик-семантик параллел бўлмаса ҳам, синтактик жиҳатдан параллел ҳисобланади. Бу типдаги киритмаларни гапнинг ажратилган бўлақларидан чегаралаш бир мунча қийин. Уларни гап бўлагига сифатида ҳам қўллаб, ёзувда вергул ёки бир тире билан бериш ҳам мумкин. Бу уларнинг уюшиқ ва ажратилган бўлақлар характериға эга бўлишидан келиб чиқади. Бундай киритмалар нисбатан кам учрайди. Бироқ сўз-киритмалар иккинчи бир автор нутқи ёки цитаталар составига ҳам киритиладики, бундай ҳолларда уларни ёзувда вергул ёки тире билан ажратиш мумкин бўлмай қолади. Уларнинг ким томонидан киритилганлиги ҳатто ёрдамчи изоҳлар орқали кўрсатилади ҳам: *Маҳуба Қодирова бундай деб ёзади: «Тахмина 75 ёшдан ошиб ўлган Муаззамхоннинг кўмиш маросимиға Жиззахнинг Равотлик йўчасида (тўғриси, гузариди — Т. Ж.) турганларғина эмас, ҳатто атроф қишлоқлардан ҳам одамлар келдилар» (Т. Жалилов). «Ҳақиқатда эса инсон улуг оламдир. Унга қараганда бу олам (яъни коинот — И. Ғ.) кичик оламдир», — деб ёзади Аҳмад Дониш (И. Ғофуров).*

Мисоллардаги киритмалар изоҳланаётган сўзнинг синоними ҳам, нутқ эгасининг ўзи томонидан қўлланилган ҳам эмас. Бироқ улар ўрни, формаси ва функцияси жиҳатдан ўзидан олдинги гап бўлагига параллел бўлиб, бу киритмага ажратилган бўлақ характерини беради. Мана шу фактнинг ўзиёқ, сўз-киритма ва бирикма-

киритмаларнинг синтактик конструкция ичига тайёр гап бўлаги каби шаклланган ҳолда киритилиш хусусиятига эгаллигини кўрсатади. Бундай киритмалар гапда одатдаги гап бўлаклари сифатида ништирок этмай, бирор сўз, сўз бирикмасига алоқадор бўлади: бирор гап бўлагидан кейин ўринлашиб, унинг маъносини изоҳлаб, аниқлаб келадики, бу сўз-киритма ва бирикма-киритмаларни кўпроқ уюшиқ ва ажратилган бўлақларга ўхшаш қилиб қўяди. Гапнинг ажратилган бўлаклари синтактик конструкциядаги функцияси (изоҳлаш, қўшимча маълумот бериш), ўзига хос нисбий айримлиги (интонация ва пунктуацион белгилар орқали) жиҳатдан киритмаларга маълум даражада яқин туради. Демак, киритмаларнинг гапда ажратилган бўлақлар позициясида ва уларга хос формада киритилиши қулай ҳисобланади. Худди шундай ҳолни изоҳланаётган сўз, сўз бирикмасидан кейин ўрин олган, икки ва ундан ортиқ сўзлар тизмасидан иборат бўлган сўз-киритмалар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бундай киритмалар кўпликни ифодаловчи сўзларни изоҳлаб, шарҳланаётган бўлақ мазмунини ташкил этувчи объектларни санаб кўрсатади. Изоҳланаётган бундай бўлақ эса киритмага нисбатан умумлаштирувчи сўз характерига эга бўлади: *Чингиз Айтматовнинг ижобий қаҳрамонлари меҳнат кишиларидир. Улар (Сувонқул, Тўлғоной, Алимон, Хосим, Дониёр, Жамила, Танабой, Қамол...) ўзларини меҳнатдан ташқарида ва меҳнатсиз тасаввур қилолмайдилар* («Ўзбекистон маданияти»). *Ўзбек театршунослари (санъатшунослар, музикашунослар, адабиётшунослар) тарихчиларнинг бевосита ёрдами билан самарали ишлар қила бошладилар* («Тошкент оқшоми»).

Бундай сўз-киритма тизмалари ҳам изоҳланаётган сўз, сўз бирикмасига нисбатан параллел бўлиб, сўз билан қўшимча орасига киритилиши ҳамда киришлар, боғловчи ва бошқа ёрдамчи сўзлар билан бирга қўлланиши мумкин. Шунингдек, улар ўрни — ажратилган ва постпозитив-контакт ҳолда келиб, гапдаги функцияси жиҳатдан ҳам уюшиқ ва ажратилган бўлақларга ўхшаш бўлади. Бироқ параллел сўз-киритмалар бир қатор хусусиятларга кўра уюшиқ ва ажратилган бўлақлардан ажралиб ҳам туради². Улар изоҳланаётган гап бўлаги каби грамматик кўрсаткичларга эга бўлмаслиги — синтактик параллел бўлмаслиги ҳам мумкин: *1330 йил шаввалдан (сентябрь) бошлаб газеталарнинг нашри ширкат ҳисобига ўтди* (С. Айниёй). *Уғлининг қўлига тўрт донга чачвонни (чиммат) тутқазди* (Ғ. Ғулом). *Одилхўжа бойнинг ғуломгардишидачи (йўлак) милтик ушлаган гардовий турарди* (Ғ. Ғулом). *Қўзғолон 1847 йил рамазон ойининг (август) жума куни бошланди* («Гулистон»).

Мисоллардаги сўз-киритмалар ўзлари изоҳлаётган гап бўлақларидаги грамматик кўрсаткичларга эга эмас. Улар ажратилган бў-

² Бу ҳақда қаранг: И. Тошалиев. Қиритмаларнинг ажратилган бўлақлар билан муносабати ва улардан фарқи («ТошДУ илмий асарлари», 362-чиқиши, «Ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1970).

лаклардан ҳам кўпроқ илова характериға эға бўлади. Шунга ўхшаш ҳолни уюшиқ сўз-киритмаларида кўриш мумкин: *Кулолчилик буюмлариға... гул солиш учун барча усуллардан («чизма», «босма», «қалами») фойдаланилади («Тошкент оқшоми»)*. Бунинг учун кимёвий препаратлардан (*гексохлоран, ДДТ, мухор*) ва заҳарли модда шимдирилган ёпишқоқ қоғозлардан фойдаланиш керак («Совет Ўзбекистони»).

Шунингдек, параллел сўз киритмалар ўзлари изоҳлаётган сўз ёки сўз бирикмасиға нисбатан узоқроқ — дистант позицияда ўринлашиши ҳамда изоҳланаётган гап бўлаги билан биргаликда бир хил уюшиқ компонентлар характериға ҳам эға бўлиб келиши мумкин. Базан эса гапдаги уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирини изоҳлаш керак бўлганда, уларға мос тартибда келган уюшиқ сўз бирикмалардан фойдаланилади: *Бу кўчатлар яхши кўкариб, йил давомда бир метрга яқин ўсади, 3—4 йил деганда ҳосилға киради (бодом, олхўри)*. Тоғларда бу йўл билан боғлар яратиш *10—12 марта кам маблағ талаб қилади («Фан ва турмуш»)*. Бу ердаги дарахтларнинг кўпи мевали (*олхўри, бодом, pista, тоғолча, ёнғоқ*). Буларнинг ҳаммасини инсон қўли билан эккан («Тошкент оқшоми»).

Мисоллардаги киритмаларнинг изоҳланаётган гап бўлақларидан узоқроқ — гап охирида жойлашганлиги уларни кўпроқ илова-ларға яқинлаштиради. Бу хусусият изоҳланаётган сўз, сўз бирикмасидаги грамматик белгиға эға бўлмаган сўз-киритмалар ва киритма сўз тизмаларида, айниқса, улар дистант ҳолда келганда, анча кучли бўлади. Изоҳланаётган гап бўлаги билан бир хил сўз ўзгартувчи қўшимчаларға эға бўлмаслиги ҳамда ўзлари алоқадор сўзға нисбатан дистант-постпозитив тарзда ўринлашганлиги киритмаларни уюшган ва ажратилган бўлақлардан фарқлашни анча осонлаштиради. Шунини ҳам айтиш керакки, бу хил киритмалар сўзловчининг (ёзувчининг) ўзи томонидан эмас, балки бошқа бир шахс (муҳаррир, таржимон) томонидан киритилиши ҳам мумкин. Бу киритмаларнинг гапға гап бўлақлари формасида шакланган ҳолда, айниқса, ажратилган бўлақлар формасида, киритилиши мумкинлигини аниқ кўрсатади. Бу параллел сўз-киритмаларни гапнинг уюшган ёки ажратилган бўлақлари сифатида эмас, балки уюшиқ ёки ажратилган бўлақлар характеридаги сўз-киритмалар сифатида ўрганиш кераклигини кўрсатади. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлақлари ўрни, функцияси жиҳатдан киритмаларға яқин туради. Бироқ бу типдаги киритмалар стилистик функцияда жуда кам қўлланади. Параллел сўз-киритмалар билан худди шу типдаги бирикма-киритмалар ўртасида анчагина умумий жиҳатлар мавжуд.

Нопараллел сўз-киритмалар. Нопараллел сўз-киритмаларнинг асосий белгиларидан бири уларнинг ўзлари алоқадор гап бўлагига боғлиқ қўшимча маълумот ифодалашидир. Улар, одатда, манба, ўрин, пайт каби қўшимча маълумотларни — нараса ёки ҳодисанинг белги-хусусиятини, шахснинг касби, миллати, яшаш жойи, фикр-

нинг кимга қарашли эканлиги, асарнинг номи, бети каби қўшимча изоҳ ва ёрдамчи фактларни баён қилади. Бу тип сўз-киритмалар, параллел сўз-киритмалардаги сингари, гапдаги сўз, сўз бирикмаларининг маъносини изоҳлаб, тушунтириб, аниқлаб келмайди, балки уларга оид қўшимча маълумотларни англатади, холос. Улар изоҳланаётган бўлақнинг синоними, варианти ёки таржимаси эмас; улар ўзлари алоқадор гап бўлаги билан бир ёки яқин маъноларни ифодаламайди, функция жиҳатдан ҳам яқин бўлмайди. Шунинг учун ҳам уларни, параллел сўз-киритмалардагидек, изоҳланаётган сўз, сўз бирикмаси билан ўрин алмаштирган ҳолда қўллаш қийин. Чунки нопараллел сўз-киритмалар гапнинг изоҳланаётган компонентига (қисмига) нисбатан бошқа бир гап бўлаги функциясида бўлиб, улар ифодалаган маъно доираси биринчи тип киритмаларга нисбатан кенгроқдир. Параллел сўз-киритмалар ҳар доим ўзи алоқадор гап бўлагидан кейин ўрин олса, нопараллел сўз-киритмалар изоҳланаётган гап бўлагидан кейин — постпозитив ҳолда ҳам, олдин — препозитив ҳолда ҳам ўринлаша олади. Айрим ҳолларда уларнинг киритма сифатида қўлланишини сўз тартибининг ўзгариши (инверсия), бирор гап бўлагининг ўз ўрнида келмаганлиги натижаси сифатида ҳам изоҳлаш мумкиндай кўринади. Шунингдек, нопараллел сўз-киритмалар ўзлари алоқадор гап бўлаги ёки қисми билан бир хил грамматик формага эга бўлмайди: гап бўлагига лексик-семантик жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам параллел ҳисобланмайди. Параллел киритмалардан фарқли, улар бир неча сўз бирикмаларига, гапнинг бирор қисми ёки бутун гап мазмунига алоқадор бўлиб кела олади.

Нопараллел киритмаларни улар ифодалаган қўшимча маълумотнинг характери, асосий гап ёки унинг бирор қисмига мазмунан боғлиқлик даражаси, грамматик формасига кўра икки гурпуга ажратиш мумкин.

Биринчи гурпуга асосий гапга бевосита алоқадор бўлмаган, манба, бирор образли ифода ёки фикрнинг кимга қарашли эканлигини, тилга олинган бирор шахс, нарса-предмет кабиларнинг хусусиятини, миллати, касби, бирор ижтимоий гуруҳга ёки территорияга мансублигини кўрсатувчи сўз-киритмалар киради. Шунингдек синтактик конструкцияга механик равишда киритилган, гап мазмуни талабидан келиб чиқмаган шароит, сўзловчининг ҳиссиёти эмоционал ҳолати, бир вақтнинг ўзида иккинчи бошқа нарса ҳақида ўйлаш кабилар билан боғлиқ бўлган киритмалар ҳам нопараллел киритмаларнинг биринчи гурпусига хосдир. Бундай киритмалар, одатда гапнинг каттароқ қисмига алоқадор бўлиб (баъзан эса улар мазмунан ассоциатив муносабатдан ташқарида бўлиши ҳам мумкин), аксарият ҳолларда бирор грамматик формага эга бўлмайди, бош келишиқдаги сўзлар орқали ифодаланadi: *Совет халқ, ҳозирдан бошлаб гўзал жамиятга замин яратиш учун турмушда санoатда, ишлаб чиқаришда, колхоз ва совхозларда, умуман ҳам ма соҳада, «гўзаллик қонунлари» (К. Маркс) асосида яшаш ҳаракат қилаётир («Совет Ўзбекистони»).* *Виргиня штатидаг*

(АҚШ) Ричмонд шаҳрининг марказий майдонида генерал Роберт Лининг ҳайкали бор («Фан ва турмуш»).

Бу тип киритмалар ҳар доим постпозитив ҳолда қўлланади, одатда, грамматик жиҳатдан шаклланган бўлмайди. Уларнинг формаси алоқадор гап бўлагининг шакли ва функциясига боғлиқ эмас, функция жиҳатдан бирор гап бўлаги характерида ҳам бўлмайди. Тўғри, бундай киритмаларни ҳам баъзан зарур формада, тегишли ўринда, одатдаги гап бўлаги сифатида қўллаш мумкин-дай кўринади. Бошқача айтганда, уларни функция жиҳатдан баъзан бирор гап бўлагига яқинлаштириш мумкин. Масалан, юқорида келтирилган охириги жумладаги киритмани изоҳланаётган бўлакдан олдин қаратқич формасида (солиштиринг: *АҚШнинг Виржиния штатидаги*) қўллаш ва шунга биноан уларни гап бўлаги функциясида келган сўз-киритмалар қаторига қўшиш ҳам мумкин. Аммо улар гап бўлаги ўрнида келгандаги нисбатан кенг семантик доирага эга бўлиб, тугал синтактик конструкция орқали баён қилинадиган хабарга — бутун бир фикрга тенг келади. Демак, но-параллел сўз-киритмалар бу турининг асосий гап структурасидаги алоҳидалиги, мустақиллиги нисбатан кучли бўлади. Нопараллел сўз-киритмаларнинг иккинчи тури эса алоқадор қисмга нисбатан у ёки бу гап бўлаги функциясида ҳамда грамматик шаклланган ҳолда келиб, бирор гап бўлаги характерига эга бўлади. Бунда уларнинг грамматик формаси улар ифодалаган қўшимча факт характерига боғлиқ бўлади. Киритма компонентнинг мазмуни эса асосий гап мазмуни билан бевосита боғлиқ бўлади. Бундай киритмалар алоқадор қисмга нисбатан постпозитив ҳолда ҳам, препозитив ҳолда ҳам ўринлашиши мумкин.

Сўз-киритмаларнинг грамматик формаси (масалан, келишик қўшимчалари, кўмакчилар каби) уларнинг қандай функцияда қўлланганлигини, гапнинг қайси бўлақларига алоқадорлигини кўрсатувчи белгидир. Сўзнинг маълум синтактик формада келиши эса унинг бирор системага киришини, бошқа сўзлар билан муносабатини кўрсатади. Демак, сўз-киритмалар ҳам ифодаланаётган қўшимча маълумотнинг характери, қандай гап бўлагига алоқадорлигига ҳамда материали—грамматик формаси ва қўлланиш ўрнига қараб, маълум бир гап бўлаги характерига эга бўлади. Шунга кўра уларни аниқловчи характерига сўз-киритмалар, тўлдирувчи ва ҳол характерига сўз-киритмаларга³ ажратиш мумкин.

Аниқловчи сўз-киритмалар. Аниқловчи сўз-киритмалар вази-фасида кўпроқ предметнинг ёки шахснинг бирор хусусияти, белгиси ҳақида қўшимча факт ифодалашга хизмат қилувчи сўзлар қўлланади. Улар гап структурасига одатда, сифатловчи ва изоҳловчилар тарзида киритилиб, изоҳланаётган қисмга нисбатан ўрни жиҳатдан инверсияга учраган гап бўлагига ўхшайди: *Баъзи бир маълумотларга (н о а н и қ) қараганда у қувғин қилинибгина қолмай, балки*

³ Бундан кейин ихчамлик учун «аниқловчи (ёки тўлдирувчи, ҳол) сўз (бир-рикма)-киритма» тарзида қўллаймиз.

улар томонидан суд қилинган (А. В а р ш а в с к и й). Қўр (мад-доҳ) жуда ҳам юрагимни эритган эди (С. А й н и й). Чақирилганлар соат ўнларда (к у н д у з) «Раҳимхоний» меҳмонхонасида расмий ўринлари ва амаллари тартиби билан ўтирдилар (С. А й н и й). Катта стол атрофида отамнинг укаси Юсуп ака (с т у д е н т), мен, Амин амакиваччам, кичкина Комил овқатланардик («Гулистон»).

Келтирилган жумлалардаги сўз-киритмалар аниқловчи (изоҳловчи, сифатловчи) функциясида қўлланган бўлиб, ўзидан олдинги гап бўлагининг бир хусусиятини, белгисини аниқлашга хизмат қилмоқда. Уларни одатдаги сўз тартиби бўйича ўринлаштириб (қавсиз қўллаб), аниқловчилари бирикмани ҳосил қилиш унчалки қийин эмас. Шунингдек, улар ажратилган аниқловчилар каби бутун гап мазмунига эмас, балки бирор гап бўлагига алоқадор бўлади. Бу кiritмаларнинг ўрнини одатдаги тартиб бўйича ўзгартириш улар сифатловчи функциясида келиб, изоҳланаётган сўз ўзининг бошқа аниқловчисига (айниқса қаратқич формасидаги аниқловчига) эга бўлмаганда янада осон бўлади. Чунки сифатловчилар одатда сифатланмиш сўз билан битишув орқали боғланиб, тобеланишнинг морфологик белгиларига эга бўлмайди. Улар ўртасидаги боғлиқлик тартиб орқали белгиланади. Бунда сифатловчилар гап структурасини ташкил этишда, ундаги материални уюштиришда асосий роль ўйнамай, балки уни кенгайтиради, тўлдиради. Бундай аниқловчилари бирикмаларнинг тартибини ўзгартириш ажратилган бўлакни ёки иловаларни юзга келтириши мумкин. Юқорида келтирилган аниқловчи сўз-киритмаларнинг қўлланишида ҳам шунга ўхшаш ҳолат кузатилади. Масаланинг мураккаблиги яна шундаки, бундай ҳолатларнинг ажратилиш усули, тартиби, позицияси ҳамма вақт ҳам бир хилда бўлмайди. Қиёсланг:

1. У букчайиб эшикдан кирганда мезбонлар (а к а-у к а) енгил кийимда баланд айвоннинг баҳаво ерига қўйилган столнинг икки ёғида хомуш ўтиришар эди (А. Қ а ҳ ҳ о р). Юмишқоқ гўштдан (л а ҳ и м) олиб, кўзи йирик гўшт қиймалагичдан ўтказасиз («Тошкент оқшоми»). Мана Орзихон (к е л и н ч а к) онасининг раъйига қараб, қўшни бир қишлоққа узатилади («Ўзбекистон маданияти»).

2. Жаннатхон ва Шарифабону Ленинободда туришади, о н а б о л а. Дўстлари уларни севиб, икки ватан булбуллари дейишади (Т у р о б Т ў л а). Манави анжир шафтолидан азонлаб бир тоғора узиб қўйганман, муздаккина, бирга баҳам кўрамиз (Р. Р а ҳ м о н о в). Содиқ темирчи деган бор, ф и р қ а (Ғ. Ғ у л о м).

Ҳар икки ажратилишда ҳам одатдаги сўз тартибининг ўзгариши мавжуд. Иккинчи ҳолатда, ажратилган қисм изоҳланаётган бўлакка нисбатан дистант позицияда келганда, улар дистант ҳолдаги ажратилган сифатловчилар, иловали конструкциялар сифатида ҳам, баъзан эса, тўлиқсиз ва номинатив гаплар сифатида ҳам изоҳланиши мумкин. Бизнингча, бундай ажратилишлар қатор хусусиятлари билан кўпроқ иловаларга яқин туради. Чунки иловаларнинг асосий белгиларидан бири — одатда гап охиридан ўрин олиши ҳамда стилистик функциясининг, таъкидлаш, кучайтириш интона-

циясининг нисбатан кучлилигидир. Бундай ажратилишларнинг гап охирида ёки маълум қисмлар орасида дистант ҳолда келиши нисбатан кўпроқ бўлиб, бу, одатда, асосий гапнинг қурилиши, мазмуни, логик урғу олиш-олмаслиги билан боғлиқ бўлади. Бундай ажратилиш дистант позицияда, айниқса, гап охирида келганда, уларнинг нисбий мустақиллиги, таъкидлаш, бўрттириш отенкаси кучли бўлади. Демак, ажратилган аниқловчилар учун ҳам, иловалар учун ҳам муштарак бўлган бу хусусиятлар уларни чегаралашни қийинлаштиради. Бу тилшуносликда дистант позициядаги ажратилган бўлақлар (хусусан, ажратилган сифатловчи ва изоҳловчилар) ва иловаларни ўзаро чегаралаш ҳамда уларнинг тўлиқсиз ва номинатив гаплар билан муносабати масаласини махсус ўрганиш зарурлигини кўрсатади.

Биринчи ҳолатда, яъни постпозитив контакт позицияда келган ажратилишларни (тўғрироғи, аниқловчи сўз-киритмаларни) эса иловалардан осонгина фарқлаш мумкин бўлса-да, уларни ё ажратилган гап бўлаги, ё киритма сифатида изоҳлаш бир мунча мунозарали бўлиб қолади. Ҳатто уларни чегаралашда баъзан фақат пунктуациягагина асосланишга тўғри келади. Солиштиринг: *1) Ҳалима кийган кўйлак (чиройли) ўзига жуда ярашибди. Унинг кўлида саралаб олинган гул (қипқизил) бор эди. 2) Ҳалима кийган кўйлак ўзига жуда ярашибди, чиройли. Унинг кўлида саралаб олинган гул бор эди, қипқизил.*

Уларни фарқлаш оғзаки нутқ фактлари таҳлилида янада мураккаблашади. Чунки ажратилган аниқловчилар ҳам одатдаги тартиб ўзгаришига учраган бўлади, предметнинг хусусияти, характери, формаси, мазаси, шахннинг ёши, касби, миллати каби белгилар ҳақидаги қўшимча маълумотларни ифодалайди, ажратиб кўрсатади. Бунда улар одатда сифат, сифатдош каби сўзлар орқали ифодаланган бўлади. Олмош, сон билан ифодаланган ҳамда қаратқич аниқловчилар (сифатланмиш қаратқичга эга бўлганда ҳам) ажратилмайди.

Аниқловчи (хусусан, сифатловчи) функциясидаги сўз-киритмаларда ҳам мана шу хусусиятлар мавжуд. Бироқ, биринчидан аниқловчи сўз-киритмалар ажратилган аниқловчилар сингари, одатда, логик урғу олмайди ва алоҳида таъкидлаш интонацияси билан айтилмайди (ажратилган сифатловчилар эса алоҳида таъкидлаш интонацияси ва логик урғуга эга бўлади), улардан англашилган қўшимча факт, изоҳ тўсатдан хаёлга келиб қолган йўл-йўлакай киртилганлик, асосий синтактик конструкцияга дафъатан қўшиб қўйилган эслатма характериға эга бўлади (улар ҳам нутқда ажратиб кўрсатишнинг ўзига хос муҳим усули ҳисобланади).

Иккинчидан, ажратилган аниқловчилардан фарқли, улар ифодалаган маъно нисбатан кенг бўлади, баъзан бутун фикрга тенг келади. Шунга кўра, кўпинча улар функция жиҳатдан тўлиқсиз гаплар ва иловаларни эслатади.

Учинчидан, ҳар қандай тартиб ўзгариши ажратилган сифатловчиларни юзага келтиравермайди. Уларнинг гап ичида контакт

ҳолда келиши ҳам кам учрайди. Бу жиҳатдан аниқловчи сўз-киритмаларнинг қўлланиши эса нисбатан эркин, яъни аниқловчи сўз-киритмалар қаратқич формасида қўлланмаса ҳам, қаратқич формасидаги гап бўлақларини изоҳлаб келиши мумкин: *Кеча мағазинда кўрган кўйлакнинг (атлас) товланиши камалакдек рангбаранг.* Бу типдаги ажратилишларга, ҳатто таъкидлаш интонациясига эга бўлган тақдирда ҳам, ажратилган бўлақлар сифатида қараш қийин: бунда маъно доирасининг кенглиги, грамматик алоқани узиб қўйишнинг кучлилиги ҳамда паузанинг нисбатан давомлилиги аниқ кўринади.

Тўртинчидан, аниқловчи сўз-киритмалар—ажратилган аниқловчилардан фарқли, ёлғиз сифатдош формасидаги сўз орқали ифодаланиши учрамагани ҳолда (сифатдош формасидаги аниқловчи киритмалар одатда сўз бирикмалари формасида бўлади) — олмош, сон ҳамда нисбий сифатлар, кўмакчилар билан бирга келган отлар орқали ҳам ифодалана олади. Бунда улар маълум морфологик кўрсаткичларга эга бўлиши (лекин қаратқич формасига эмас) ҳам мумкин: *Биз бувимнинг (она томонидан) уйига кетамиз (Ойбек).* *Лекин Ғолибнинг тарбияси Аграда унинг бобоси (она томонидан) капитан ёрдамчиси Хўжа Ғулом Ҳусайин назоратида қолган эди (И. Ҳошимов).*

Бу киритмалар нисбатан кам қўлланса-да, юқорида кўриб ўтилган аниқловчи сўз-киритмалардан фарқли, маълум формада келиб изоҳланаётган қисмга нисбатан шаклланган гап бўлаги тарзида қўлланган. Уларнинг гап бўлагига мазмунан алоқадорлигини келишиқ қўшимчаси ва кўмакчиларсиз белгилаш қийин. Шунингдек, киритмалардаги бу грамматик формалар, уларни тўлиқсиз ифодаларга ҳам яқинлаштирадими (кўмакчиларнинг предмет билан ҳаракат ўртасидаги муносабатни билдиришини эсланг), бу тушириб қолдирилган қисмларни тиклашга ҳам ёрдам беради. Солиштиринг: 1) *она томонидан бувимнинг уйи...* 2) *она томонидан бўлган (ёки ҳисобланган) бувимнинг уйи...*

Бунда кейинги ҳолатни уларни кенгайиб келган сифатдош орқали ифодаланган аниқловчи бирикма-киритма (одатдаги тартиб бўйича қўлланган ҳолати билан қиёсланг) сифатида ҳам, тўлиқсиз конструкция сифатида ҳам (бу постпозитив ҳолда келганда аниқроқ сезилади) изоҳлаш мумкинга ўхшайди.

Бу аниқловчи киритмаларни одатдаги гап бўлақлари тартиби бўйича изоҳланаётган сўз ва сўз бирикмаларидан олдин ҳам қўлаш мумкинлиги уларни гапда сўз тартибининг бузилиши (ўзгариши эмас) ҳодисасига ҳам яқинлаштиради. Бу шубҳасиз, одатдаги инверсиядан (масалан, гапнинг ажратилган бўлақларидаги инверсиядан) фарқ қилади. Зотан, киритмаларнинг одатдан ташқари тартибга эга бўлиши факультатив ажратилиш асосида юзага келмайди⁴.

⁴ Бу ҳақда қаранг: И. Тошалиев. Киритмаларнинг нутқ таркибидаги ўрни («Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, № 4, 63—65-бетлар).

Яна шуни айтиш керакки, агар изоҳланаётган сўз гапда ўзининг бошқа аниқловчиларига эга бўлса (ёки у бошқа гап бўлаклари билан кучлироқ боғланган бўлса), аниқловчи сўз-киритманинг ўрнини, юқоридаги сингари ўзгартириш, одатдаги сўз тартиби бўйича қўллаш қийин бўлиб қолади. *Бибим ўн беш фарзанд кўрган. Шундан тўнғичи — амаким билан дадам ўртасида ўн уч бола нобуд бўлган. Ниҳоят, дадам ва Қудратилла (кичик) амакимларгина туришган (Х. Қодирий). Мутахассислар қуйидагича овқатланишни тавсия этадилар: эрталаб соат 8 да бир пиёла чой ёки кофе, соат 11 да битта пиширилган тухум (тузсиз), соат 17 да 100 грамм пишлоқ ёки икки пиёла қатиқ...* («Совет Ўзбекистони»).

Мисолларда кичик ва тузсиз аниқловчи киритмаларнинг ўринлашишни ажратилган сифатловчилардаги каби инверсия ҳодисаси билан изоҳлаш қийин: уларнинг ўрнини одатдаги тартиб бўйича ўзгартириб, одатдаги гап бўлаклари тарзида қўллаб бўлмайди. Солиштиринг: *Қудратилла амаким, кичик амаким — аммо кичик Қудратилла амаким тарзида қўлланмайди, кейингисида битта пиширилган тузсиз тухум, битта тузсиз пиширилган тухум тарзида қўллаш мумкин бўлса-да, бу сўз-киритма ифодалаётган маънодан тамоман фарқ қилади. Қиритмадан эса пиширилган тухумни тузсиз истеъмол қилиш зарурлиги ҳақидаги қўшимча маълумот англашиляпти. Бу сўз-киритма ифода диапозонининг ажратилган аниқловчиларникидан кенглигини кўрсатади.*

Аниқловчи сўз-киритмалар шахснинг касби, унвони, миллати, тур, жинс каби қўшимча маъноларни ифодалаганда (изоҳловчилар характериغا эга бўлганда) жуда аниқ кўринади. Изоҳловчи функциясида сўз-киритмаларнинг позицияси нисбатан қатъий бўлади: *Режиссёр (М. Муҳаммадиев) спектаклда ҳам ҳар жиҳатдан яхлит ансамблга эришгандир. Бу ҳол созандаларга, хусусан, дирижёрга (Ф. Шамсуддинов) ўзининг юксақ маҳоратини кўрсатишга имкон берган («Гулистон»).* *Бахтиёр (муллабачча) маънос фотиҳа ўқиб, «Шайхулислом» ҳузуридан кетди (А. Қодирий).*

Келтирилган фактлар таҳлилидан англашилишича, аниқловчи функциясидаги сўз-киритмалар кўпроқ сифатловчи ёки изоҳловчилар тарзида қўлланиб, уларнинг қаратқич аниқловчилар сифатида киритилиши деярли учрамайди. Демак, гапнинг ҳамма бўлаклари ҳам киритма сифатида қўлланавермас экан.

Тўлдирувчи сўз-киритмалар. Фактлар тўлдирувчи сўз-киритмаларнинг жуда оз миқдорни ташкил этишини, тушум келишиги формасидаги сўз билан ифодаланмаслиги, гап составига, одатда воситали тўлдирувчилар функциясида киритилишини кўрсатди: *Менга учта савол — Ньютон биномининг ечилмаси, кесик конуснинг ҳажми (ечими билан) ва битта мисол чиққан эди (О. Ёқубов). Шу йил ёзда бўлган бир тўйнинг маълумотини келтираман, Қўрпа, тўшак, ёстиқ, якандоз (авра-астари билан), палак ва ҳоказолар... («Гулистон»).*

Маълумки, воситасиз тўлдирувчилар ҳаракатнинг юзага чиқишида бевосита иштирок этади, уларсиз гап мазмуни тўлиқ англашилмайди. Бу уларнинг гапда киритма сифатида қўлланиши қийинлигини кўрсатади. Воситали тўлдирувчилар эса ҳаракатнинг юзага чиқишида бавосита қатнашади—ҳаракатга бошқа бирор йўл билан боғланган предметни кўрсатади. Воситали тўлдирувчиларнинг мана шу хусусияти баъзан уларни киритма функциясида қўллаш имконини беради.

Ҳол сўз-киритмалар. Қўшимча маълумот ифодаловчи сўз-киритмалар ҳол функциясида нисбатан кўпроқ қўлланиб, одатда ўрин, пайт, ҳаракатнинг қандай бажарилиши каби маъноларни ифодалайди: *Бечора Абдурахмон ёшлигидан салобатли кўриниш учун соқолини қўйиб юборган экан (и х т и ё р и й), бу нарса унга хусн бағишламайди (М. Султонова). Езувчи Раъно фазилатларини тасвирлаш билан овора бўлиб, ҳадеб унинг портретини (Қ у м у ш д е к) чиза бермайди (М. Султонова). Битта уддабуро чиқадида, бир-иккита қўй ёки бирорта сизирни етаклаб (а л б а т т а т у н д а) кириб боради («Гулистон»).*

Кўринадики, ҳол сўз-киритмалар позицияси — ўринлашиши жиҳатидан ҳам характерли бўлиб, ўзлари алоқадор гап қисмларидан олдин ҳам, кейин ҳам келиши — гап бўлаклари сингари одатдаги тартиб бўйича ўринлашган бўлиши мумкин. Шунга қарамай, уларнинг асосий гап мазмунига қўшимча маълумот орттираётганлиги, йўл-йўлакай эслатма тарзида киритилганлиги нисбатан кучлироқ сезилади.

Аниқловчи ва тўлдирувчи сўз киритмалар, одатда, сифатловчи, изоҳловчи ва воситали тўлдирувчи функциясида келганидек ҳол сўз-киритмалар ҳам кўпроқ ўрин, пайт ва равиш ҳоли функциясида қўлланади.

Нопараллел сўз-киритмаларнинг муайян бир гап бўлаги функциясида қўлланиши, аввало, улардан англашилаётган қўшимча маълумотнинг ва ўзлари алоқадор қисмга нисбатан семантик жиҳатдан боғланишнинг характери билан боғлиқдир. Бу эса, одатда, уларнинг функциясини кўрсатиб турувчи морфологик белгиларнинг мавжудлигини, грамматик жиҳатдан шаклланган бўлишини ҳам келтириб чиқаради.

Шуни ҳам айтиш керакки, нопараллел сўз-киритмалар одатдаги гап бўлаклари каби ўз ўрнида, баъзан постпозитив позицияда келганда, ўзидан олдинги қисм билан биргаликда уюшиқ ёки ажратилган бўлакларни эслатади: *Бир вақтлар кимдир бу мангулик ҳайкалининг пойдеворини 12 метргача қазиб, тагига етолмаган, сўнг зерикиб (ё ч а р ч а б) қайта кўмиб ташлабди («Гулистон»).* Бу тиллардан олинган (в а о л и н а д и г а н) сўз ва формаларни нутқда ишлатиш ва талаффуз этишни ўзига яраша норма ҳам талаблари бор («Тошкент оқшоми»).— *Тақсир, шу пиёлага (ёки ко-с а г а) дуо битиб беринг,— дейди (О й б е к). Ростгўй эди (ҳ а м д а в а ф о д о р), ҳақиқатдан асло қайтмайди (Т. Т ў л а).*

Мисоллардаги киритмалардан англашилишича, нопараллел сўз-

киритмалар ҳам айрим ҳолларда ўзлари алоқадор гап бўлаги билан бир хил грамматик формага эга бўлиши мумкин экан. Бунда уларнинг функционал яқинлиги маълум роль ўйнайдиганга ўхшайди.

* * *

Сўз-киритмалар англатган қўшимча маъно доираси, бирор гапнинг одатдаги бўлаги вазифасида келган сўзлар англатган маъно доирасидан кенг бўлади. Улар фақат аташ функциясидагина эмас, балки тушунчалар, ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни, ассоциатив боғлиқликни ҳам кўрсатади. Бунда асосий гап структураси, нутқ процесси ўзига хос ситуатив-ассоциатив ҳолатни вужудга келтиради. Бир мисол: *Тошкент ёшлар союзидан ўртак олиб, 1918—19 йилларда Верний (Олмаота)да, Самарқандда, Янги Бухоро (Когон)да, Марв, Ашхобод ва Фарғонада комсомол ташкилотлари ташкил топа бошлади* («Тошкент оқшоми»).

Бу киритмалар изоҳланаётган сўзларнинг топонимик эквиваленти, синоними сифатида гап бўлаги билан бир хил морфологик кўрсаткичга эга бўлиб, контакт постпозитив ҳолда келганлиги жиҳатдан биринчи тип-параллел сўз киритмаларга ўхшайди. Улардан Верний ва Янги Бухоро шаҳарларининг кейинги номи ёки Олмаота, Когон шаҳарларининг илгари шу ном билан аталганлиги ҳақидаги қўшимча изоҳ англашилади. Демак, бу сўз-киритмалар хабар қилиш функциясини (маълум маънода, албатта) ҳам бажаради. Зотан, бундай қўшимча маълумотни асосий гап структурасидан ташқарида бир сўз билан эмас, балки бутун гап орқали бериш мумкин бўлар эди. Юқорида келтирилган сўз-киритмалар билан қуйидаги гап-киритмаларни чоғиштиринг: *Михаил Васильевич Верний шаҳрида ўқиган (у вақтда Олмаота шундай аталарди)*. («Совет Ўзбекистони»). *У Верний шаҳрида (Олмаота ўша вақтда шундай номланарди) ўқиган* («Тошкент оқшоми»).

Келтирилган жумлаларда сўз ва гап-киритмалардан англашилган қўшимча маълумот бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Кейинги ҳолда (гап-киритмаларда) фикр тўла шаклланган бўлса, сўз-киритмаларда бу тўлиқсиз формада — қисқа ва ихчам тарзда амалга оширилгандир. Шунга кўра, сўз-киритмалар ўрни билан тугал синтактик конструкциялар мазмунига — бутун бир фикрга тенг бўлади, дейиш ҳам мумкин. Бу сўз-киритмалар маъноси асосий гап мазмуни умумий чизигидан бошқа бир йўналишда эканлигини ҳам аниқ кўрсатади. Бироқ бунда асосий гапнинг структураси, контекст—нутқий атмосфера муҳим роль ўйнайди; турли типдаги қўшимча маълумотларни қисқа формада баён қилиш, ҳатто синтактик муносабатда бўлмаган сўзлар қаторини бир мазмун доирасида бирлаштириш имконини беради: *Новиков (Тошкент, «Сокол») ҳисобни тенглаштиришга муваффақ бўлди* («Тошкент

ҳақиқати»), *Учрашувнинг биринчи бўлимида Г. Красницкий Ўзбекистон командаси дарвозабони Шокиров (Андижон, «Спартак»)ни тўғри сеткадан олиб чиқишга мажбур қилди* («Тошкент ҳақиқати»).

Бу киритмаларни сўз бирикмалари сифатида қараш қийин — уларда ўзaro алоқага киритувчи формал белги йўқ. Аммо улар ўртасидаги семантик-синтактик муносабатни осонлик билан тиклаш мумкин (чоғиштиринг: «**Тошкент шаҳрининг «Сокол» командаси ўйинчиси»** тарзида). Яна қиёсланг: *Мезбонлар охирги тўғри (Марков)ни киритадилар* («Совет Ўзбекистони»).

Бу типдаги киритмалар, одатда, гап ичида ва ҳар доим постпозитив контакт ҳолда ўринлашади. Бу, улар билан асосий гап бўлаклари ўртасидаги ассоциатив боғланишни, семантик муносабатни юзага келтиришда — яхлит бир изоҳ, қўшимча маълумот англатишда муҳим ҳисобланади. Зотан, бу киритмаларнинг ассоциатив, контекстуал-ситуатив маъно англатишида уларнинг асосий гап мазмунига (ёки унинг бирор бўлагига, қисмига) боғлиқлигини кўрсатишда зарур шарт ҳисобланади. Бунини қуйидаги сўз-киритмалар мисолида аниқ кузатиш мумкин: *У зоҳиран бир табақа бўлиб кўринган, аммо ҳақиқатда эзувчилар (озчилик) ва эзилувчилар (кўпчилик) синфига бўлинадиган ҳалойиқнинг бир-биридан ажраб чиқиш йўлини кўрсатади* («Гулистон»). *Янги ётоқхоналар (институтники) фойдаланишга топширилди* (М. Мирзаевдан). *Археологлар тупроқ остидан топилган (афтидан кулбаларники) устунлар-чи?* (А. В. Аршавский).

Бу сўз-киритмаларни одатдаги сўз тартиби бўйича қўллаш мумкинлигига (солиштиринг: *озчилик бўлган эзувчилар; кўпчилик бўлган эзилувчилар*) кўра гап бўлаги функциясидаги сўз-киритма сифатида ҳам, айрим қисмлари тушириб қолдирилган тўлиқсиз гап-киритмалар (солиштиринг: *улар — озчилик, улар — институтники*) сифатида ҳам талқин этиш мумкин. Шунингдек, уларни баъзан иккинчи бир бошқа гапнинг бўлаги сифатида киритилган — диалогик нутққа хос бўлган тўлиқсиз гап шаклидаги гап-киритмаларга қўйиш ҳам мумкин бўлади. Бу хусусият муайян грамматик кўрсаткичга эга бўлган киритмаларда кўпроқ учрайди: *Кўп ўтмай мактаб комсомол ячейкаси тузилди. Ячейка составига Бекмуҳамедова, Султонова (Хоразмдан), Муҳамедова (Фарғонадан), Мардонова (Тошкентдан), Холдорова (Қўқондан) киритилдилар. Мени ячейка секретари қилиб сайлашди* («Тошкент оқшоми»). *«Яшасин инсониятнинг порлоқ истиқболи — Коммунизм! «деғанда «Коммунизм» сўзи шундай эшитилиши керакки, у тингловчиларда «қизғин эҳтирос ва ғалабага ишонч»* (М. Горькийдан) туйғуларини ҳосил қилсин («Лекторлик маҳорати» китоби).

Бундай конструкцияларни тўлиқсиз гап шаклидаги киритмалар сифатида қараш тўғрироққа ўхшайди. Чунки улар нутқ процесси, суҳбат давомида синтактик конструкция ичига киритилган реплика, луқма — тўлиқсиз гап қиёфасини олади. Улардаги грамматик

форма эса ҳодисалар, тушунчалар ўртасидаги манتيқий муносабатларни англашга ёрдам беради. Демак, «сўзнинг ҳар бир конкрет-формаси, бутун системанинг бир кўриниши» эканлигига⁵, бутун бир фикрга тенг қўшимча маълумот — хабар ифодалаётганлигига қараб, уларни бошқа бир гапнинг бўлаги, тўлиқсиз гап-киритмалар сифатида талқин этиш мумкин. Шунингдек, бу айрим тип киритмаларни сўз ёки гап-киритмалар сифатида белгилашнинг бир мунча қийинлигини ҳам кўрсатади.

БИРИКМА-КИРИТМАЛАР

Сўз бирикмалари орқали ифодаланган киритмалар сўз-киритмаларга нисбатан кўпроқ қўлланади. Улар биз тўплаган фактик материалнинг ≈ 28 процентини (яъни 3000 та мисолнинг 840 тасини) ташкил қилади.

Бирикма-киритмалар содда сўз бирикмалари орқали ҳам, мураккаб қўшма сўз бирикмалари орқали ҳам ифодаланиши, шунингдек, уюшган ҳолда ва алоҳида сўз ёки гап билан биргаликда қўлланиши мумкин. Бунда киритма вазифасида қўлланган бирлик эркин ёки турғун сўз бирикмаларидан иборат бўлади. Аммо турғун сўз бирикмаларининг киритма вазифасида қўлланиши жуда кам учрайди. Фразеологик иборалар ёлғиз ҳолда киритма вазифасида умуман ишлатилмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, бирикма-киритмалар кўп жиҳатдан сўз-киритмаларга ўхшайди. Чунончи, сўз бирикмалари ҳам тушунча ифодалаш бирлиги саналиб, одатда, номинатив функцияни бажаради. Шунинг учун бўлса керак, кўпчилик ишларда сўз ва бирикма-киритмалар биргаликда олиб текширилади. Тўғри, сўз ва бирикма-киритмаларни алоҳида-алоҳида ўрганиш айрим такрорларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Лекин сўз ва бирикма-киритмалар ўртасида (айниқса, параллел киритмаларда) қатор умумий хусусиятлар бўлишига қарамай, улар бир-биридан фарқ ҳам қилди. Шунга кўра, бирикма-киритмаларни ҳам сўз-киритмалар каби 2 группага — параллел ва нопараллел типларга ажратиб, бу қисмда уларнинг ўзига хос хусусиятларининггина ёришига ҳаракат қилдик.

Параллел бирикма-киритмалар. Бу группага кирган бирикма-киритмалар функцияси, ўрни ва изоҳланаётган гап бўлагининг параллели бўлиб келиши ва бошқа жиҳатларига кўра параллел сўз-киритмалардан айтарли фарқ қилмайди. Фақат параллел бирикма-киритмалар кўпинча асосий гап составидаги бирор сўз ёки сўз бирикмаси маъносини тасвирий йўл билан изоҳлайди, конкретлаштиради. Шунга кўра улар ўзлари изоҳлаётган сўзга лексик жиҳатдан синоним, дублет бўла олмайди.

⁵ А. Ғ. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили, синтаксис, Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1965, 5-бет; А. С. Сафаев. Исследования по синтаксису узбекского языка, Ташкент, «ФАН», 1968, стр. 8—11.

Сўз маъносини тасвирий йўл билан (яъни бирикма-киритмалаф орқали) изоҳлаш, одатда, изоҳланаётган сўзнинг, терминнинг лексик варианты, эквиваленти бўлмаганда амалга оширилади: *Скафандрнинг герметиклигини (ҳаво ўтказмаслигини), ҳаёт кечиришни таъминлаш системасининг ишини текшириб чиқиб, очиқ космосга чиқишга тайёр эканлигимизни маълум қилдик («Совет Ўзбекистони»)*. *Ҳар қишлоқ ва ҳар маҳалла ўзида бўлган от-арава, улов ва мардикорларни «бегор» (мажбурий ҳашар) тариқасида бинокорлик учун сафарбар қилди (Ғ. Ғулом)*.

Мисоллардаги киритмалар изоҳланаётган сўз ифодалаётган тушунчанинг, ҳодисанинг асосий атамаси, термини эмас, шунга кўра киритмани гап бўлаги ўрнида, гап бўлагини киритма ўрнида қўллаш мумкинки, бу ҳолда киритма вазифасида сўзлар (герметиклигини, бегор) келади. Изоҳланаётган гап бўлаги эса яхлит тушунча англатувчи сўз бирикмасидан иборат бўлади.

Параллел бирикма-киритмалар кўпроқ атрибутив ва объектли сўз бирикмаларидан ҳамда турғун бирикма ибораларидан иборат бўлиб, улар изоҳланаётган нарса ёки ҳодисанинг бирор жиҳатини, предмет билан предмет, нарса билан унинг белгиси каби хусусиятларни кўрсатади. Бунда изоҳлаш, тушунтириш, аниқлаш билан бирга, маълум даражада қўшимча маълумот ҳам англашилади. Шунга кўра улар фақат содда бирикмалардангина иборат бўлмай, мураккаб сўз бирикмалари тарзида ҳам киритилади: *Район хўжаликларида 250 та подборшчик (тўкилган пахтаги териб оладиган агрегат) бор («Совет Ўзбекистони»)*. *Искандар усти ёпиқ, ғилдиракли таранлар (учига темир қопланган узун ёғочлар) ясаттирди (М. Осим)*.

Бунда нарса-ҳодисаларни бошқа бир предмет ёки ҳодисага ўхшатиш, қиёслаш билан бирга, уларнинг ўзларига хос айрим хусусиятларини кўрсатиш орқали тушунтириб келади. Демак, улар қўшимча маълумот ҳам ифодалайди: изоҳланаётган тушунчанинг характери, хусусияти, белгиси кабилар ҳақида изоҳ беради. Изоҳлаш эса тушунтириш, қўшимча маълумот ифодалаш орқали амалга ошириладигани, бу уларнинг изоҳланаётган бўлакнинг параллели ёки параллели эмаслигини белгилашни бир мунча қийинлаштиради ҳам. Демак, параллел бирикма-киритмаларнинг маъно доираси маълум даражада изоҳланаётган сўзнинг маъно доирасидан фарқ қилади. Бу ҳол уларнинг баъзан уюшган ёки ажратилган бўлаклар характерида бўлишига сабаб бўлади. Айниқса, кўпликдаги ёки умумлашган маъноли сўзларни изоҳлаган, ўрин, вақт маъноларини аниқлаб, конкретлаштириб келган киритмаларда бу ҳол яққол кўринади: *Немислар бизни (бир неча юз кишини) аллақайёққа пиёда ҳайдаб кетди (А. Раҳмат)*. *Мулла Нафаснинг бу дostonи ўзбек халқи ўртасида (айниқса, Хоразм ва Бухорда) кенг тарқалиб кетган («Шарқ юлдузи»)*. *Мақсуд Ниёзов армия сафида хизмат қилиб юрганда (1940 йил бошларида)... полк мактабига юборилди (А. Раҳмат)*.

Кўринадики, бу типдаги киритмалар ҳам қайси гап бўлагини изоҳласа, бевосита ундан кейин қўлланиб, у билан бир хил грамматик белгига эга бўлади. Уша гап бўлагининг синтактик параллели ҳисобланади. Шунингдек, улар сўз билан қўшимча орасидан ўрин олиши ҳам мумкин: *Нетай ҳам стакан, қумғон (тунука чойнак)ларни йиғштириб, ёрдамлашган бўлди* (Ф. Фулом). *Веронал ва люминал (ухлатувчи дорилар)нигина унча аччиқ бўлмаган илиқ чой билан ичиш мумкин* («Фан ва турмуш»).

Баъзан улар, ажратилган бўлақлар сингари, киришлар ва ёрдамчи сўзлар (*жумладан, айниқса, асосан, ҳатто, яъни, ёки, масалан, қадимги, собиқ* кабилар) ёрдамида киритилган бўлади. Бу ҳол биринчи группага кирувчи бирикма-киритмалар кўпроқ ажратилган бўлақлар характериға эга бўлишини кўрсатади. Шунга кўра, уларға киритма функциясида келган ажратилган бўлақлар — ажратилган бўлақлар характеридаги киритмалар сифатида қараш мумкин. Бу хусусият уюшиқ бўлақлар характеридаги сўз бирикмалари тизмаларида ҳам мавжуд. Уларда изоҳланаётган сўз ёки сўз бирикмаси, одатда, кўпликни ёки кенг тушунчани ифодалаб, киритмага нисбатан умумлаштирувчи сўз характериға эга бўлади. Киритма эса кўпинча изоҳланаётган бўлақдаги грамматик формаға эга бўлиши ҳамда кириш сўзлар, каби, кабилар, ва бошқалар сингари постпозитив элементлар билан келиши ҳам мумкин: *Собир темирчиға уч салғут қарзларини (ижара солиғи, бозор солиғи, хон солиғи) тўлаш муддатлари белгиланди* (Ж. Шарипов). *Бу саройға турли мамлакатлардан (Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Афғонистон ва бошқа жойлардан) келган савдогарлар қўнар, чит, чой ва ипак моллар ҳаммаси шу ерга келиб тушади* (Ж. Шарипов).

Уюшган ёки ажратилган бўлақлар характеридаги киритмалар изоҳланаётган гап бўлаги билан бир хил грамматик формаға эга бўлиб, унинг синтактик параллели сифатида келса ҳам, баъзан уларнинг ўрнини алмаштириб (бирининг ўрнида иккинчисини қўллаб) бўлмайди. Бунда улар ифодалаган маънонинг доираси бир-бирдан фарқ қилган бўлади. Демак, улар қатор хусусиятлари билан биринчи группа сўз-киритмаларға яқин турса, қўшимча маълумот ифодалай олиши билан эса иккинчи группа сўз-киритмаларға ўхшайди...

Нопараллел бирикма-киритмалар. Бу группадаги бирикма-киритмалар ўзлари алоқадор гап бўлагига нисбатан семантик жиҳатдан ҳам синтактик жиҳатдан ҳам параллел бўла олмайди. Улар, одатда, бирор гап бўлаги маъносини изоҳламай, балки улар билан боғлиқ қўшимча маълумот, ёрдамчи факт орттиради. Нарса-предметлар ўртасидаги муносабатни, уларнинг белгиси, характери, ҳаракатнинг қай ҳолда юзаға келишини, даража ва ҳолатини кўрсатади. Шахснинг характери, касби, машғулоти, унвони каби жиҳатлари, фикрнинг кимға қарашли эканлиги ҳақида ахборот беради.

Қўшимча маълумот орттирувчи бундай нопараллел бирикма-

киритмалар изоҳланаётган гап бўлаги билан бир хил морфологик белгига эга бўлмайди. Улар қатор жиҳатлари билан параллел бўлмаган сўз-киритмаларга жуда ўхшайди. Бироқ бу тип сўз-киритмаларнинг параллел сўз-киритмаларга нисбатан анча кам учрашини кўриб ўтган эдик. Бирикма-киритмаларда эса бунинг аксини кўрамиз. Бирикма-киритмаларнинг 70 процентга яқин қисмини қўшимча маълумот ифодаловчи киритмалар ташкил этади. Шунини айтиш керакки, бундай киритмалар кўпроқ бирор сўзга эмас, гапнинг каттароқ қисмига, баъзан бутун гап мазмунига тегишли бўла олади. Уларнинг ўзлари оид гап бўлақларига нисбатан семантик жиҳатдан тобелиги, улар ўртасидаги муносабат морфологик белгилар орқали ҳам кўриниб туради: *Ниҳоят «тинч тирикчилик қилиш» мақсадида ҳозирги турган қишлоғига келиб, узоқроқ таниши (о на а в л о д и д а н) Дўрмонбой деган ўртаҳол бир деҳқоннинг кўмагига қўл чўзди (Ҳ. Ш а м с). Учқун Одилов (ш а х м а т ч е м п и о н и) ўйинда қандай ютганини ҳикоя қилди (М. Мирзаевдан). 1969 йилда 1968 йилда эришилган даражага нисбатан 3000 та (и к к и қ а т о р л и т е р и м м а ш и н а л а р и ҳ и с о б и д а) кўп пахта терши машинаси ишлаб чиқариш...* («Совет Ўзбекистони»).

Улардаги морфологик белги гап бўлақларининг бирортасига ёки гапнинг бутун мазмунига бирор жиҳатдан алоқадорлигини кўрсатиб туради: киритма мазмунининг аниқ реаллашувига, ўқувчи (тингловчи) онгида тўла тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Бунда киритма тегишли гап бўлагининг роли катта бўлади. Аммо маъно фақат киритма вазифасида келган сўз бирикмасининг ўзидан англашилади, деб бўлмайди: изоҳланаётган гап бўлаги асосий гапнигина эмас, балки киритманинг ҳам компоненти сифатида намоён бўлади. Бирикма-киритмалар баъзан тугал фикр ифодалай олади, дейиш ҳам мумкин (чоғиштиринг; таниши — она авлодидан; у — она авлодидан). Бинобарин, уларни бош бўлақлари тушириб қолдирилган тўлиқсиз гапларга қиёслаш ҳам мумкин. Ҳақиқатан ҳам, она авлодидан, шахмат чемпиони киритмалари изоҳланаётган гап бўлаги маъноси билан боғлиқ маълум сўроққа — тингловчи (ўқувчи) томонидан берилиши мумкин бўлган сўроққа жавоб тариқасида киритилгандек кўринади. Шунга кўра бундай киритмаларни бирорта гап бўлаги мазмунини ривожлантириш билан боғлиқ иккинчи бир бошқа гап бўлаги — тўлиқсиз конструкция сифатида талқин этса ҳам бўлади. Шунингдек, бу бирикма-киритмаларни ўзлари киритилган конструкциянинг одатдаги тартиби ўзгартирилган, ўз ўрнига тушмаган қисми (бўлаги) сифатида баҳолаш ҳам мумкин. Чоғиштиринг: она авлодидан (бўлган) узоқроқ таниши... шахмат чемпиони Учқун Одилов... Англашилишича, бу тип киритмалар одатда грамматик жиҳатдан шакланган бўлиб, иккинчи даражали гап бўлақлари характерига эга бўлади. Демак, бундай киритмаларнинг изоҳланаётган гап бўлагига нисбатан гапнинг бирор бўлаги (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) функциясида келганлиги ҳақида гапиришга тўғри келади.

Аниқловчи бирикма-киритмалар. Аниқловчи бирикма-киритмалар ҳам содда ёки мураккаб (қўшма) сўз бирикмалари тарзида келиб, бирор гап бўлагига алоқадор қўшимча маълумотларни ифодалайди. Улар кўпроқ шахснинг касби, унвони, ижтимоий ҳолати, характери, миллати каби белги-хусусиятларни англатади. Бундай киризмалар ҳам сўз-киритмалардагидек қаратқич аниқловчилар орқали ифодаланмайди, балки кўпроқ қаратқичли сўз бирикмалари (қаратқич аниқловчи — аниқланмиш типигаги) орқали ифодаланади: *Назир ака (Бозорбой отанинг укаси) етим қолган норасидаларни ўз хонадонига олиб кетди* («Тошкент бинокори»). *Зиёфат устида Ғулум ака (тандир кабобининг устаси) билан суҳбатлашиб қолдик* («Совет Ўзбекистони»). *Унинг хотини (махсумнинг онаси) сал илгарироқ қазо қилган экан* (Х. Ғулум).

Шунингдек, аниқловчи бирикма-киритмаларнинг сифатловчили бирикмалар орқали ифодаланиши ҳам тез-тез учраб туради: *Аюби Халаф (афсонавий пайғамбар) уйининг бурчагида тостга машғул эди* (М. Собиров). *Пленумгача бўлган уч йилга нисбатан ёйиш (сўйилган вазнда) етиштириш йилига ўрта ҳисобда 1 миллион 400 минг тонна кўпайди* («Совет Ўзбекистони»).

Аниқловчи бирикма-киритмаларни ўзлари алоқадор гап бўлакларидан олдин қўллаб, гапни қайта тузиш ҳам мумкин. Бунда киризма одатдаги тартиб бўйича ўринлашган, кенгайиб келган аниқловчиларга хос семантик ва синтактик хусусиятларга эга бўлади: улар ҳеч қандай қўшимчаларсиз ўзлари онд гап бўлаги билан биргаликда мураккаб аниқловчи бирикмани ташкил этади. Шунинг ҳам айтиш керакки, аниқловчи бирикма-киритмалар жуда кам ҳоллардагина айрим келишик (кўпинча чиқиш ёки ўрин пайт келишиги) қўшимчалари билан келиши мумкин: *Ота-она қариндошлар (ҳар икки томондан) ЗАГС да ҳозир бўлсалар* («Гулистон»).

Киризмалардаги грамматик формалар уларнинг қайси гап бўлагига алоқадорлигини, одатдаги тартиб бўйича ўринлашиш ўрнини кўрсатишга хизмат қилади. Аниқловчи бирикма-киритмаларни одатдаги тартиб бўйича қўллаб, асосий гапни қайта тузиш учун, уларни изоҳланаётган гап бўлаги билан синтактик муносабатга киритиш учун зарур грамматик формаларнинг бўлмаслиги жуда кам учрайди. Бу хусусият кўпроқ бирор территория, ташкилотлар билан боғлиқ қўшимча маълумот ифодалайдиган бирикма-киризмаларга хос бўлиб, одатда, матбуот тилида ишлатилади: *Сельвестер шахрида (Жоржия штати) негрларнинг оммавий намойишлари бўлиб ўтди* («Тошкент оқшоми»). *Тулузада ва Фуада (Аръёж департаменти) ҳам ФКПнинг 50 йиллигига бағишланган йиғилишлар бўлиб ўтди* («Тошкент оқшоми»).

Бу киризмаларни асосий гап составида одатдаги гап бўлаги сифатида қўллаш учун уларга зарур аффиксларни қўшиш талаб қилинади [Ҷоғиштиринг: *Жоржия штатининг (ёки штатидаги) Сельвестер шахри*]. Кўринадики, бу киризмаларни ўзлари алоқадор гап бўлагига нисбатан қандай қўлланиши ва функция жиҳат-

дан белгисиз қаратқич аниқловчи функциясидаги ва сифатловчи-аниқловчи функциясидаги бирикма-киритмалар сифатида талқин этиш мумкин. Демак, нопараллел бирикма-киритмалар баъзан белгисиз қаратқич аниқловчи характерига эга бўлиши билан аниқловчи сўз-киритмалардан ажралиб туради.

Шунингдек, аниқловчи бирикма-киритмалар аниқловчи сўз-киритмалардан ҳоким сўз сифатдош (сифатдошли бирикма) орқали ифодаланган сифатловчи функциясида қўлланиши билан ҳам фарқ қилади: *Маълумки, шоирлар ҳақиқий (маст қиладиган) бодани мадҳ этган эмаслар* (М. Собиров). *Механик-ҳайдовчи қўлида бир туп ғўзани ушлаб (пахтаси терилмаган) кен пахтазорга хушчақчақ боқиб турибди* (Район газетасидан).

Сифатдошли бирикмалар орқали ифодаланган аниқловчи киритмалардаги нисбий мустақиллик анча кучли бўлиб, аниқ қўшимча маълумотларни баён қилиб келади — предикативлик хусусиятига эгадек кўринади. Бундай бирикма-киритмалар изоҳланаётган сўзга нисбатан препозитив ҳолда, одатдаги тартиб бўйича ўринлашиши ҳоллари ҳам анчагина миқдорни ташкил этади: *Худди булар ҳам камлик қилиб тургандай деворий газета муҳаррири бўлмиш (мажлисда гапирган) қўнғир сочли қиз ҳам топшириқ берса бўладими* (Ж. Абдуллахонов). *Содиқнинг кўзи ўлик олдидан турган сариқ сочли (ариза ўқиб берган) йигитга тушди* (Х. Шамс). *Мунаввар (Жамол ташлаб кетган) газетادا суд материалларини ўқиб ётиб ўз фожиаси эсига тушиб кетди* (С. Анорбоев).

Келтирилган бирикма-киритмалар олдинроқ бўлиб ўтган воқеа ёки ҳаракат билан боғлиқ жиҳатларни кўрсатиб, эслатиб келган. Бунда авторлар илгари тилга олинган муҳим бир воқеа билан боғлиқ қўшимча маълумотларни шунчаки баён қилиш эмас, балки ажратиб кўрсатишни ҳам кўзда тутган. Бироқ уларнинг қўлланиш ўрни киритма конструкцияларига хос типик ўринлашишдан фарқ қилади — улар одатдаги гап бўлаклари ўрнида берилган бўлиб, қавсиз бериш ҳам мумкин эди. У ҳолда ажратиб кўрсатиш ҳам бўлмас эди. Бу киритмаларнинг одатдаги тартиб бўйича ўринлашиши йўл-йўлакай, тасодифан киритилганлик характерини анча юмшатиб бўлишига қарамай, бу хусусият қавс орқали аниқ кўриниб туради. Шунга қарамай, уларни *қўнғир сочли қиз, йигит ва газета* сўз ва сўз бирикмаларидан кейин бериш, яна ҳам кучлироқ ажратиб кўрсатиш мумкин эди.

Киритмаларнинг функциясини асосий гап структурасидан, изоҳланаётган гап бўлагидан ажратиб олган ҳолда белгилаш қийин. Буни қуйидаги бирикма-киритмалар мисолида кўриш мумкин: *Кампирлар ҳам (кўзлари хира), эргашарлар қиз-жувонларга (Ойбек). Қосимжон ака (биздан тўрт-беш ёш катта) чой олиб келди* (У. Назаров). Бунда *кўзлари хира, биздан тўрт-беш ёш катта* киритмаларини алоҳида олиб, тўлиқсиз гаплар сифатида қараш ҳам мумкин. Бироқ уларнинг ўринлашиш тартибини ўзгартириб, гап қайта тузилса, бошқа ҳолни кўраемиз. Чоғишти

ринг: кўзлари хира кампирлар; биздан тўрт-беш ёш катта (бўлган) Қосимжон ака... Бу ўз навбатида киритмаларнинг бирор гап-бўлаги функциясини бажараётганлиги ёки тўлиқсиз гаплигини белгилаш баъзан мунозараларга сабаб бўлишини кўрсатади.

Аниқловчи киритмаларнинг ўринлашиш тартибини ўзгартириш ҳар доим ҳам мумкин бўлавермайди. Бу хусусият, айниқса, кўчирма гаплар составига автор томонидан киритилган киритмаларда кучли бўлади: *Акам юборган хатлардан бирида: «Шукур аканг (Мунира опамнинг акаси) Калинин шаҳри атрофидаги ўрмонларда жанг қилган экан» деб ёзбдилар («Гулистон»)*. *Дадам билан романдаги айрим шахслар—типлар тўғрисида суҳбат борганда:— Ўзбек ойим бу Хосият бибинг (дадамнинг онаси), Офтоб ойим—Хоним бибинг (ойимнинг онаси), Кумуш эса—Ойкумуш опанг,— деб куларди (Ҳ. Қ о д и р и й)*.

Мисоллардаги аниқловчи-киритмалар кўчирма гаплар составига автор томонидан киритилган бўлиб, уларни изоҳланаётган гап бўлагидан олдин, одатдаги тартиб бўйича қўллаш қийин: гап бўлаги билан биргаликда аниқловчи бирикмани ташкил эта олмайди. Бунга нутқ характери, структураси ва мазмуни имкон бермайди. Шунга қарамай уларнинг аниқловчи бўлак функциясида келганлигини сезиш қийин эмас. Иккинчидан, бу киритмаларнинг асосий гап составига иккинчи бир шахс томонидан бошқа бир гапнинг қисми сифатида киритилганлиги уларни маълум даражада тўлиқсиз гапларга ҳам яқинлаштиради.

Тўлдирувчи бирикма-киритмалар. Тўлдирувчи бирикма-киритмалар ҳам тўлдирувчи сўз-киритмалар каби кам қўлланади. Фикр баён қилиш учун тўлдирувчи бўлақларнинг бўлиши кўпинча зарур шарт ҳисобланади. Бу киритмаларнинг тўлдирувчи бўлак функциясида қўлланиши қийинлигини кўрсатади. Чунки киритмаларга хос асосий хусусият йўл-йўлакай изоҳ ва қўшимча факт баён қилишдан иборат. Шунга кўра, нопараллел бирикма-киритмалар воситасиз тўлдирувчи функциясида қўлланмайди. Улар воситали тўлдирувчи функциясида айрим ҳоллардагина қўлланиши мумкин. Буни воситали тўлдирувчиларга хос хусусият «ҳаракатга бошқа бирон йўл билан боғланган»лиги билан изоҳлаш мумкин.

Воситали тўлдирувчи функциясидаги киритмалар кўпинча аниқловчи-аниқланмиш типдаги содда ва қўшма сўз бирикмалари орқали ифодаланади. Улардаги етакчи компонент эса, одатда, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги формасида қўлланади: *Хотин бир хатида асирда бўлган қанча одамлар қайтиб келиб тирикчилигини қилиб юрганини, ҳатто асирликда урушининг бошидан бўлган кичик тоғасининг... аввалгидан ҳам ишлари ривож топиб, ўзи саломатланиб (ф р о н т я р а с и д а н) кетганини эринмасдан ёзган эди (Ш у ҳ р а т)*. *Бу даврда у классик поэзиямиздаги севи, меҳр-вафони куйлаш соҳасидаги анъаналарни (м а в з у, г о я, т а с в и р и й в о с и т а л а р д а), халқ ижодидаги қаҳрамонликка чорловчи насихат мотивларини усталик билан давом эттирди («Ўзбекистон маданияти»)*.

Шунингдек, тўлдирувчи бирикма-киритмалар кўпроқ кўмакчили конструкциялар ҳолида ҳам қўлланади: *Алексей Толстой мени тўхтатиб сўради (албатта, таржимон орқали): Исминг нима? (Х. Қодирий). Табиб, бир косибдан қон оламан деб, унинг қонини заҳарлаб («заражение крови» билан) ўлдирибди (Ф. Фулом). У кейинги пайтларда мазмун ва образлари жиҳатдан қизиқарли бўлган «Авлиёнинг саргузашти» сценарийсини (М. Шердин билан биргаликда) яратди («Ўзбекистон маданияти»).*

Ҳол бирикма-киритмалар. Ҳол функциясидаги киритмалар кўпинча кенгайиб келган сўз бирикмалари, кўмакчили конструкциялар билан ифодаланиб, баъзан ажратилган оборотларга, эргаш гапларнинг айрим типларига ўхшаб кетади. Улар, одатда, асосий гаптаги ҳаракат англатувчи бўлаклар ёки у билан бирор жиҳатдан боғлиқ гап бўлақларига алоқадор бўлиб, кўпинча препозитив ҳолда ҳам қўлланади.

Ҳол бирикма-киритмалар иш-ҳаракат, ҳолат ёки белги-хусусиятларининг қандай юз беришини, сабаб, ўрин, пайт, мақсад каби қўшимча маъноларни ифодалайди. Шунга кўра уларнинг ифодаланishi формалари ҳам турлича бўлади.

Бирикма-киритмаларнинг ҳоким сўзи равишдошнинг *-б(-иб) -мас, -дан* шакли орқали ифодаланганда улар, одатда, равиш ҳоли функциясида келган бўлади: *Сулаймон Акбарович пала-партиш ҳикоямни типпа-тик турганича олдин кулимсираб (афтидан, менинг самимий лигимдан севиниб), сўнгра қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, индамасдан эшитди (О. Еқубов). Бу яхшиликларини, албатта, қуруқ қўйганим йўқ, бир овчининг иккита тулкисини (ўғирлаб, йўқ, сўраб) олиб берганман (Шухрат). У она сuti билан танасига синдириб олган маънавий ҳақиқатлар билан (ўзи ҳам англамасдан) яшарди (Л. Толстой).*

Бундай киритмалар персонаж нутқи ичига автор томонидан киритилганда драматик асарлардаги ремаркалар характерига эга бўлади: — *Биринчи мажлисимиз бундан бир ой чамаси бурун Зия ака деганнинг уйида, иккинчиси (қутидорга имо қилиб), бу кишиникида бўлган эди (А. Қодирий).— Биз нега хурсанд бўлайликки (қўли билан кўрсатиб) мана—шу, ўтирган ҳозир сизга нутқ сўйлаган мулла Абдуҳаким камина мулла Фиёзонининг ўғли (Ф. Фулом). Шундай қилиб, десангиз, ўртоқ доктор, мен бундан олти-етти йил бурун қипқизил чапани йигит эдим (хотинини кўрсатиб), бу бўлса паранжидаги оддий бир ўзбекнинг қизи эди (Ф. Фулом).*

Бирикма-киритмалар ўшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалаганда *-дай (-дек)* формалари ва *каби, сингари, ўхшаш, гўё* типдаги ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланиб, равишдош оборотларга ўхшаб кетади: *Шунинг учун Маҳкам уйда ўзини жуда эркин сезаротаси сўз орасида (кеча кечасидагидай) айтиб ўтадиган фикрлар унга соатлаб қилинган насиҳатларидан ортиқроқ таъсир*

қиларди (Ш. Қодиров). Бу одат (меҳмонларни елпиб қўйишдай) хонлар, беклар замонасидан қолган (Ғ. Гулом).

Шунингдек, улар кўпинча кўмакчи ва ёрдамчи функциясидаги сўзлар (масалан, билан, каби, ҳолида, сифатида, йўсинида, шаклида, услубида) орқали ифодаланади: *Султон бу ҳодисани эшитиб (яна ҳасадчилар қутқуси билан), Фирдавсийдан газабланибди (С. Айний). Гумбазнинг ичи, кунжак яруслари ҳар турли шаклларда бир неча қават ипак қоғоздан бўрттириб (папье—маше услубида) шиланган («Тошкент оқшоми»).*

Бирикма-киритмалар ўрин ва пайт билан боғлиқ маъноларни ифодалаганда эса кўпинча ўрин-пайт келишиги формасида киририлган бўлади: *Фикрни бировга тушунтиришга қийналадиган бир одамга ўз фикрини тушунтириш (айниқса, кўпчиликнинг ўртасида) катта синов эди (М. Султонова). Мария Кузнецова ўзи ёлғиз (Чернишевский кўчасида) турар эди («Совет Ўзбекистони»).*

Ҳол бирикма-киритмалар кейин, сўнг, илгари, олдин, охирида, учун, билан каби кўмакчилар билан биргаликда келиб, пайт, мақсад маъноларини англатади: *Чиндан ҳам Алишер Навоий образи («Тоҳир ва Зухра»даги Низомдан кейин) Раззоқ Ҳамроев ижодий камолотининг қоясидир («Ўзбекистон маданияти»). Айрим опералар эса ярим йил мобайнида бир марта (ўша асарнинг саҳнадан тушиб кетмаслиги учун) қўйлади («Ўзбекистон маданияти»).*

Яна шунини ҳам айтиш керакки, ҳол бирикма-киритмаларнинг матбуот тилида ҳеч қандай грамматик кўрсаткичларсиз ҳам қўлланиш ҳоллари учрайди: *Коммунистик ва ишчи партияларнинг Будапештда (1968 йил февраль-март) бўлиб ўтган Маслаҳат учрашуви қардош партиялар ўртасидаги интернационал алоқаларни активлаштиришда катта воқеа бўлди («Совет Ўзбекистони»). Бу хилдаги машиналар КПСС Марказий Комитетининг октябрь (1968 йил) Пленуми ва пахтакорлар томонидан юксак баҳоланди («Совет Ўзбекистони»).*

ГАП-ҚИРИТМАЛАР

Гап-киритмалар сўз-киритма ва бирикма-киритмаларга нисбатан кўпроқ қўлланади. Улар биз тўплаган фактик материалларнинг ≈56,5 процентини (яъни 3000 та мисолдан 1695 тасини) ташкил этади.

Гап-киритмалар нисбатан мустақил, грамматик ва интонацион жиҳатдан шаклланган синтактик конструкциялардан иборат бўлиб, гап ичида, охирида ҳам қўллана олади. Бироқ улар асосий гап структурасидан ташқарида, аммо унга мазмунан алоқадор бўлган мустақил гап сифатида қўлланиши жиҳатидан сўз-киритма ва бирикма-киритмалардан (манба кўрсатувчи сўз-киритма ва бирикма-киритмаларни ҳисобга олмаганда) ажралиб туради. Улар ўртасидаги муносабатни маълум даражада ёнма-ён келган мустақил гап-

лар ўртасидаги муносабатга ўхшатса ҳам бўлади. Гап-киритмалар грамматик шаклланиши, интонацияси ва мустақиллиги жиҳатдан одатдаги гаплардан унча фарқ қилмайди; улардаги интонация ҳам, паузанинг характери ҳам мустақил гаплар интонацияси ва улар ўртасидаги интонацион узилишга яқин (бир хил эмас). Бу, айниқса, гап охирида ёки гаплар ўртасида келган гап-киритмаларда аниқ сезилади. Бунда уларнинг киритилганлиги, нутқ процессига нисбатан йўл-йўлакайлик характери ўзидан олдинги ва кейинги гаплар, умуман контекст мазмунига нисбатан белгиланади. Гап охирида ёки гаплар ўртасида ўрин олган гап-киритмалар, одатда бутун гап мазмунига ёки бир неча гаплар, ҳатто бутун абзац мазмунига алоқадор бўлиб келиши мумкин.

Гап-киритмалар асосий гап ичида ва охирида ҳам, гаплар орасида ва алоҳида абзац тарзида ҳам кела олади. Бунда гап киритмалар иштирок этган синтактик конструкциялар содда, йиғиқ гаплар, шунингдек, бир составли ёки тўлиқсиз ҳамда қўшма гапнинг турли кўринишларидан бири формасида бўлиши мумкин. Гап-киритмалар синтактик конструкция ичида келганда, одатда, гапнинг бирор бўлаги ёки бирор қисмига оид бўлиб, уларнинг киритилганлик характери гап охирида келган киритмаларга нисбатан кучли бўлади. Грамматик ва интонацион жиҳатдан бир бутун синтактик структура компонентларини бир-биридан ажратиб, узиб қўяди: грамматик ва интонацион бутунлик сифатида тугал фикр англаста олади. Бирок тайёр гап структурасига киритилганлиги, гапнинг бирор бўлагига алоқадорлиги, унинг иккинчи бир томонини изоҳлаши, тушунтириши, қўшимча факт орттириши билан одатдаги гаплардан ажралиб туради. Гап-киритмаларнинг асосий гап ёки унинг бирор бўлагига мазмунан боғлиқлиги улар составидаги кишилик ёки кўрсатиш олмошлари, киришлар ва нисбий сўзлар, боғловчилар каби воситалар, нутқ ситуацияси, асосий гапдаги бирор сўз, сўз бирикмасини киритмада такрорлаш орқали англашилиб туриши ҳам мумкин. Шунга кўра, улар асосий синтактик конструкция составида мустақил гаплар сифатида ҳам, эргаш гаплар шаклида ҳам келиши мумкин.

Гап-киритмалар сўз ва бирикма-киритмалардан фақат тузилиши, структураси жиҳатдангина фарқланиб қолмай, балки қўлланиш доираси, нутқ услубларида ишлатилиши ҳамда ифодалаган мазмуннинг хилма-хиллиги, стилистик аҳамияти билан ҳам ажралиб туради. Шунингдек, улар сўз билан қўшимча орасига киритилмаслиги, ҳамда асосий гап структурасидан ташқарида, яъни гап охирида, гаплар ўртасида, ҳатто алоҳида абзац тарзида қўллана олиши билан ҳам сўз ва бирикма-киритмалардан фарқ қилади.

Сўз-киритма ва бирикма-киритмаларнинг ундолма, кириш ва тасвирий-тақлидий сўзлар ёки боғловчиларга алоқадор бўлиб келиш ҳоллари деярли учрамайди. Гап-киритмаларда эса бу ҳолни, оз бўлса ҳам, кузатиш мумкин: *...Даргоҳингизда бизга ўхшаган битта қўтир эчки юрса юрибди-да... Ху-ху-ху... (унинг лабига учуқ тошиб кетганидан, оғзини очолмай, лабла-*

рини қўвача қилиб куларди) (Мирмуҳсин). *Вася айтганидек, уч кунлик уйқусизликдан кейин бугун мириқиб дам олишимиз мумкин. Бироқ (ўша «бироғи» курсин), ҳали ҳеч кимнинг кўзи уйқуга кетмасданоқ тревога янгради (Х. Тожибоев). Яқинда ёмон сўзланган ёки («ва» бўлиши ҳам мумкин) ёмон ёзиб олинган нутқлар воқеаси яна такрорланди (В. И. Ленин).*

Гап-киритмалар кўпинча дарак гаплар структураси ичига киритилган ёки дарак гаплар мазмунига алоқадор бўлади. Биз тўплаган фактик материалнинг қарийб 90 проценти дарак гаплар ёки дарак гапларга оиддир. Уларнинг ундов ёки сўроқ интонациясидаги гапларга оид бўлиши жуда оз миқдорни ташкил этади. Бунда гап-киритмаларнинг кузатилган ифода мақсадига кўра тури ва интонацияси ҳисобга олинмади. Чунки дарак, хабар интонацияли синтактик конструкциялар составида ундов, сўроқ характеридаги гап-киритмаларнинг, ундов ёки сўроқ гаплар ичида дарак гап формасидаги киритмаларнинг қўлланиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бу гап-киритмаларнинг мустақил синтактик конструкциялар сифатида ўз структураси ва интонациясига эгалитидан, асосий гапга одатдаги синтактик алоқалар йўли билан боғланмаслигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлак ва илова конструкциялар, кириш ва эргаш гаплар характерига эга бўлган айрим гап-киритмаларни асосий гап структурасидан ташқарига чиқариб қўллаш ҳам мумкин. Бу хусусият сўз ва бирикма-киритмаларда деярли учрамайди (гарчи гапнинг охириги қисмига, масалан, кесим составига алоқадор сўз ва бирикма-киритмаларда баъзан мумкин бўлса ҳам).

Умуман, киритма бирликлар, одатда, ўзлари алоқадор гап бўлаги ёки қисмига яқин постпозитив — контакт ҳолда ўринлашади; у билан ассоциатив-ситуатив жиҳатдан муносабатга киришиш орқали асосий гап мазмунига боғлиқ бўлади. Киритмаларнинг функцияси, мазмуни асосий синтактик конструкция фонида реаллашади; асосий гап билан бевосита боғлиқ ҳолдагина маълум номинатив, коммуникатив ҳамда стилистик вазифани ўтайди. Англашилишича, киритма бирликлар ассоциация ёки бирор ситуация билан боғлиқ ҳолдагина асосий гап мазмунига алоқадор бўлади. Шунга кўра, киритмалар ифодалаган мазмун ва уларга хос интонацион кўриниш улар киритилган синтактик конструкциялар асоида вужудга келади. Демак, киритмалар синтактик жиҳатдан боғлиқ бўлмаслигидан қатъи назар, бажараётган функцияси, мазмуни орқали асосий гап билан муносабатда бўлади. Шу билан бирга, улар ўзига хос структура ва интонацияни, мустақилликни ҳам йўқотмайди. Бинобарин, гап-киритмалар ўзлари киритилган асосий синтактик конструкциянинг мазмуни ва интонациясидан қатъи назар, унинг составига дарак, сўроқ ва ундов гаплар тарзида киритилиши мумкин:... *агар Қодир МТС дан квартира олса (у ҳозир тракторчилар тайёрлаш курсининг ётоқхонасида туради), холани албатта кўчириб олиб кетади (Шуҳрат).*

Машираб, қандайдир ёруғ ўйлардан кўнели сув ичгандай бўлиб (у ёзган хатлар бекорга кетмади ахир!), энди кўзи илинган экан, Қўчқорнинг турткисидан уйғониб кетди (О. Ёқубов). Кейин Гулчеҳра бойўғлининг совуқ ҳув-ҳувлашини эшитиб, ҳиқиллай бошлаган эди Лариса уришиб берди. Сўнг тағларига пичан тўшаб, кўрпага ўраниб ётганларидан кейин, дам Ленинградни эслаб (бомба билан замбаракдан қўрқмаган одам қабристондаги бойўғлидан қўрқадими?), дам Қўчқорнинг тунов кўнги қилиқларини гапириб бериб кулдириб ётди (О. Ёқубов).

Бу жумлалардаги киритмаларнинг асосий гап мазмунига у ёки бу жиҳатдан алоқадор изоҳ ва қўшимча маълумот ифодалаб келиши аниқ кўриниб тура-да, улар асосий синтактик конструкциядан ўзига хос мустақил структура ва интонацияси билан фарқ қилади.

Шуни айтиш керакки, киритмаларнинг ундов, сўроқ, буйруқ гаплар тарзида қўлланиши жуда кам учрайди. Уларнинг кўпчилиги (86 процентга яқини) дарақ, хабар интонацияли гап-киритмалардан иборат бўлиб, атиги 14 проценти сўроқ ва ундов гап-киритмалардир. Уларнинг 12 процентини ундов гап-киритмалар ташкил этади. Ўзбек тилида, айниқса, буйруқ гап формасидаги киритмалар ниҳоятда кам қўлланадиган экан. Қўлланганлари ҳам, асосан, ўқувчиларга бевосита мурожаат қилиш ёки ўзга нутқи тарзида киритилган бўлади. Ундов ёки сўроқ интонацияли гап-киритмалар синтактик конструкция ичида келганда тузилиши жиҳатдан кўпинча содда ва қисқа бўлади. Баъзан киритма бирдан ортиқ мустақил гаплардан иборат бўлиши, улар кузатилган мақсадига кўра тури ва интонацияси жиҳатдан бир-биридан фарқ қилиши ҳам мумкин: *Мингбоши уйғоқ туриб (яна қаерда денг? Мачитда, номоз устидая!) алаҳлагани учун ҳижолатдан ерга кириб кетай деб тургани устига биров...* (М. Исмоилий).

Гап-киритмаларнинг ифодалаган маънолари хилма-хил бўлгани каби улар тузилиши, состави жиҳатдан ҳам турличадир. Чунончи, содда ёки қўшма гап турларидан бирига мансуб бўлади.

Содда гап шаклидаги киритмалар. Тузилиши жиҳатдан содда гап шаклидаги киритмалар, тўғрироғи, содда гапларнинг киритма вазифасида қўлланиши қўшма гаплар, ҳамда бирдан ортиқ мустақил гапларнинг группа ҳолида киритма сифатида келишига нисбатан кўпроқ учрайди. Биз тўплаган фактик материаллар бўйича гап-киритмаларнинг қарийб 82 процентини содда гап шаклидаги синтактик конструкциялар ташкил этади, қолган қисми эса қўшма гап ва бир неча гапли киритмалардир. Киритмаларнинг содда гаплар тарзида қўлланишини, уларнинг нутқ процессида турли изоҳ ва қўшимча маълумотларни қисқа ва ихчам формаларда баён қилиш ҳамда иккинчи бир синтактик конструкция составига киритилиш хусусияти билан изоҳлаш мумкин.

Содда гап-киритмаларнинг ўзи грамматик структурасига кўра бир составли ёки икки составли конструкциялардан иборат бўлади.

1. Икки составли гап шаклидаги киритмалар асосий синтактик конструкция составига содда ёйиқ, содда йиғиқ гаплар тарзида ҳам, тўлиқсиз ёки мураккаблашган содда гаплар ҳамда эргаш гаплар формасида ҳам киритилиши мумкин.

а) икки составли ёйиқ гап шаклида келган киритмалар: *Салим-жон уни кўриб, тез юриб келди ва белидан олиб, четроқдаги скамейкага — бу скамейкада кичкинагина бир кампир коляскада неварасини ўйнатиб ўтирар эди — бошлади* (О. Ёқубов). *У бежирим туфлиси билан ерни дук-дук босиб (бу дук-дуклардан Қаҳрамоннинг юраги гўё мих қоқилаётгандек зирқираб кетди) машина томон юрди* (О. Ёқубов);

б) икки составли йиғиқ гап шаклида келган киритмалар: *Эсимда, гоҳо бобом аммамнинг қизини ва синглим Шарофатни (булар чақалоқ) титроқ қўлларига олиб:—Омон бўлишин! ...дерди* (Ойбек). *Келганларнинг бири — новчаси партбюро аъзоларидан бири (секретарь касал эди), семизи бош агроном эди* (Шуҳрат);

в) мураккаблашган содда гаплар шаклида келган киритмалар, одатда, гап бўлаклари билан грамматик боғлиқ бўлмаган элементлар (киришлар, ундалмалар) ҳамда уюшиқ бўлақлар билан кенгайган ҳолда қўлланади: *Интернатда юриб, бўйим чўзилиб, турмушининг баланд-пастига ақлим етадиган бўлиб қолди, шекилли (қийинчилик, мен сизга айтсам, оғайни, эш болага ҳам тез ақл киритар экан), бир кун уйга бориб онамнинг тирикчилигини кўрдиму, юрагим эзилиб кетди* (С. Анорбоев).

Шуни айтиш керакки, содда гап-киритмаларнинг икки составли йиғиқ гап шаклида келиши (гарчи тузилиши жиҳатдан нисбатан ихчам ва қисқа бўлса-да) икки составли ёйиқ киритма гапларга қараганда озчиликни ташкил этади. Бироқ гап-киритмалар, юқорида айтилганидек синтактик конструкция ичида жуда ёйиқ ҳолда нисбатан камроқ қўлланади. Чунки тузилиши жиҳатидан анча мураккаб киритмалар гап қисмлари ва ундаги бир бутун интонация ўртасидаги узилиш «муддатини» узайтиради. Бу эса фикрнинг тез англанишига, гап қисмлари ўртасидаги мазмуний ва грамматик муносабатларни осонликча уқишга маълум даражада ҳалал беради. Шунинг учун ҳам гап ичида келган киритмалар тузилиши жиҳатидан кўпинча қисқа ва лўнда бўлади. Зотан киритмаларга хос асосий хусусият ҳам турли йўналишдаги муносабатдор нарса-ҳодисалар ҳақида нзоҳ ва қўшимча маълумотларни йўл-йўлакай ихчам ва қисқа формада баён қилишдир. Лекин бу асосий гап мазмунини «хиралаштирмаслиги», ундаги изчиликни (мазмун ва талаффуз бирлигини) иккинчи бир анча катта синтактик конструкцияларни киритиш орқали «узоқроқ муддатга»

(«масофа» дейиш ҳам мумкин) ажратиб, узиб қўймасликни талаб қилади. Бу, айниқса, оғзаки нутқ учун муҳим бўлиб, ҳажман бир мунча катта бўлган киритма асосий гапнинг ўзидан олдинги қисми билан унинг давоми ўртасидаги боғлиқликни, уни бир бутунлик сифатида тушунишни оғирлаштириши мумкин. Синтактик конструкция ичида келган киритмалар, одатда, унинг бир қисми ёки бирор бўлагига алоқадор бўлади. Киритма ёрдамида изоҳланаётган бўлак ёки қисм эса асосий гапни шакллантиришда қатнашаётган компонентлардан бири, фикрнинг бир моментигина бўлиб, гапнинг бошқа қисми ё бўлаклари билан боғлиқдир. Киритмалар ўша изоҳланаётган бўлакка мазмунан алоқадор бўлса ҳам, асосий синтактик конструкциянинг қолган қисмига бевосита оид ҳисобланмайди. Демак, улар асосий фикрни шакллантирувчи гапнинг одатдаги компоненти сифатида қатнашмайди;

г) тўлиқсиз гаплар шаклида келган киритмалар. Киритма ифодаланаётган мазмуннинг аниқ ва тўла англашилишида асосий гап структураси, айниқса, изоҳланаётган гап бўлаги ёки қисмининг катта хизмати бўлади: киритманинг қисқа ва ихчам формада келишига шароит ҳам яратади. Бунга гап-киритмаларнинг айрим бўлаклари, ҳатто қисмларининг тушириб қолдирилишида аниқ кўриш мумкин. Тушиб қолган бўлаklar маъноси эса изоҳланаётган гап бўлаги ёки бутун гап мазмунидан англашилиб туради. Бундай киритма конструкциялар икки составли тўлиқсиз гаплар шаклида қўлланган бўлади: «Хавф-хатарли» бу кўчадан аста ортда борарканман, дадамнинг «Жинлар базми» ҳикоясини (балки ўқигандирсиз?) беихтиёр эслайман (Ҳ. Қодирий). Қишлоқда ўша вақтда ўрта мактаб бўлмагани сабабли (ҳозир бор) район марказига қатнаб ўқишлари керак эди («Совет Ўзбекистони»). Бир маҳал яна кўзи илиниб (нечанчи марта!) уйғонса, қорни очиб қолибди (Шуҳрат).

Бу мисолларда киритмаларга хос сиқиклик ва ихчамлик аниқ кўринади: уларда гап-киритмаларнинг эга составига оид бўлаклари тушириб қолдирилган бўлиб, бу ориқча такрорларнинг бўлмаслиги, тил воситаларини иқтисод қилиш ҳамда вақтни тежашга имкон беради. Гап-киритмалардаги тушириб қолдирилган бўлаklar маъносининг англанишида асосий нутқ, контекст катта роль ўйнайди. Шу жиҳатдан бундай киритмалар оғзаки нутққа хос ўзаро савол-жавоб, диалоглардаги контекстуал ёки ситуатив тўлиқсиз гаплар характерида бўлади. Бинобарин, тўлиқсиз гап шаклидаги киритмалар сўз бирикмаси ёки бир сўз тарзида ҳам ифодаланиши мумкин; бу уларни баъзан сўз-киритма ва бирикма-киритмалардан фарқлашни қийинлаштиради:—Ишдан қолдиришга юрагим ачиса ҳам, майли (улгуради!), юзини бир кўрмасам бўлмайди (Л. Толстой). Таёқ кўтарган қаландари барҳақ, нуруний кетмон соқол кишига пул, нон (Баҳоваддинники бўлса еттига, Ғовсулаъзамники бўлса ўн битта), эчки, товуқ, қўй ҳатто тугагача назри-ниёз қиладилар (Ғ. Ғулом). Табиий газнинг дунёвий маркази Газли (уч ярим триллион

кубометр)да мен видеотелефон орқали Мухаммад Али исмли инженер билан суҳбатлашдим («Тошкент бинокори»). Оскар (эчки) Гамбурге ҳайвонот боғида яшайди. Унинг оғирлиги 60 килограмм («Тошкент оқшоми»).

Биринчи жумладаги киритмадан ҳаракат билан боғлиқ предикативликка эга бўлган изоҳ, қўшимча маълумот англашиляпти: унинг синтактик конструкция ичига гап сифатида киритилганлиги аниқ. Кейинги учта жумла составида қатнашган киритмаларни сўз ва бирикма-киритмалар сифатида талқин этиш ҳам мумкин. (Бу ҳақда «сўз-киритмалар» баҳсида ҳам гапирилган). Бироқ улар ифодалаган маъно доирасининг контекстуал-ситуатив характерини ҳам — айрим бўлақларнинг тушириб қолдирилганлигини ҳам кўрсатиш мумкин: улардан «Газлидаги газ запаси уч ярим триллион кубометр», «Оскар кишининг эмас, эчкининг лақаби» эканлиги ҳақидаги фикр англашилиб туради. Бу уларнинг нутқ процессида, диалоглардаги сингари, ўқувчи томонидан берилиши кутилган бирор сўроққа жавоб, изоҳ бериш тариқасида киритилганлигини кўрсатади. Фақат предикативликни кўрсатувчи форманинг тушиб қолганлиги уларнинг сўз ва бирикма-киритмаларга маълум даражада ўшашлигига сабаб бўлган. Бу уларнинг сўз билан қўшимча орасига киритилиши ҳолларида (3-мисол), айниқса, кучлироқ сезилади. Аммо бу ҳам уларни сўз ва бирикма-киритмалар сифатида қарашга асос бўлолмайди. Чунки худди шунга ўшаш ҳолатларни кесими тушириб қолдирилган эллиптик шаклдаги гап-киритмаларда ҳам кузатиш мумкин: *Мен шийпонга борганимда бутун бригада (улар ўн икки киши) шу ерга йигилишибди* (Н. Ёқубов). *Саидкаримбойнинг жияни эканлиги билан гердаиб юрадиган Жиннихўжа (асли номи Акбархўжа) «Мирҳайдар кулол қароқчиларга қўшилиб кетгани учун зиндон қилинди», деб гап тарқатди* (Мирмуҳсин). *Римликлар ёрдам сўраб Пальмира подшоши Оденат (арабча исми Удахайна)га мурожаат қилдилар* («Тошкент оқшоми»).

Биринчи мисолда гап-киритманинг кесими составида келиши керак бўлган элемент (масалан: *экан, эди, ёки -дан иборат эди* каби компоненти) қўлланилмаган бўлса ҳам, уни ажратилган изоҳ бўлақлардан фарқлаш, унинг эллиптик гап эканлигини белгилаш қийинлик туғдирмайди. Чунки гап-киритманинг эгаси (улар) мавжуд бўлиб, изоҳланаётган бўлақнинг такрори сифатида келмоқда. Кейинги гаплардаги киритмаларда эса уларнинг изоҳланаётган гап бўлағига мазмунан алоқадорлигини кўрсатувчи сўзлар ёки анафорик воситалар ҳам, кесимлик функциясини аниқ кўрсатувчи элемент ҳам йўқ. Тўғри, кесим функциясини от туркумидаги (кенг маънода) сўзлар маълум даражада ўз устига олган. Лекин улар, ўз навбатида, ўзлари изоҳлаётган гап бўлағининг параллели сифатида қўлланмоқда: Бу охириги гапдаги киритманинг изоҳланаётган сўз ва унга тегишли қўшимча орасига киритилганида ҳам кўринади. Аммо қавсдан ташқарига чиқарилган қўшимчани киритма учун ҳам алоқадор деб бўлмайди. Агар бу қўшимчалар киритманинг

ўзига қўшилса, уларни гап сифатида эмас, балки ажратилган бўлақлар шаклидаги киритма сифатида қараш мумкин бўларди. Чоғиштиринг: 1. *Гитлерчилар тарқалгач, Анютага (мени олиб чиққан қиз) хабар берди (Ш у ҳ р а т)*. 2. *Гитлерчилар тарқалгач, Анютага (мени олиб чиққан қизнинг исми шундай эди) хабар берди*. 3. *Гитлерчилар тарқалгач, Анютага (мени олиб чиққан қизга) хабар берди*.

Биринчи ҳолдаги киритмадан англашилган мазмун, у бажарган функция учинчисига нисбатан кўпроқ иккинчи мисолдаги қўлланишга яқин (унча катта фарқ йўқ). Учинчи мисолда эса киритма изоҳлаш билан бирга, таъкидлаш, уқғириш оттенкасига ҳам эга. Демак, биринчи ва иккинчи ҳолдаги киритмалар тузилишига кўра бир оз фарқ қилса ҳам англаган мазмун доираси: функцияси жиҳатдан унча фарқ қилмайди. Бу уларни тўлиқсиз ёки эллиптик гаплар шаклидаги киритмалар сифатида қараш кераклигини кўрсатади. Юқорида келтирилган, кесими тушириб қолдирилган эллиптик киритма гаплар билан худди шу маъно ва функцияни англаувчи қўйидаги киритмалар қиёслаб кўрилса, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин: *Бу ярим вайрона, куйиб ётган кўча Гансга (ориқ немиснинг исми Ганс эди) болаликдан таниш (Ш у ҳ р а т)*. *Оденатнинг хотини Зиновия (арабча исми Зубайдат эди) Осийда энг гўзал хотин бўлибгина қолмай, ақлли ва ғайратли сиёсатчи ҳам эди («Тошкент оқшоми»)*.

Фактлар анализидан англашиладики, баъзан кесими тушириб қолдирилган гап-киритмаларни сўз ёки бирикма-киритмалардан чегаралаш, мазкур киритманинг гап ёки сўз, сўз бирикмасидан иборат эканлигини белгилаш қийин бўлиб қолади;

д) киритма гаплар асосий синтактик конструкция составига эргаш гаплар шаклида ҳам киритилади⁶. Бундай киритмалар грамматик шаклланиши, мазмуни ва ҳатто интонацияси жиҳатдан эргаш гапларга жуда ўхшаш бўлади. Форма жиҳатдан эргаш гапларга ўхшаш бўлган гап-киритмалар, одатда, эргаш гаплар учун характерли бўлган боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги сўзлар ҳамда грамматик формаларга эга бўлади⁷. Бундай киритма гапларнинг асосий гап составига ва мазмунига нисбатан ўзгалиги—киритилганлиги аниқ сезилиб турмаслиги ҳам мумкин: *Кийи-кишига ўхшаши мумкин, хотиржам бўлинг, биз сиз айтган майорни ҳам (тирик бўлса) ушлаб оламиз (Ш у ҳ р а т)*. *Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) «Лола» ликка арзийдиган ҳеч гап йўқ эди (А. Қодирий)*. Ме-

⁶ Киритмаларнинг эргаш гаплар шаклида келиши ҳақида қаранг: И. И. Щерболева. Вставочные конструкции в современном русском литературном языке, АКД, М., 1955, стр. 8; Т. Р. Котляр. Вставочные конструкции в современном английском языке, Саратов, изд. Саратовского госуниверситета, 1962, стр. 14; А. И. Аникин. Вставные конструкции с присоединительным значением в современном русском языке («Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина», Современный русский язык, № 296, М., 1968, стр. 40).

⁷ Грамматика русского языка, т. II, ч. 2, М., Изд-во АН СССР, 1960, стр. 169; Современный русский язык, ч. II, М., Изд-во МГУ, 1964, стр. 515.

нинг биринчи адабий машқим (агар уни шундай ошириб айтиш мумкин бўлса) мактаб ўқувчилари томонидан чиқариб турилган... деворий газетада босилиб чиққан эди (Ойбек).

Бундай киритмалар кўпроқ асосий гапдаги мазмунга нисбатан турли субъектив ҳолатларни ифодалаб келиб, маълум стилистик функцияларни бажаради. Гарчи бундай киритмаларда ҳам айрим гап бўлақларини тушириб қолдириш ҳолатлари (тулиқсизлик) учраса-да, улар эргаш гапларга хос интонация билан тўлиқсиз гап шаклидаги киритмалардан ажралиб туради — асосий гап бўлақлари билан бўлган муносабат уларда кучлироқ ҳисобланади. Шунингдек, улар, айниқса, синтактик конструкция ичида келганда, ўринлашиши жиҳатдан одатдаги эргаш гаплардан фарқ қилади. Чунки эргаш гапларнинг қўшма гап структурасида ўринлашиш тартиби реал воқеликдаги ҳодиса ва процесларнинг боғлиқлиги ва изчиллигига боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, эргаш гапларнинг синтактик конструкциядаги ўрни, воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро муносабати (кетма-кетлиги), изчиллигидан келиб чиқади. Эргаш гап характеридаги киритмаларда эса худди мана шу хусусият ҳамма вақт ҳам мавжуд бўлавермайди. Чунки гап-киритмаларнинг нутқдаги ўрни нисбатан эркин бўлиб, гапнинг истаган бир бўлагига алоқадор бўлиши мумкин. Эргаш гап характеридаги киритмаларга хос бу хусусиятлар баъзан уларни киритма функциясидаги айрим кириш гаплар ва ажратилган бўлақлардан фарқлашни қийинлаштиради. Чунки киритма сифатида келган кириш гаплар ва ажратилган бўлақлар ҳам функцияси, асосий гап составида ўринлашиши жиҳатидан эргаш гап шаклида гап ичида келган киритмаларга ўхшайди. Бу ўхшашлик, айниқса, шу типдаги киритмаларнинг ўзлари алоқадор қисмга нисбатан препозитив ҳолда (улар киритма сифатида келмаганда қандай ўринлашса, худди шундай ўринда келганда) қўлланишида жуда яққол сезилади: уларни киритма вазифасида келмаган, одатдагидек қўлланган кириш гаплар, ажратилган бўлак ва оборотлар ёки эргаш гаплар билан қориштириш мумкин. Қуйидаги мисолларни чоғиштиринг:

а) яна бир марта (еттинчи синфда бўлса керак) Мансуржон уларнинг дўппиларини партанинг тагидан «ўғирлаб» олиб, қаергадир яшириб келган эди (П. Қодиров). Кунларнинг бирида, ўтган кузда бўлса керак, пахта йиғим-терими охирлаб турганда, Ойқиз Бойчиборга миниб, райондан қайтди (Ш. Рашидов).

б) Қўшимнинг сирин билан яқиндан ошно бўлиш тилагида (гарчанд айб бўлса ҳам) эшикнинг тирқishi, калитнинг ўрнидан мўралаганим-мўралаган эди (Ф. Фулом). Ҳийла бир сукут этиб ўйлади. Ниҳоят, гарчи аччиқ бўлса ҳам, ҳақиқатни билдирмоққа қарор қилди (Ойбек).

Келтирилган жумлалардаги киритма конструкциялар шакли, функцияси ва ўринлашишига кўра киритма сифатида келмаган (улар ёзувда вергул билан ажратилган) киришлар, ажратилган бўлак ёки эргаш гаплардан жуда кам фарқ қилади. Шундай экан,

уларни ёзувда қавс ёки икки тире орқали қўллаш — киритма сифатида талқин этишни қандай изоҳлаш мумкин?

Аввало, шуни айтиш керакки, киритма конструкциялар бирор гап бўлаги, амниқса, ажратилган бўлақлар, оборотлар, эргаш гаплар ҳамда киришлар характериға эға булибгина қолмай, балки асосий синтактик конструкция ичида уларға хос ўринда ҳам келиши мумкин. Бу хусусиятнинг рус тилида ҳам маъжудлигини проф. А. Б. Шапиро эслатиб ўтган: «...киритмалилик характери фақат гап бўлақларигагина эмас, балки қўшма гап қисмлари, шунингдек, кириш сўз ва кириш гаплар учун ҳам хос бўлиши мумкин — бошқача айтганда, айни бир сўз ёки гап бир вақтнинг ўзида кириш ҳам, киритма ҳам булиши мумкин»⁸: *Бунинг сабаби (менинг фикримча) унинг юксак адабий таланти эгаси бўлгани устига, Шарқ ва Ғарб классикларини изчиллик билан ўрганиш... ва ҳормасдан ишлашида (С. Анний). Катта масжид қишлоқнинг ўрта жойида (гузароан бир о'з нари) бўлиб, бунда жума ва ид номозлари ўқилади (А. Қодирий).*

Мисолларда кириш конструкция ва ажратилган бўлақ киритма сифатида қўлланган. Худди шундай ҳолни юқорироқда чоғиштириш учун келтирилган жумлалар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, баъзан таъкидлаш, маънони кучайтириш, гапнинг бирор бўлаги ифодалаган маънонинг моҳиятини шарҳлаш, изоҳлаш мақсадида қўлланилган уюшиқ, ажратилган изоҳ булақлар, турли оборотлар шаклидаги (характеридаги) киритмалар ҳам гап тарзида—ундов интонацияси билан берилиши мумкин: *У Гавҳарни кўрган, Гавҳар билан бирга бўлган ҳамма жойлар (ҳатто мажлислар ҳам!) «севилинг қани?» деб сўроқлаётгандай бўлар эди (П. Қодиров). Ғуломжон бахти шу ерда дафн бўлганини, Ҳаёти билан бир неча бахтли дамни — ҳа, фақат бир неча дамни! — шу ерда дафн қилганларини билмас эди у (М. Исмоилий). Бердибойнинг... шу чоққача ўн беш йиллик ҳақини ололмаганлиги (Шодмонбойнинг бермаганлиги эмас!) адоватға сабабчи қилиниб кўрсатилади (А. Қодирий).*

Бу ҳолни — мустақил гаплардаги каби интонацияни (ундов ёки сўроқ интонацияси) баъзи бир эргаш гаплар шаклидаги киритмаларда ҳам кузатиш мумкин. Тўғрироғи, эргаш гапларнинг айрим типлари мустақил гап-киритма сифатида қўлланиши мумкин: *Яна бир ҳодиса (агар «ҳодиса» деишса!). Шаҳримиз азим. Бунда ҳар кун турли-туман воқеа ва ҳодиса бўлиши табиий (М. Жўра). Институтда ўқиб юрганнида (кўнглини қарангки!) бир қизни севиб қолди (Р. Раҳмонов).*

⁸ А. Б. Шапиро. Основы русской пунктуации, М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 317. Бундай фикрни бошқа тилшунослар ҳам қайд этган. Қаранг: И. И. Шчеболева. Кўрсатилган автореферат, 8-бет; Л. Г. Хаташвили. Кўрсатилган автореферат, 16-бет; А. И. Аникин. Кўрсатилган мақола, 46-бет. Яна қаранг: И. Тошалиев. Кириш ва киритмаларни чегаралаш ҳақида («Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1969, 1-сон).

Маълумки, эргаш гап бош гап билан биргаликда тугал интонацияга эга бўлади. Одатда, эргаш конструкциялар интонациясида ҳали фикр айтиб тугалланмаганлиги, яна ниманидир айтиш кераклиги сезилиб туради. Бу хусусият юқорида келтирилган жумлардаги киритмаларда ҳам, гарчи улар мустақил гаплар каби ундов интонациясига эга бўлса-да, маълум даражада сезилиб туради.

Кириш гаплар ва эргаш гаплар ҳамда гап бўлаклари шаклидаги киритмаларни асосий синтактик конструкция ичида ундов ёки сўроқ интонацияси билан берилишида қавснинг роли катта бўлади (агар қавс ва икки тире билан ажратилмаса, уларни юқоридаги каби махсус интонация билан бериш қийин бўларди). Уларнинг киритма сифатида қавс орқали ажратилиши, мустақиллик ва алоҳидаликка интилиш, сепаратизациянинг кучлилигини — киритилганлигини кўрсатади. Уларни ундов ёки сўроқ интонацияси билан беришни эса ана шу мустақиллик ва сепаратизациялаш натижаси сифатида қараш керак бўлади.

Бироқ бундай киритмаларнинг ўзига хос синтактик структураси, грамматик формаси — эргаштирувчи боғловчилар, нисбий ва боғловчи вазифасидаги сўзлар, юклама ва кўмакчилар (умуман эргаш гаплар составида иштирок этувчи ва уни шакллантирувчи лексик-грамматик воситалар)нинг бўлиши уларнинг мустақил гаплар каби тугал интонацияга эга бўлишига имкон бермайди. Шунингдек, бу типдаги киритмалар эргаш гапларнинг истаган бир тури шаклида кела олади дейиш ҳам қийин. Бу жиҳатдан проф. С. И. Абакумовнинг эргаш гапларнинг ҳамма турлари кириш гапларга айлангани ёки ҳар қандай эргаш гап қавс ичига олиниши билан кириш гап⁹ бўлиб қолади, деган фикри рус тилшуносларининг ҳақли эътирозларига (гарчи улар ҳам киритмаларнинг эргаш гаплар шаклида кела олишини таъкидласалар-да) сабаб бўлди¹⁰. А. И. Аникин худди шу масалани махсус текшириб, қўйидаги фикрни баён қилади: «Эргаш гапларнинг кўпчилик типлари киритма сифатида қўлланиши мумкин: бош ва эргаш гап бир-биридан ажратиб яккалаб қўйилганда маълум мустақилликка эриша олмайдиган, бош гап билан тобе боғланишини кучсизлантира олмайдиган эргаш гаплар бундай хусусиятга эга эмас; ўтимли феълли тўлдирувчи (изоҳ) эргаш гаплар, бош гап билан муносабатдор сўз билан боғланган эргаш ҳамда ўзаро тобеланиш муносабатидаги гаплар шулар жумласидандир».

Ўзбек тилида эса асосий синтактик конструкция ичида келган эргаш гап шаклидаги бундай киритмалар, одатда, баён қилинаёт-

⁹ С. И. Абакумов. Современный русский язык, М., 1942, стр. 148; Он же Методика пунктуации, М., 1954, стр. 22 [эслатма: С. И. Абакумов киритма гапларни кириш гапларнинг бир тури сифатида қарайди. Юқоридаги фикр худди шу иккинчи тип кириш (яъни киритма) гапларга алоқадордир].

¹⁰ И. И. Шчеболева. Кўрсатилган автореферат, 8—9-бетлар; И. А. Кирюхина. К понятию о вставных предложениях («Вестник Харьковского государственного университета», № 12, серия филологии, вып. 2, Харьков, 1965, стр. 54); Л. Г. Хатиашвили. Кўрсатилган автореферат, 15—16-бетлар.

ган фикрдаги муҳим моментларни ажратиб, алоҳида таъкидлаб кўрсатади; уларда эмоционал-экспрессивлик (қўшма гапнинг компоненти сифатида келгандагига нисбатан) кучлироқ бўлиб, тахмин, шарт, тўсиқсизлик, таажжуб каби маъноларни ифодалайди. Шунга кўра, бундай киритмалар кўпинча тўсиқсизлик, тахмин, чоғиштириш, ўхшатиш ёки тўлдирувчи эргаш гаплар шаклида келиб, асосий гап охирида кам қўлланади. Улар кўпроқ гап ичида келиши билан худди шу типдаги (киритма бўлмаган), қўшма гапнинг компоненти бўлган эргаш гаплардан фарқланиб туради.

Ўзбек тилида мураккаб синтактик конструкциянинг бир қисми формасида келган гап-киритмалар сабаб, натижа, пайт ва ўрин каби эргаш гаплар шаклида киритилиш ҳам мумкин. Бироқ улар юқорида кўрсатилган (шарт, тўсиқсизлик, тахмин, ўхшатиш, чоғиштириш каби) эргаш гаплар характеридаги киритмалардан айрим жиҳатларга эгаллиги билан ажралиб туради: *Эру хотин узок ўйлашиб ўтирмай (чунки ўйлашадиган жой эмас эди!) совчининг иккинчи келишида жавоб беришга қарор қўйдилар (А. Қодирий). Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдага алоқалик хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир) Гулшанни четга чақирди (А. Қодирий). Худо беватан, беқийфа бўлгач (ахир қуръонда ҳам худога шундай таъриф берилганда), содда чорвадор қайқдан уни тасаввур қила олади (С. Анорбоев).—Э! Хабарим йўқ экан (лекин ўзи бундан хабардор эди).—деди бепарвогича (Л. Толстой).*

Бу мисоллардаги гап-киритмалар асосий синтактик конструкция ичида келишига қарамай, шарт, тўсиқсизлик, тахмин, ўхшатиш, эргаш гаплар шаклида келган киритмаларга, нисбатан анча мустақил бўлиб, уларнинг киритилганлиги аниқ кўриниб туради. Бу улардаги интонацияда ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, кўпроқ мустақил гапларга ўхшайди. Лекин уларни ҳам гапдаги ўрнига кўра одатдаги эргаш гаплардан чегаралаш қийинчилик туғдирмайди: улар қўшма гап компонентлари орасига ҳам, бу компонентлар ёки содда гаплар ичида истаган бир гап бўлагидан сўнг киритилиши мумкин. Шунингдек, бундай гап ичида келган киритмаларни баъзан асосий гап структурасидан ташқарига чиқариб, гап охирида қўлласа ҳам бўлади. Хусусан, бу типдаги гап-киритмалар асосий гап охирида ва гаплар орасида ҳам қўлланаверади: *Мен уйланганларига қанча вақт бўлганини, болалари бўлса ҳам турмагани ёки ҳеч болалари бўлмаганими — ҳаммасини айлантириб сўрай бошладим (чунки докторларга баъзан шундай, турмушдаги майда фактлар кўп нарсаларни билишга ёрдам беради).* (Ғ. Ғулом). *Раҳмонқулов йўл қурилиши ва уй-жой фондини «қонунлаштириб» олиб берди (йўлни ҳам, уй-жойни ҳам қурилиш материалига боғлаш қийин эмас эди).* (А. Мухтор).

Гап охирида келган бу типдаги гап-киритмаларнинг киритилганлиги гап ичида келган худди шунга ўхшаш киритмалардагидек

аниқ кўрнниб турмайди; улар гап ичида келган киритмалардек гапнинг интонацион ва синтактик бутунлигини узиб қўймайди; синтактик конструкция ташқарисида (баъзи эргаш гапларга хос позицияда) келиб, одатда, бутун гап мазмуни билан боғлиқ сабаб, натижа, зиллаш, пайт ва ўрин каби маъноларни англатади. Шунга кўра, бундай киритмалар баъзан қўшма гапнинг компоненти сифатида келган эргаш гапларни эслатади (бунда улар боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бирга ёки уларсиз келиши мумкин). Шунинг учун бўлса керак, тилшуносликда айрим текширувчилар гап охирида келган эргаш гап шаклидаги киритмалар асосий гап билан биргаликда бир қўшма гапни ташкил этади, деган фикрни илгари суришади. Лекин улар бундай киритмаларнинг нутқнинг умумий мазмуний йўналишига, ўзидан кейинги гаплар мазмунига мос келиш-келмаслигини эътибордан четда қолдирадilar. Гап охирида эргаш гап шаклида келган гап-киритмалар, аввало, асосий гап орқали ифодаланаётган фикрни тугалламайди, унга яқун ясамайди. Киритмадан кейинги гаплар мазмунан тўғридан-тўғри киритмадан олдинги гап мазмунига боғлиқ бўлади: гап-киритма мазмуни ундан кейинги гапларда ривожлантирилмайди. Шунингдек, эргаш гаплар характеридаги бундай гап-киритмалар мазмуни ўзидан кейинги гаплар ёки абзацлар учун тема бўлиб хизмат қилолмайди. Қўшма гапнинг компоненти сифатида келган эргаш гаплар мазмуни эса нутқнинг кейинги қисми орқали ривожлантирилади ва эргаш гап мазмуни улар учун тема бўлиб кела олади. Демак, эргаш гаплар шаклидаги гап-киритмаларни, бошқача айтганда, киритма функциясида келган эргаш гапларни қўшма гапнинг бир қисми бўлиб келган эргаш гаплардан фарқлаш лозим.

Эргаш гап шаклидаги киритмалар функция жиҳатдан илова конструкцияларга ҳам ўхшаш бўлади ва илова гаплар тарзида ҳам қўлланади (бу қўшма гап компоненти сифатида келган эргаш гапларда ҳам учрайди)¹¹. Киритмаларнинг, шунингдек, эргаш гапларнинг ҳам, илова характерига эга бўлиб кела олиши тилшунослар томонидан рус ва инглиз тили фактлари асосида, маълум даражада ўрганилган. Киритмалар билан иловалар ўртасида айрим ўхшаш ва муштарак жиҳатлар мавжуд бўлиб, бу, аввало, улар ўртасидаги функционал яқинлик (мазмунан асосий гап билан бир йўналишда бўлмаслик ва бўшимча маълумот ифодалаш каби), ўзлари алоқадор қисмга nisbatан постпозитив ўринлашиши ва тузилиши жиҳатдан ихчам, ўхшаш бўлишида кўринади (Бу хусусиятларни юқорида кўриб ўтганимиз эргаш гап шаклидаги киритмалар мисолида ҳам кузатиш мумкин). Улар ўртасидаги бу умумийлик, айниқса, тўлиқсиз эргаш гаплар шаклида гап охирида келган киритмаларда яққол сезилади¹².

¹¹ Эргаш гаплар билан иловалар ўртасидаги айрма ҳақида қаранг: Ф. Исоҳоқов. Ҳозирги замон ўзбек тилида иловали конструкциялар («Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари», 2-китоб, «ФАН», Тошкент, 1961).

¹² Киритма ва иловалар ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатлар авторнинг бошқа ишида алоҳида ёритилган. Қаранг: И. Тошалиев. Ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар, Канд. дисс., Тошкент, 1972, 239—251-бетлар.

2. Киритмалар бир составли гап шаклида келганда кўпроқ авторнинг ҳис-ҳаяжони, таажжуби, ҳайратланиш ва қувончи каби эмоционал ҳолатларни ифодалаб келади. Улар, одатда, модал маъно англатувчи сўз ва сўз бирикмаларидан иборат бўлиб, асосий синтактик конструкция ичида қўлланилади: [Қодир] *Азиза билан бўладиган бундан кейинги муносабатигача, институтга киришга ариза беришдан тортиб, ҳайдалиши (наҳотки!), ундан кейин қиладиган, қилиши мумкин бўлган ишигача — ҳаммасини бир-бир ўйлади (Шухрат). Аъзойи баданимдан ловуллаб ўт чиқиб борарди, Муқаддас эса (ажаб о!) гўё ҳеч нарсани сезмас... эди (О. Ёқубов). Шунда дилимга (ё алҳазар!) аллақандай гумон шарпа ташлаб ўтгандай бўлди-ю, сиртимга юқтирмадим (Х. Назир).*

Қўринадики, бундай киритмалар том маънодаги қўшимча маълумот, изоҳ бериш маъносини ифодаламай, балки субъектив-эмоционал муносабатни, баён қилинаётган воқеа-ҳодисага бўлган қарашини кўрсатади; ўқувчи (тингловчи)нинг эътиборини тортишга, нутқ мазмунининг эмоционал-экспрессивлигини оширишга хизмат қилади; нутқ эгасининг ҳис-ҳаяжони, таассуроти ёки унинг ҳаёлига келган бирор фикрнинг характерига ишсра қилади. Бундай сўзларнинг киритма сифатида қўлланган синтактик конструкциялар составида келишини ҳам учратиш мумкин: *Жони бўғзига келган, мош ранг кўзлари қон, тарақ нақшли адрас тўн қийган кимса (тавба... бу Шермат-ку!) кетмон кўтариб Комил Рустамов томон югуради (С. Азимов). Тийрак кўзларида ташвиш билиниб турган Гулчеҳра (вожаб, қизнинг тўлин чиройини кўринг!) консерватория остонасида ўзини тортади (С. Азимов).*

Қўшма гап шаклида келган киритмалар. Бу типдаги киритмалар, юқорида айтганимиздек, содда гап шаклидаги киритмаларга нисбатан кам қўлланади. Ҳамда улар ўзига хос интонация ва мазмун доирасининг нисбатан кенглиги билан ҳам ажралиб туради.

Қўшма гаплар шаклидаги киритмалар ҳам тузилиши ва кузатилган мақсадига кўра турлича бўлган синтактик конструкцияларнинг ичида ва охирида кела олади. Ҳатто улар тузилиши жиҳатидан ўзлари киритилган асосий гап структурасидан ҳажман кен бўлиши — содда гаплар составида келиши мумкин: *Бу мўзтабақ қария (отанинг 70 ёши ҳисобга олинмаса, аслида умўйсафидга ўхшамайди: ҳали тетик, ёноқлари қип-қизил, гаплари кескир, лабларидан ҳазил мутойиба аримайди) Садриддин Айний билан ҳам-хона бўлган («Гулистон»).*

Киритма вазифасида қўшма гаплар келганда асосий гап бўлаклари ёки қисмлари ўртасидаги узилиш анча каттароқ бўлади. Бунда гап-киритмалар интонация ва тузилиши жиҳатдан одатдаги қўшма гаплардан деярли фарқ қилмайди. Улар қўшма гап турларининг бирортаси шаклида — боғланган қўшма гап, эргашган

қўшма гаплар ҳамда боғловчисиз ёки мураккаб қўшма гаплар сифатида қўлланиши мумкин:

а) боғланган қўшма гап шаклидаги гап-киритмаларнинг асосий гап мазмунига алоқадорлиги, одатда, олмошлар ва айрим гап бўлақларини такрорлаш орқали англашилади: *Фақат битта нарса—буни кутилмаганда Комил ўртага ташладию, Инобат ҳам қўллаб чиқди—уруғлиқ масаласи сал ўйлантириб қўйди* (О. Ёқубов). *Ҳар қандай раҳбарга ҳам сиздай юзи хотирга бормайдиган бир...*—(Зуфар Ҳакимович «маслаҳатчи» демоқчи эди, лекин озлик қиладигандай бўлди),—*бир мададкор керак* (П. Қодиров);

б) эргашган қўшма гап шаклидаги киритмалар кўпроқ сабаб натижа, қислаш, пайт ва ўрин каби маънолар билан боғлиқ изоҳ ва қўшимча маълумотларни ифодалайди. Шунга кўра улар эргаш гапли қўшма гап типларининг бирортаси формасида келади:

Бу ўртада шаҳар ҳам яқинлашиб қолди. Қўм-кўк боғлар орасидан осмонга бўй чўзган машҳур водопровод башняси—ушунинг учун ҳам машҳур эдики, шаҳарда темир йўл станцияси билан бирга қурилган биринчи янгилик эди—кўринди (О. Ёқубов). *У уйланганидан кейин, онам билан бирга бошлаб тоғаларим турган қишлоқда—Шофрикон районининг Маҳаллаиболо қишлоғида яшаган (чунки у томонларда тегиримон чархи ясовчи усталар кам бўлиб, бу касб яхши фойда берар экан)* (С. Айний);

в) боғловчисиз қўшма гаплар шаклидаги гап-киритмалар: *Кўзим олдидан Муаттарнинг («она» дейишга ҳеч тилим бормайди—мен ундан ёш эмасман) рухсори кетмайди* (У. Назаров). *И. С. Тургенев ижодий фаолияти рус адабиётининг гуркираб ўсган даврига—XIX асрнинг 40—90-йилларига тўғри келади (у 1818 йил 9 ноябрда туғилди, 1883 йил 3 сентябрда вафот этди)*. («Совет Ўзбекистони»);

г) мураккаб қўшма гаплар шаклидаги гап-киритмалар: *Акбар-хўжа амаки (бу киши мулланамо бўлиб, касби ойначилик; дадамга ўзини жуда дўст тутарди: ўтган йили 90 ёшларда вафот этди) бир кун менга шундай ҳикоя қилган эди (Х. Қодирий)*. *Ўзи оддий кийингани учун (унинг биттаю—битта шойи кўйлагибор эди, уни ҳам кеча ювдиришга берган, ҳозир каламенка шим-китель кийиб чиққанди) Гавҳарнинг жўн кийинишини жуда ёқтирарди* (П. Қодиров).

Мисоллардан кўринадики, киритмалар синтактик конструкция ичида содда гапнинг турли типлари формасидаги иккитадан ортиқ компонентлар ёрдамида тузилган мураккаб гаплар тарзида ҳам келиши мумкин экан. Бундай киритмалар асосий гапда тилга олинган бирор шахс, нарса ёки ҳодиса ҳақида кенгроқ маълумот бериш, улар билан боғлиқ турли (баъзан бир неча хил) фактларни, ўзаро алоқадор бўлган, бири иккинчисидан келиб чиқадиган изоҳларни баён қилади;

д) кўчирма гап шаклидаги гап-киритмалар: *Мен унга... бола билан бошқа қишлоққа қатнаш осон бўлмаслигини айтдим, бу аҳддан қайтишни маслаҳат бердим. (Диллимдан эса: «Тағин бирон фирибгарнинг тузоғига илинмасайди!»— деган хавотир кечди).* (Ҳ. Назир). *Курортга бориб, дам олиб, даволаниб келгандан кейин қалай ишлайди («Яхши ишлайди»,—деб луқма ташлади Умид). Ҳа балли! Ернинг курорти беда!* (Мирмуҳсин).

Шуни ҳам айтиш керакки, гап-киритмаларни семантик ва структур-интонацион белгиларга кўра айрим типларга группалаш мумкин.

Гап-киритмалар грамматик ва интонацион жиҳатдан тугал синтактик конструкция — мустақил гаплар сифатида ҳам, эргаш гаплар, иловали конструкциялар сифатида ҳам киритилган бўлади. Мустақил гаплар орқали ифодаланган киритмаларни шартли равишда **ҳақиқий киритмалар**, иккинчи тип гап-киритмаларни эса **нисбий киритмалар** термини билан юритиш мумкин.

Гап-киритмалар сўз ва бирикма-киритмаларга қўйилган талаб нуқтаи назаридан келиб чиқиб қараганда, асосан параллел бўлмаган киритмалар типига киради. Ўз навбатида, гап-киритмаларнинг типларига хос хусусиятларни сўз ва бирикма-киритмалар мисолида ҳам кўрсатиш мумкин. Бинобарин, гап-киритмаларни ҳақиқий ва нисбий киритма гап турларига ажратиш принципини сўз ва бирикма-киритмаларга ҳам татбиқ этса бўлади. Тўғрироғи, параллел сўз ва бирикма-киритмани ҳақиқий киритмалар, параллел бўлмаган сўз ва бирикма-киритмаларни нисбий киритмалар¹³ типига кири-тиш мумкин.

МУРАККАБ КИРИТМАЛАР

Тилшуносликда синтактик бутунликнинг энг юқори шакли сифатида, одатда, қўшма гаплар қаралади. Киритмаларнинг эса қўшма гап, хусусан, мураккаб қўшма гаплар шаклида қўлланиши уларнинг тузилиши, структурасидаги охириги чегара эмас. Киритмалар нутқда ўзаро мазмунан боғлиқ бўлган бирдан ортиқ мустақил гаплардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Киритма тарзида қўлланган бундай гаплар уюшмаси одатдаги нутқ парчалари — текстлардан фарқ қилмайди. Шунга кўра бундай киритмаларни гап-киритмалардан фарқлаб, **мураккаб синтактик бутунлик тарзидаги киритмалар** деб аташ мумкин. Мураккаб киритмалар¹⁴ ҳам гап-

¹³ Ҳақиқий ва нисбий киритмаларга хос хусусиятлар, киритмаларнинг конкрет структур типларини анализ қилиш процессида кўрсатиб берилганлиги учун улар ҳақида алоҳида тўхталмадик. Ҳақиқий ва нисбий киритмалар ҳақида авторнинг бешка бир мақоласида кенгроқ маълумот берилган. Қаранг: «Киритмалар ҳақида» («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968 йил, 4-сон, 34—36-бетлар).

¹⁴ «Мураккаб синтактик бутунлик» тарзидаги киритмалар атамаси ўрнида шартли «мураккаб киритмалар» терминини ҳам қўлладик.

киритмалар сингари бир синтактик конструкция ичида еки унинг охири да (гаплар орасида), баъзан эса синтактик конструкция структура-сидан ташқарида алоҳида абзац тарзида ҳам қўллана олади.

Синтактик конструкция ичида киритма сифатида келган мустақил гаплар ўртасидаги мазмуний муносабат одатий нутқ парчасидаги (текстдаги) гаплар ўртасидаги муносабатдан деярли фарқ қилмайди. Бироқ уларнинг асосий гап мазмуний йўналишига нисбатан бошқа бир йўналишда эканлигини осонлик билан белгилаш мумкин: *Сукрот домла (аслиноми Муҳаммад жон Мўминжонов бўлиб, серфикрлиги туфайли баъзи ошналари ҳазил тарзида шундай аташарди. Кейинчалик ҳамма Сукрот домла дейдиган бўлиб кетди. Бунга ўзи ҳам кўникиб қолган) эрта билан уйқудан ланж турди — ўзи ҳам ҳайрон; бу ланжликка сабаб нима? (Мирмуҳсин).*

Мисоллардаги киритмалар бир кичик темачани баён қилаётган, ўзаро изчил мазмуний муносабатда бўлган мустақил гаплардан иборат бўлиб, одатдаги нутқ парчасидан фарқ қилмайди. Аммо улар асосий нутқ мазмунига нисбатан қўшимча маълумот характеридаги, синтактик конструкция ичига киритилганлиги билан ажралиб туради. Улар қатнашган асосий гап қисмлари орасидаги узилиш анча катта бўлади. Уларни сўз, сўз бирикмаси ҳатто гап-киритмаларга хос интонация билан талаффуз этиб бўлмайди. Бу нутқда, айниқса, оғзаки нутқда маълум ноқулайликни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам амалда бундай киритмаларнинг бир синтактик конструкция ичида келиши кам учрайди. Улар кўпчилик ҳолларда гап охирида қўлланиб бутун бир абзац — текст мазмунига алоқадор бўлиб келиши мумкин: *Эртаси кечки пайт Жалолов қора тўриқ отда, Зайнабхон ўзининг жийронида қайтиб келди. (1944 йилда Зайнабхон тоғда елим гиёҳи йиғаетганларга бош бўлиб юрар экан, Дуболо тизмасидан райком бериб қўйган отнинг етаклаб ўтаётганда тош кўчган, от жарга қулаб кетган. Зайнабхон ҳарсангни қучоқлаб қутулиб қолган эди. Кейин Зайнабхон ўлган отнинг эгар-жабдуқларини райкомга олиб келиб топширган-у, бошқа от сўрамай, ўзи бозордан мана шу сариқ жийронни сотиб олган эди. Ундан бери, мана тўрт йил ўтди, жийрон ҳам Зайнабхоннинг ҳамроҳи). Шу кеча яна ёмғир ёғди (Ш. Холмиров).*

Бундай гап охирида келган бир неча гапдан иборат киритмалар гап структураси ичида келган шундай киритмалардан айрим жиҳатлари билан фарқ қилади. Гап охирида келганда уларнинг киритилганлиги ҳамма вақт ҳам аниқ кўриниб турмаслиги мумкин. Чунки улар, аввало, бир синтактик конструкцияни эмас, балки мустақил гаплар ўртасидаги мазмуний муносабатни узиб қўяди. Шунга кўра уларнинг интонацион ва грамматик алоҳидалиги гап ичида келган киритмаларга нисбатан кучсиз бўлади. Айрим ҳолларда эса бундай киритмалар ўзидан олдинги гапга ҳам ташқи, ҳам ички томондан боғлиқдай, бевосита унинг давомидай кўри-

нди. Уларнинг нутқ парчасига киритилганлиги, «бегоналиги», қўшимча маълумот ифодалаш, киритмаларнинг ўзидан кейин келган гапларга нисбатан яққол билиниб туради. Демак, гап охирида келган киритмаларни ўзидан олдинги гапга нисбатангина эмас, балки улардан кейин келган гапларга нисбатан, бошқача қилиб айтганда, нутқ парчасидаги мустақил гаплар комплекси — бир мураккаб синтактик бутунлик ичида олиб қараш керак бўлади. Мураккаб синтактик бутунлик синтактик-стилистик категория бўлиб, мантиқий бирликни ифодалашга хизмат қилувчи структур воситадир. Ана шу нуқтан назардан қараганимизда, гап охирида ёки гаплар охирида келган киритмаларни мураккаб синтактик бутунлик ичида келган киритмалар деб аташ мумкин.

Гап охирида келган киритмалар ўзидан олдинги бир гап мазмунигагина алоқадор бўлмай, бир нечта гаплар мазмунига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Шунингдек, бундай киритмалар абзац охирида ҳам келиб, одатда, абзац охиридаги гап мазмунига ёки бутун абзац мазмунига алоқадор бўла олади. Уларнинг киритилганлигини, мураккаб синтактик бутунлик ичида келган киритмалардаги сингари, абзацлар ўртасидаги мазмуний муносабатга қараб аниқлаш ҳам мумкин: бундай киритмалар, одатда, турли лирик чекинишлар, ёзувчининг ички кечинмаларини ифодалаш, асосий нутқда тилга олинган бирор деталь ҳақида маълумот бериш мақсадида қўлланади. Улар асарнинг сюжети, композицион қурилишида ёзувчи позициясини кўрсатишда маълум даражада роль ўйнайди, албатта. Бинобарин, бундай киритмаларни синтактик стилистика, семантик-композицион нуқтан назардан ҳам ўрганиш керак. Чунки баъзан улар асарнинг бирон қисми ёки бобида ҳикоя қилинган воқеа билан унинг бошқа бир қисми, бобидаги воқеа ўртасидаги боғлиқликни кўрсатишга, улар ўртасидаги айрим узилишни, ноаниқликни тўлдиришга, воқеалар ўртасидаги изчилликни таъминлашга ҳам хизмат қилади. Бундай киритмалар, одатда бутун бир абзац ёки бутун бир боб мазмунига алоқадор бўлади.

Шуни ҳам айтиш керакки, бир нечта гаплардан иборат бўлган киритмалар асосий нутқ парчасидан ташқарида — ўзинча алоҳида бир абзац сифатида қўлланиши ҳам мумкин. Улар, одатда, автор нутқи тарзида келиб, унинг ички кечинмалари, мулоҳаза ва таклифлари, ўқувчига мурожаати, ҳикоя қилинаётган воқеага муносабатини, позициясини баён қилади. Абзац сифатида берилган киритмалар, одатда, муайян бир кичик темача доирасида ўзаро муносабатда бўлган мустақил гаплардан иборат бўлиб, мазмуний йўналиши жаҳатдан асосий нутқ текстини ташқил этувчи абзацларнинг умумий мазмуний йўналишидан ажралиб туради. Асосий нутқда ёзувчи қаламга олган объектнинг, воқеанинг баёнчиси, кутатувчиси сифатида кўринса, киритмада эса у ўша ҳодисага ўзининг актив муносабатини ифода этади. Бундай алоҳида абзац сифатида қўлланилган киритмалар могологик нутқда кам учрайди. Улар кўпроқ диалогик нутқда, ҳар бири алоҳида абзац сифатида берилган кўчирма гаплар тизмаси орасида қўлланади:

— Агар мен ёзувчи бўлсам, бутун умримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим.

(Мана буниси энди, азизларим, менга тегишли. Бутун умрини битта китобга сарфлаш? Бу қанақа китоб экан?)

— У қандай, китоб, бобо?

— Хайрлашув китоби... (А. Мухтор).

Маълумки, абзац бир кичик тема доирасида бирлашган мазмуний-композицион бирлик ҳисобланади. Абзац семантик-стилистик категория бўлиб, ўзининг махсус грамматик формасига эга эмас. Ҳар бир абзац бир мантиқий бутунликни ташкил этади. Бу бир абзацни иккинчисидан ритмик интонация ва график жиҳатдан ажратишга сабаб бўлади. Абзацлар темасининг йириндиси эса асардаги бирор воқеа ёки қисм темасини ташкил этади. Демак, абзацлар мазмуни ҳикоя қилинаётган воқеа баёнининг пэчиллигига, динамиклигига бўйсунди. Бу кўпроқ монологик нутқдаги абзацлар табиатига хос. Диалогик нутқда эса абзац бир персонаж нутқини иккинчисидан ажратиб туради. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир персонаж нутқи алоҳида-алоҳида абзац тарзида берилади. Юқорида келтирилган мисоллардаги киритмалар диалогик нутқдаги абзацлар орасига монологик нутқ (автор нутқи) сифатида киритилганки, бу киритма билан диалогик нутқни бир-бирдан аниқ ажратиб, чегаралаб кўрсатишга ёрдам берган. Шунинг учун ҳам диалогик нутқда абзац тарзида берилган киритма биргина гапдан иборат бўлиши ҳам мумкин. Бир мисол:

— Сизнинг Россияга келишингиз ҳақида эрингиз қандай фикрда?—деб сўраб қолди.

(Эрим тирик бўлганда, у мени талоқ қиларди, балки).

— Эрим урушда ўлган,—дедим («Гулистон»).

Биргина гапдан иборат киритмани алоҳида абзац тарзида қўллаш монологик нутқда деярли учрамайди. Бироқ абзац-киритмалар монологик нутқда бир абзацни ташкил этувчи гаплар орасида ҳам, ҳатто қўшма ёки мураккаблашган гаплар ичиди ҳам келиши мумкин. Бу киритма билан асосий нутқ текстини бир-бирдан аниқ ва кучлироқ чегаралаш мақсадида амалга оширилади: *«Лекин у ваҳимага тушди, «Таржимаи ҳолини булғаш»дан ўчиди, «бетараф» қолди.*

(«Бетараф» қолиш», ҳа, бу яқиндагина ҳам бўлувди, яқиндагина ҳам... яна ўшанақа мушкул пайтда).

Шундай. Бари ўшандан бошланган эди (А. Мухтор).

Кўринадики, бундай киритмаларни киришларнинг бир тури сифатида қараш учун ҳеч қандай асос йўқ. Бизнингча, мураккаб киритмаларни, юқорида айтилгандек, махсус синтактик бирликлар (мураккаб синтактик бутунлик ёки абзац) доирасида синтактик стилистиканинг ўрганиш объекти сифатида қараган маъқул.

Ўзбек тилшунослигида «қатта контекст» — мураккаб синтактик бутунлик, шунингдек, абзац, улар составида келган мустақил гаплар ўртасидаги ички ва ташқи муносабатлар каби масалалар ҳали махсус текшириш объекти бўлган эмас. Шуниси ҳам борки, мураккаб киритмаларни (шунингдек, мураккаб синтактик бутунлик, абзацларни ҳам) традицион синтаксис талаблари доирасида олиб ўрганиш қийинга ўхшайди. Чунки абзац махсус формага (грамматик) эга бўлмаган мантиқий структур-композицион бирлик ҳисобланади. Рус тилшунослигида бундай ўзаро боғланган, мустақил гаплардан ташкил топган махсус синтактик бирлиkning мавжудлиги кўпчилик томонидан қайд қилинган бўлиб, илмий грамматикалардагина эмас, балки амалий грамматикаларда — олий ўқув юртлири дарслик ва қўлланмаларида ҳам у ёки бу даражада ўз ифодасини зацлар мазмуний йўналиши изчиллигига, динамиклигига, абзацлар сингари мустақил нутқ парчаси сифатида келади. Улардаги бу нисбий мустақиллик гап охирида ёки гаплар орасида келган киритмаларга қараганда анча кучли бўлади. Бироқ уларнинг абзацлар мазмуний йўналиши изчиллигига, динамиклигига, абзацларни ўзаро боғлаб турган бир темага нисбатан киритмалик характери аниқ кўриниб туради. Демак, уларни ўзидан олдинги абзац ёки абзацлар мазмунига алоқадор бўлган, бироқ ундан ташқарида жойлашган **абзац-киритмалар** сифатида қараган маъқулга ўхшайди. Бундай нутқ парчасини, текстин эса **киритмали нутқ** ёки **киритмали текст** деб юритиш мумкин.

БЕЛГИ-КИРИТМАЛАР

Киритма вазифасида жумлалар, сўз бирикмалари ва сўзларгина эмас, баъзан грамматик қўшимчалар, тиниш белгилари ҳам қўлланиши мумкин. Бироқ тиниш белгиларининг киритма функциясида ишлатилиши ҳоллари текширувчилар эътиборидан четда қолиб келмоқда. Фақат В. Тихомиров ва Е. А. Голубеваларнинг мақолаларидагина тиниш белгиларнинг қўлланишидаги бу хусусият ҳақида айрим фикрлар айтилган. В. Тихомиров кириш ва киритмаларни чегаралашга доир мақоласида¹⁵ қавс ичида берилган тиниш белгилари ҳам киритма конструкция ҳисобланишини, аммо функция жиҳатдан кириш сўз ва кириш гапларга ҳам яқин туришини қайд этиб ўтади. Гап ичида қавс орқали қўлланган тиниш белгиларини Е. А. Голубева интонацион белгилар сифатида талқин этади¹⁶. Қавс ичида қўлланган тиниш белгиларининг ўзига хос хусусиятларини белгилаш учун уларнинг қўлланиш ўринларини, функцияларини кўриб чиқиш керак бўлади.

¹⁵ В. Тихомиров. Разграничение вводных и вставных конструкций в современном русском языке («Русский язык в школе», 1963, № 6, стр. 101).

¹⁶ Е. А. Голубева. Интонация и выразительность литературного произведения («Научные труды ТашГУ», вып. 299, «Вопросы теории и истории русского языка», Ташкент, 1967, стр. 52—53). Тиниш белгиларининг қавс ичида қўлланиши ҳақида яна қаранг: Ш. Шоабдурахмонов. Пунктуация қоидалари Тошкент, Уқувпедавнашр, 1953; К. Назаров. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ Тошкент, «ФАН» нашриёти, 1974, 46-бет.

Ёзувчи ўз фикрини баён қилиш, бирор фикрни исботлаш ёки рад этиш мақсадида ўзгалардан цитата келтириши, ўзгалар нутқини ўз нутқи билан биргалардан қўллаши мумкин. Асар қаҳрамонларининг ўзаро суҳбатлари — диалогларини келтиради. Бунда автор котиблик вазифасинигина эмас, балки ўзга (қаҳрамонлар) нутқига бўлган муносабатини ҳам баён қилади, уни ўз нутқини назардан келиб чиқиб баҳолайди. Бу автор нутқи (изоҳи) билан келган диалогларда, кўчирма гапларда аниқ кўринади. Автор нутқи билан ўзга нутқи махсус интонацияга эга бўлган қисмларнинг бир бутун синтактик бутунлигини ташкил этади. Автор нутқининг мазмуни — муносабати, одатда, ўзга нутқининг бутун контекстига нисбатан баён қилинган бўлади. Бироқ автор ўзга нутқи ёки цитатанинг бутун мазмунини баҳолаш билан бирга, улар, составидаги айрим жумла ёки сўзлар маъносини йўл-йўлакай изоҳлаши, тушунтириши, уларга ўз муносабатини билдириб бориши ҳам мумкин. Бу ҳол баъзан киритма конструкциялар орқали амалга оширилиб, авторнинг фикри сўз, сўз бирикмаси ёки гап киритмалар орқали шаклланган бўлади.

Айрим ҳолларда эса ўзга нутқи составидаги баъзи сўз ёки жумлага нисбатан ўз муносабатини очиқ баён қилмай, киритмалар тарзида берилган тиниш белгилари орқали унга ишора қилади. Бунда автор ўз фикри — муносабатининг характериға мос тиниш белгиларини қавс ичида қўллайди. Тиниш белгиларининг киритма функциясида қўлланиши ёзма нутқ билан боғлиқ бўлиб, одатда, илмий ва публицистик услубда кўпроқ ишлатилади. Бундай белгикиритмалар якка ҳолда ҳам (сўроқ ёки ундов), қўша ҳолда ҳам (сўроқ ва ундов, такрорий ундов каби) ишлатилиши мумкин: *У ёзади: «Автор мана шу б а ч к а н а (?) муносабатларнинг ҳаммасини поэтиклаштириб тасвир этади...» Наҳот поэтиклаштирилган (!) тасвир бачкана бўлолса (М. Н у р м а т о в). Улар «Гўрўғли» дostonларини қоралашга ҳам уриндилар: «Шуни қайд этиш зарурки,— деб ёзади улар,— «Аваз билан Зулфизар», «Равшан», «Рустам» каби дostonлар ҳам жиддий х а т о л а р д а н (!) холи эмас». Танқидчиларнинг бу даъволари асоссиз бўлиб, халқ оғзаки ижодига туҳмат қилишдан бошқа нарса эмас эди (М. М у р о д о в).*

Қавс ичидаги тиниш белгилари нопунктуацион функцияда қўлланиб, ўзига хос киритма вазифасини ўтамоқда. Тиниш белгиларининг бундай киритма вазифасида қўлланиши кўчирма гаплар ва ўзга нутқидан парча келтириш, уни таҳлил қилиш процессида амалга оширилиб, одатда, ўзга нутқи ичига автор томонидан киритилади. Улар текстдаги айрим сўз ёки ибораларнинг, ҳатто сўз формаларининг мақсадга мувофиқ қўлланмаганлигини, улар ифодалаётган маънонинг тўғри ёки хатолигини кўрсатади; фикрнинг ноаниқлигини, ёзувчининг таажжуби, ҳаяжони каби ҳолатларга ишора қилади: *Автор ҳикоя охирида «Агар Зайнаб ҳам биринчи муҳаббатнинг алдоқчи (?) ҳислари таъсириға берилганда шулар куйига тушар эди» қабилда ҳўлоса чиқаради («Ўзбекистон маданияти»). Мисолда авторнинг асосий*

мақсади ўзга нутқининг бутун тексти мазмунига қаратилган бўлса белги-киритма ундаги айрим сўз ёки бирикманинг нотўғри ишлатилганига ўқувчининг эътиборини жалб этиш, улар ифодалаган маънонинг мақсадга мувофиқ эмаслигини, ёзувчининг баҳосини кўрсатишга хизмат қилмоқда. Бундай киритмалар, одатда, нутқ эгасининг ўзига тегишли бўлмайди. Баъзан эса нутқ эгасининг ўзи томонидан унинг ўз нутқи ичида ишлатилган бўлиши — нутқ тексти ҳам, белги-киритма ҳам авторнинг ўзига тегишли бўлиши мумкин: *АҚШ да 15 ёшлик ўспирин Джон Кинселл ҳақида катта шов-шув бўляпти. Бу бола ҳар кuni уч мартадан 1500 метр масофани эркин усулда сузиб ўтляпти. Ҳар гал 1 7 (!) минутдан кўра яхшироқ натижа кўрсатляпти...* («Совет Ўзбекистони»). *Аргентина футбол федерациясининг ҳисобига қараганда, шу тарзда 472 футболчи сотилибди. Асосий харидорлар эса қуйидагилар: Италия 200 га яқин, Колумбия 70, Мексика 44, ҳеч қутилмаганда Бразилия 5 8 (!!) футболчини сотиб олибди* («Совет Ўзбекистони»).

Бу текстлар ҳам, текст ичига киритилган белги-киритмалар ҳам авторнинг ўзига қарашли. Бироқ бундан уларни ҳар қандай текстда ишлатавериш мумкин, деб бўлмайди. Чунки белги-киритмаларнинг бундай қўлланиши ҳам маълум шароит билан боғлиқдир. Бу — ўзгалар нутқи мазмунини, бирор воқеа-ҳодисани қайта ҳикоя қилиш, уни ўз сўзлари билан шарҳлаб беришдир. Бирор воқеани қайта ҳикоя қилишда, у ҳақда маълумот беришда авторнинг ўзига хос акценти, субъектив муносабати ҳам ўз ифодасини топади: айрим сўз ёки ибораларга янгича урғу берилади ҳам. Юқоридаги мисолларда шу ҳол кўзга ташланади. Белги-киритмалар нутқда келтирилган фактлардан авторнинг ҳайратланганлигига, таажжубланганлигига, уларга алоҳида урғу берилганлигига ишора қилмоқда; уларнинг муҳимлигини, таъкидлаётганлигини кўрсатмоқда. Демак, белги-киритмалар ўқувчини текст мазмунини ўйлаб кўришга, унга алоҳида диққат қилишга ундайди, унда маълум реакция уйғотади. Шу нуктаи назардан белги-киритмаларга хос бу функцияни нутқда муҳим саналган сўзларнинг тагига чизиб кўрсатиш, яъни курсив функциясига ўхшатиш ҳам мумкин. Бу хусусият кўпроқ ундов белгиларига хосдир. Бироқ цитата ёки кўчирма гап структурасида курсив орқали ажратилган сўз ёки иборадан сўнг, одатда, курсивнинг кимга қарашли эканлиги ҳақида маълумот, изоҳ киритма сифатида қавс ичида берилади. Худди шундай ҳолни (белги-киритмани кимга қарашли эканлигини кўрсатувчи изоҳ берилишини) баъзан қавс ичида берилган тиниш белгиларидан сўнг ҳам учратиш мумкин:

Автор ёзади: «Кўп йиллар мобайнида поездларда юра бериб сочи оқарган кекса аёл ўз ҳаяжонини босолмай, Фазилатнинг пешонасидан ўнди, бағрига босди.

— Бўйларингдан холанг ўргилсин, жоним қоқиндиқ, — деди.— Баланд тоғни қуёш тўсолмас (?—И. С.) дейишади. Сен ҳам мисоли бир тоғ экансан, айланай қизим! Исминг ўзингга бирам ярашганичи! Фазилатли қиз экансан, тасаддиқ!»

Персонажнинг фазилатига берилган баҳода меъёрнинг йўқлиги ҳам бутун ҳикоянинг гоёвий ва бадиий жиҳатдан бурдини кетказди (И з з а т С у л т о н).

Баъзан ёзувчи бирор воқеани ҳикоя қилар экан, ўша воқеа иштирокчилари ёки ўзидан олдинги ҳикоя қилувчи шахс ишлатган айрим сўз, ибораларни, гарчи у ўз нуқтаи назарига тўғри келмаса ҳам, айнан қўллайди. Бу ёзувчига ҳикоя қилинаётган ҳодисага воқеа иштирокчиларининг ҳамда ўзининг муносабатини кўрсатиш имконини беради. Автор кўпинча ўша сўзнинг маъносини ўзгартириб, ундан киноя, кесатиш учун фойдаланади. Буни қуйидаги текст мисолида яққол кузатиш мумкин:

Амир Абдулаҳад даврининг охирларида қизиб келган ислоҳот масаласи амир Олимнинг тантанали (?) жулус фармони билан бир даража соқитлашган эди. Мазкур фармоннинг амалий қуввати қанча эканлигини билмасдан бурун ҳар ким қувонмоқда эди. Ордан икки-уч йил ўтди. Бухоро ҳукуматининг аҳволи Абдулаҳад замонидан ортиқроқ бузилди (С. Айний). Натижада, қозикалон муҳим ва тузук ҳадя (ришват) тақдим қилмоқчи бўлди. Мирзо Аҳмад ушбу маблағнинг олтин бўлишини шарт қилди. Хулоса, Мирзо Аҳмадбек билан бир маблағ олтин (сониесимдан чиқибди) юборилди. Мирзо Аҳмадбек ушбу олтин воситаси билан бу икки дўсти холис (?) нинг ораларини тузатди (С. Айний).

Биринчи текстда ёзувчи Бухоро амири давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақида ҳикоя қилар экан, фармон сўзига нисбатан ўз дунёқараши, позициясига зид бўлган «тантанали» сифатловчисини қўллайди. Лекин у амир атрофидагилар нутқига хос бўлган бу сўзни унинг одатдаги маъносига зид маънода (кесатиш, киноя маъносида) ишлатмоқда. Қавс ичидаги сўроқ белгиси эса сўзнинг шу кейинги контекстуал маъносига ишора қилмоқда. Кейинги қарчада эса ҳадя сўзининг ришват (пора) маъносида ишлатилганлиги сўз-киритма орқали, икки дўсти холис иборасининг зид маъноси— киноя, мазах оҳангига эгаллиги белги-киритма ёрдамида кўрсатилмоқда. Тўғрироғи, шунга ишора қилинмоқда. Нутқ давомида ёзувчининг мақсади янада очиқ баён қилинади. Англашилишича, сўроқ белгисининг бундай вазифада қўлланишини ўзга нутқидан олинган бирор сўзни қўштирноқ ичида бериб, унга зид маъно юклатиш усулига ўхшатса бўлади. Демак, белги-киритмалар автор томонидан унинг ўз нутқи ичида қўлланиши мумкинлиги маълум даражада шартлидир.

Киритма вазифасида келган тиниш белгиларининг функцияси анча мураккаб бўлиб, уларнинг одатдаги қўлланишидан фарқ қилади. Аввало, белги-киритмалар ўзлари қатнашган гапларнинг интонацияси, мазмунига боғлиқ бўлмайди ва гапнинг синтактик структурасига ҳеч қандай ўзгариш киритмайди. Улар маъно жиҳатдан бутун бир жумла ёки текст мазмунига тенг бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу мазмун лексик материалларсиз ишора тарзидагина ифодаланган бўлиб, оғзаки талаффуз қилинмайди. Ҳолбуки, уларнинг қўлланиши фақат ёзма нутқ учунгина хосдир. Шу жиҳатдан

белги киритмаларни том маънодаги тил ҳодисаси сифатида қараш қийин. Лекин улар ўзга нутқида қўлланилган сўз ёки иборалар маъносини ўзгартиришга (уларнинг функция жиҳатидан қўштирноққа яқинлиги), ўзга нутқини автор позицияси орқали тушунишга ёрдам беради. Демак, белги-киритмалар ўзидан олдинги сўз ёки иборанинг айтилиш интонацияси, автор юклаган акцент характериға ншора қилади; уларнинг ўқилишиға ҳам маълум даражада таъсир этади. Шунингдек, қавс ичида қўлланилган тиниш белгилар функция жиҳатдан кириш ва киритма конструкцияларға яқин бўлибгина қолмай, айрим функциялари билан қўштирноқ ва курсивларға ҳам яқинлашади.

Белги-киритмалар, одатда, ўзга нутқи ичига автор томонидан киритилиб, ўқувчини ўйлашға, фикран шу тиниш белгига мос эквивалент топишға ундайди. Белги-киритмаларнинг гапда ўринлашиши ҳам киришлардан (тиниш белгиларнинг одатдаги қўлланишидан ҳам) кескин фарқ қилади: гап бошида кела олмайди, гап ичида ва охирида келади. Улар гап охирида қўлланганда ҳам, албатта, қавс ичида берилади. Шунингдек, белги-киритмалар ўзлари алоқадор сўз ва сўз бирикмасига нисбатан постпозитив ҳолда келади, ҳатто морфемалар ўртасида — сўз ва қўшимча орасида ҳам қўлланиши мумкин. Қавс ичида қўлланилган тиниш белгиларға хос бундай хусусиятлар уларни кўп жиҳатдан киритма конструкцияларға яқинлаштиради. Шунга кўра, биз уларни киритмаларнинг бир тури — белги-киритмалар сифатида талқин этдик.

Англашилишича, тиниш белгиларининг **непунктуацион функцияларда** (масалан, киритмалар, диалогларда алоҳида луқмелар ўрнида) қўлланишини уларнинг асосий функцияларидан фарқлаб кўрсатиш зарурға ўхшайди¹⁷.

Хулоса қилиб айтганда, киритма конструкциялар сўз, сўз бирикмаси, гап ва бир нечта гаплар формасида, баъзан эса бутун бир абзац тарзида ҳам қўллана олади. Киритма вазифасида мустақил сўзларгина эмас, балки ёрдамчи сўзлар, қўшимчалар (аффикслар) ва тиниш белгилари ишлатилиши мумкин.

Сўз, бирикма ва гап-киритмалар қўлланиши ва грамматик формалари, ўрни ва функциясиға кўра ўз ичида турли хил тип ва кўринишларға эга бўлади.

Киритмалар структураси жиҳатдан киритма вазифасида келмаган сўз, сўз бирикмаси ва бошқа синтактик категориялардан фарқ қилмайди, аксинча, қўлланиш формаларига кўра ўзбек тилидаги сўз бирикмалари ва гапларнинг барча турлари ва типларига мос келади.

¹⁷ Қаранг: И. Тошхалиев. Ўзбек пунктуациясиға оид баъзи масалалар («Ўзбек тилшунослиги масалалари», ТошДУ илмий асарлари, 475-сон, 1974, 137—148-бетлар).

КИРИТМА КОНСТРУКЦИЯЛАРНИНГ ГАПДАГИ УРНИ

Киритма конструкцияларнинг бир бутун гап структурасига киритилиш ўринларини кўрсатишга оид баъзи фикрлар мавжуд бўлса ҳам уларнинг ўзлари алоқадор гап бўлагига нисбатан ўрни ва позицияси масаласи аниқ белгиланмаган. Бинобарин, киритмаларнинг гапдаги ўринини белгилашда уларнинг бир бутун гап структурасига киритилиш тартиби ҳамда ўзлари бевосита алоқадор гап бўлагига нисбатан тутган позициясини ҳисобга олиш зарур бўлади. Қуйида киритмаларнинг нутқда ўринлашиш тартиби икки жиҳатдан — бир бутун гап структурасига ва ўзлари алоқадор гап бўлагига нисбатан олиб текширилди.

КИРИТМАЛАРНИНГ ГАП СТРУКТУРАСИГА КИРИТИЛИШ УРНИ

Киритма конструкциялар асосий гап структурасида ўзига хос ўринлашиш тартибига эгаллиги билан ҳам ажралиб туради. Кўпчилик рус тилшуносларининг кўрсатишича, киритма конструкциялар кўпроқ гап ичида, камроқ гап охирида келади, лекин улар гап бошида кела олмайди, Ўзбек тили фактлари ҳам бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди: биз тўплаган фактик материалнинг 20 процентига яқини гап охирида ёки гаплар ўртасида келган киритмалардир. Уларнинг 80 процентидан ортигини гап ичида келган киритмалар ташкил этади. Гап ичида келган киритмалар турли формада бўлгани каби, улар киритилган гап ҳам тузилиши жиҳатдан турлича бўлиши мумкин. Киритмалар содда гапнинг турли типлари (содда йиғиқ ва содда ёйиқ, бир составли, икки составли, тўлиқсиз) состави ичида ҳам, охирида ҳам кела олади: *Келинни (хотинимни) чақирди* (Ғ. Ғулом). *Кўзим олдидан Муаттарнинг («Опа» дейишга ҳеч тилим бормаиди — мен ундан ёш эмасман) рухсори кетмайди* (У. Назаров). *Лекин кўнели ёзилмас эди. Ишсизлик. Ёлғизлик (У қизлардан биргина бўлгани учун, капитанлар бирагида эмас, Мўйноқнинг тор кўчаларидан бирида, бир чолникида ижара ўтирарди)*. (А. Мухтор).

Шуни айтиш керакки, киритмалар кўпроқ икки составли ёйиқ содда гаплар ичида келади, бир составли, содда ййиқ ва тўлиқсиз гапларга алоқадор киритмалар эса кам учрайди. Уларнинг содда ва қўшма гап ичида қўлланиш частотаси, миқдори бир-бирдан унча фарқ қилмайди.

Киритмалар қатнашган қўшма гаплар ҳам структураси жиҳатдан ҳар хил бўлиши ва улар қўшма гапнинг истаган компоненти ичидан, шунингдек, қўшма гап компонентлари орасидан ҳам ўрин олиши мумкин: *У гоҳ ошхонага югуриб овқат устига овқат ташир, гоҳ ҳашарчи акани (ўша кунини Воҳидни негадир шундай деб чақирганди) овқат емагани учун койир, унинг устидан ойисига арз-ҳол қиларди* (О. Еқубов). *Алиқул ярим пиёла конъякни бирданига ютди-ю (иккинчи шийанинг оғзи аллақачон очилган эди) раиснинг алоҳида жасоратига қойил бўлганини тантана билан баён қилди* (Ш. Рашидов).

Киритмалар кўчирма гаплар составида келганда автор нутқи ва ўзганинг гапи ичида, шунингдек, автор нутқи билан ўзганинг гапи орасида ёки уларнинг охирида жойлашади:— *Норхон,— деди икки соядан бири (унинг гапириб чарчагани сезилиб турарди) чуқур нафас олиб,— наҳотки сиз олмагансиз (Ҳ. Шамс).*— *Майли, майли,— Йордан қўлларини кўзига тутиб кулди-да (у доим шундай қиларди), қўшиб қўйди:— ишқилиб, зерикмасанг бўлгани, яхши қиз экан (Ҳ. Умарбеков).* *Хуш келдинг, дўғоним (туғишган иним) сардор! Хуш келдингиз, ўғлонлар,— деб чол меҳмонларга жой кўрсатди* (С. Айниё).

Бу мисоллардаги киритмалар авторнинг ўзи томонидан қўлланган. Бироқ биринчи икки мисолда киритма авторнинг ўз нутқи ичига киритилган бўлса, кўйингисида персонаж нутқи ичига киритилган. Киритмаларнинг автор нутқи билан ўзга гапи орасида келиши, уларнинг қайси бирига алоқадорлиги ва қандай ўринлашиши билан боғлиқ.

Баъзан бир синтактик конструкция составида бирдан ортиқ, бир нечта киритмалар қўлланган бўлиб, гапнинг турли бўлақларини изоҳлаб, шарҳлаб бериши мумкин. Бу ҳол кўпроқ уюшиқ бўлакли содда гаплар, қўшма ёки кўчирма гапларда учрайди: Классик поэтиканинг сиз тасвирлаган тажоҳули орифона (билиб билмасликка олиб савол бериш), тазод (бир-бирига зид маъноли сўзлардан фойдаланиш), ирсоли масал (мақол, маталларни қўллаш), таносиб (байтда бир-бирига яқин, ҳамжинс икки образнинг ўзаро муносабатга кириши), эҳом (сўзни турли маъноларда ишлатиб сўз ўйини ҳосил қилиш), талмеъ (афсоналарга, идеал қаҳрамонларга нисбат бериш), тарсе (байтда вазндош, қофиядош сўзлар силсиласини тузиш) ва бир қанча усуллари, шунингдек, оддий ташбеҳ, ташбеҳи том (тўла ўхшатиш), ташбеҳи мусалсал (кетма-кет, қаторлама ўхшатиш) деб аталган ва яна бошқа нисбат турлари аруздагина эмас, бармоқ формаларида ҳам учрайди («Шарқ юлдузи»).— *Нега! Меҳмонхонага жойлашиб, соқол-мўйловларни олиб (Очил шўх ҳаракат билан юзини силади), кейин аги-*

татор сифатида (у кўкрағини керди) салобат билан кириб бордим (П. Қодиров).

Киритмалар асосий гаптаги уюшиқ бўлақларнинг бирортасини ёки уларнинг ҳар бирини изоҳлаб, тушунтириб келиши, уларга оид қўшимча маълумотлар бериши мумкин. Кейинги ҳолда уюшиқ бўлақларга оид изоҳлар уларнинг ҳар биридан сўнг алоҳида-алоҳида киритмалар сифатида бериледи. Айрим ҳоллардагина, агар изоҳ уюшиқ бўлақларнинг синоними, эквиваленти ёки иккинчи бир тилдаги муқобилидан иборат бўлганда, улар уюшиқ бўлақлардан кейин бир киритма сифатида (уюшиқ бўлақлар тартибига мос ҳолда) берилиши мумкин: *Агар илмий мунозара учун номуносиб саналган бу усулни мантиқ термини билан атасак «муқобар» (бир-бирига катталиқ қилиш) ва «муғолат» (бир-бирини чалғитиш) бўлиб чиқади* (С. Айнӣ). *Комсомол тўғарақларида, қишлоқ Советлари қошида ташкил этилган «СМ», «ЧСМ» (саводсизлар мактаби ва чаласаводлилар мактаби) деб аталган кечки мактабларда ўқиш кишига нима беради* (Е. Шукуров).

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзан асосий гап ичига киритма сифатида киритилган синтактик конструкция составида ҳам киритма қўлланиши (яъни киритма ичида киритма келиши) мумкин. Асосий гап ичига киритилган биринчи киритма «ташқи» («внешнее»), унинг ичига киритилгани эса, «ички» («внутреннее») киритма ҳисобланади¹: *Янеи магистрал ўтказилгандан кейин ҳамма узоқ бурчаклар (ҳатто Чудовка — бу энг каттасининг номи — бунга қадар хилват жой эди) марказ билан боғланади.*

Қўшма гап компонентлари орасида, гап охирида келган киритмалар кўпроқ гап формасида бўлади. Айниқса, гап охирида, гаплар ўртасида келган киритмалар сўз, сўз бирикмалари формасида жуда кам учрайди. Гап-киритмалар эса гап ичида ҳам, гап охирида ҳам бирдай қўлланаверади.

Киритмалар асосий гап ичида келганда, уларнинг тайёр гап структурасига киритилганлиги, «ўзгалиги» аниқ кўриниб туради. Гап ичида келган киритмалар мустақил гап формасида бўлса, уларнинг гап бўлақларидан ажралиб туриши ва пауза яна кучлироқ бўлади. Интонацион алоҳидалиги, синтактик алоқани, асосий гап интонациясини узиб қўйиши гап охирида келган киритмаларга нисбатан яққол кўзга ташланади. Гап охирида келган киритмалар эса асосий гапнинг интонацион бутунлигини, гап бўлақлари орасидаги синтактик алоқани кескин узиб қўймайди.

Улар нутқ парчасидаги, абзацдаги, мустақил гаплар ўртасидаги маъно муносабатини бузгандек, мазмуний изчилликдан чекингандек бўлади. Мураккаб синтактик бутунлик ёки абзацда бир мазмуний йўналишдаги ёнма-ён келган мустақил гаплар ўртасида эса

¹ В. А. Добромыслов, Д. Э. Розенталь. Трудные вопросы граммматики и правописания, «Учпедгиз», М., 1955, стр. 259.

каттагина тўхталиш бўлади. Киритма худди шу ўринга киритилади. Шунинг учун ҳам улар, гап ичида келган киритмалардагидек, аниқ ажралиб турмаслиги мумкин. Баъзан бундай киритмаларнинг киритилганлигини, ўзига хос мазмун ва интонацияси билан ажралиб туришини мураккаб синтактик бутунлик, мустақил гаплар синтактик комплексига (катта контекстда тутган ўрни) нисбатан белгилаш мумкин бўлади.

Бир нечта мустақил гаплардан ташкил топган киритмалар кўпроқ гап охири ёки гаплар ўртасида келиши мумкин. Бундай киритмалар ўзидан олдинги бир гап ёки бутун бир абзац мазмунига алоқадор бўлиб кела олади. Баъзан эса киритма алоҳида абзац тарзида қўлланиши, бирорта синтактик конструкция ёки абзац ичига киритилмасдан гўё улардан ташқарида келиши мумкин: *Бир кун Толиб анархистларга нима учун Москвага кетаётганини гапириб бераётиб, гап орасида бобоси топган хазина ҳақида ҳам гапириб юборди.*

(Я х и я м-ки, у дафтарнинг ёнида эканлигини айтиб қўймади. У алақачоноқ қизиқиб сўровчиларга дафтарга дуолар ёзилган деб айтган ва сўзининг тўғрилигини исботламоқчидай, Алишер Навоийнинг шеърларини овоз чиқариб ўқиб беради).

Хазина тўғрисидаги ҳикоя анархистларни жуда қизиқтириб қолди. (К. Икромов).

Бутун бир нутқ парчасидан иборат (мураккаб синтактик бутунлик ёки абзац тарзидаги) киритмаларнинг асосий нутқ текстидан «ташқарида»—алоҳида абзац сифатида қўлланиши диалогик ва поэтик нутққа хос текстларда кўпроқ учрайди.

Кўринадики, киритмалар нутқ текстидан алоҳида абзац тарзида ажралиб турган ҳолда ўринлашиши ҳам мумкин экан. Шунга кўра киритмалар, одатда, гап ичида, гап охирида ёки гаплар ўртасида (мураккаб синтактик бутунлик ичида дейиш ҳам мумкин), асосий нутқ структурасидан ташқарида (бу абзац-киритмаларга доир) жойлашади деб кўрсатиш керак бўлади.

КИРИТМАЛАРНИНГ ЎЗЛАРИ АЛОҚАДОР ҚИСМГА НИСБАТАН ЎРИНЛАШИШ ТАРТИБИ

Киритмаларнинг киритилганлиги дастлаб улар алоқадор бўлган асосий гап бўлагига нисбатан белгиланади. Демак, асосий гап структурасисиз, киритмалар тегишли бўлган гап бўлагисиз уларни махсус синтактик категория сифатида қараш қийин. Шундай экан, киритмаларнинг асосий гап структурасида ўзлари алоқадор гап бўлагига нисбатан тутган ўрнини белгилаш кўпроқ аҳамиятга эга. Чунки бу киритмалар билан асосий гап бўлаклари ўртасидаги муносабатни, киритмалар билан ёндош ҳодисалар ўртасидаги муштараклик ва фарқли томонларни тўғри аниқлашга ёрдам беради. Киритмалар содда гап ёки қўшма гап компонентлари ичида келганда, одатда, бирор гап бўлагига қарашли бўлади. Улар истаган

бир гап бўлагига алоқадор бўлиши, истаган бир сўз бирикмалари ёки синтагмалар орасида ҳам, бир сўз бирикмаси ичида ҳам кела олади. Шунингдек, улар составли бўлаклар, аналитик бирликлар ичига ҳам киритилаверади: *новча кўса, даҳани чўзиқ Баротбойга ва чорпахил, гирдигум бароққош, темир қўл (мушти билан ғишт ушатар эди) Нортон полвонга қичқирди Уктам: «Ҳорманлар!» (Ойбек). Бунга Ерқориев билан ячейка котиби «Чорчам» (чунки уни колхозчилар тўрткўз атайдилар) Қобиловлар яхши имон келтирганлар (А. Қодирий). У [Навоий] ...ҳокимият воситасида қўлга киритиладиган фойдага умид боғламасди, чунки у таъмагир эмас (давлати ҳам етарли) эди (Ойбек).*

Айрим ҳолларда киритмалар морфемалар ичига — сўз билан унга алоқадор парадигматик формалар орасига — ҳам киритилиши мумкин. Бундай киритмалар, одатда ўзлари изоҳлаётган асосий гап бўлагининг параллели сифатида келган бўлиб, кўпроқ сўз ва сўз бирикмаси формасида келади ва илмий стилда тез-тез учрайди: *Муаллиф (ёзувчи)дан нонуштага бир-икки оғиз узрнома эмалик... (А. Қодирий). Вазир ўз ўғли билан сарой хазинаси муставкафилари (ҳисобчилари)нинг дафтарларини текшириб ўтирар эди (М. Осим). Глюкозанинг целлюлозадан осонлик билан чиқиб қолиши сирини уларнинг молекулалари ишора (формула)сидан тушуниб олсак бўлади («Гулистон»).*

Киритмаларнинг сўз билан қўшимча орасига киритилиши аналитик тиллар, хусусан, ўзбек тилига хос хусусиятдир. Гап формасидаги ёки ундан каттароқ ҳажмдаги киритмалар морфемалар ичида деярли қўлланмайди. Қўлланган тақдирда ҳам бунинг нормал ҳол дейиш қийин: *Бундан атиги уч ярим йил муқаддам Буюкбритания ўзининг мустамлакаси бўлган Британия Гвинеяси (Гаяна аввал шундай аталарди)га сиёсий мустақиллик берди («Совет Ўзбекистони»). Взводимиз (Юқорида айтганимдек, мен ўша пайтда взвод командирининг ўринбосари эдим)га эса ҳалиги дабдала бўлиб кетган дарахт томон хужум қилиб бориш вазифаси юклатилганди («Тошкент бинокори»).*

Маълумки, грамматик бирликлар гапда ўзаро муносабатда бўлиб, гап структурасини шакллантиришда асосий роль ўйнайди: гапнинг материал қисми сўз ва сўз бирикмаларининг бир-бири билан боғланишида зарур восита ҳисобланади. Грамматик қурилишда сўз қўшимчалар билан ажралмас бирликни ҳосил қилиб, бирининг мавжудлиги иккинчисининг бўлишини ҳам шарт қилиб қўяди. Шунингдек, сўз ўзининг парадигматик формаси билан урғу жиҳатдан ҳам бир интонацион бутунликни ташкил этади. Шундагина сўзнинг лексик-грамматик маъноси яхлит ҳолда реаллашади¹. Қўшимчани ўзи алоқадор сўздан узоқлаштириш, улар ўртасига бошқа бир бирликни киритиш, ҳамма вақт ҳам қўшимчаларнинг

² В. Г. Адмони. Основы теории грамматики, М.—Л., Изд-во «Наука», 1964, стр. 8.

мустақилликка интилиш характерини кўрсатавермайди. Сўздан ташқарида, қавсдан кейин келган қўшимчалар якка ҳолда бирор функцияни бажариши қийин (айниқса, қавс ичидаги бирлик гап бўлса). Юқорида келтирилган мисоллардаги каби гапдаги бирор сўзни ўзининг формал белгисидан бутун бир синтактик конструкция орқали ажратиб қўйиш улар ўртасидаги бирликни узади, сўзнинг семантик структурасини (лексик маъно билан грамматик маънони) ва интонацияни ажратиб қўяди. Бу ажратиш — бир сўз структурасини киритма гапга хос бутун бир интонация ва паузалар ҳисобига бўлиш қўшимчанинг алоҳида талаффуз қилинишига олиб келадики, бу айтиқса, оғзаки нутқда ноқулай, анормал ҳол саналади.

Киритмалар ажратилмиш бўлак билан ажратилган бўлак ўртасига ҳам киритилиши мумкин: *Фақат битта нарса,— буни кутилмаганда Комил ўртага ташлади-ю, Инобат ҳам қўллаб чиқди — уруғлик масаласи сал ўйлантириб қўйди (О. Ёқубов). Ёлғиз Аъзам аканинг чеҳрасида,— у ўртада қўлларини тиззаларига қўйиб ўтирарди—лабларининг четида билинар-билинмас бир табассум бор эди... (О. Ёқубов).*

Киритмалар асосий гап бир бутун структурасининг қаерида келмасин, улар, одатда, ўзлари тегишли гап бўлакларидан кейин жой олади, изоҳланаётган бўлакка ёки гапга нисбатан постпозитив ҳолда келади. Бу киритмалар учун одатдаги тартиб ҳисобланиб, кўпчилик киритма конструкциялар учун хос хусусиятдир. Бироқ гап ичида келган киритмалар ўзлари алоқадор гап бўлаги ёки қисмдан олдин — препозитив ҳолда ҳам келиши мумкин (аммс гап бошида эмас): *Муаттар ўзини эшитмаганга солиб, алланима девди, мен (ўзим билмайман — бу журъат, қайдан келди) шиддат билан юзини кафтларим орасига олиб, лабига лабимни босдим (У. Назаров). Иккалови бир хил енгсиз оқ кофта кийган. Бири қорамағиз, аммо сочи (бўялган бўлса керак) оппоқ, иккинчиси эса оқбадан-у, қош-кўзи қора, қубба қилиб тугилган қалин сочи ҳам зулукдек эди (У. Умарбеков). Кечга яқин (фамилиясини унутганман) бир ўзбек жангчиси,— дейди у,— вайрона подвал ичидан аранг судралиб чиқиб музхонадан бир парча муз олиб келди (А. Раҳмат).*

Бу киритмалар асосий гап ичидан ўрин олган, бироқ улар ўзлари алоқадор гап бўлаги ёки қисмига нисбатан препозитив ўринлашгандир. Бундай препозитив киритмаларни И. И. Шчеболева «вступительные вставочные конструкции» деб атайдди. Бинобарин, улар худди шу хусусияти билан кириш конструкцияларга маълум даражада яқин туради. Бунга қуйидаги киритма конструкциялар мисолида яшонч ҳосил қилиш мумкин: *Мағрур Хорст—«Дунёнинг ҳокими» буни англашилмовчилик деб билади ёки (жонширин)— икки қўлини Қизил Аскар истаганидан ҳам баландроқ кўтаради (А. Қаҳҳор). Негаки, (бой ҳам гапми) ҳар иккала халқ ҳозир юз Сулаймондан бадавлатроқ, юз Ҳотамдан жўмартроқ (Миртемир).*

Киритмалар баъзан ўзлари тегишли гап бўлагидан олдин ўринлашса ҳам ҳеч қачон гап бошида келолмайди. Жуда бўлмаганда улар гап бошида келган кириш, ундалма ёки боғловчилардан сўнг киритилади. Чунки уларнинг (кириш ёки ундалма) баён қилиниши асосий гапнинг бошланганлигини билдиради. Гап бошланган экан, унга бирор фикрни қўшимча қилиш, изоҳ бериш эҳтиёжи ҳам табиий келиб чиқади. Бундай ҳолни қўшма гап компонентлари орасида келган киритмаларда ҳам кузатиш мумкин:—*Қани, энди вафодор эримнинг арвоҳи... Шу вақт бир воқеа юз берди (қўрқманг, китобхон!), уй эшиги қия очилди. Остонада оппоқ кафанга ўралган новча бир нарса пайдо бўлди (Акрам Қодирий). Шунга айтиб ўтишим керакки, бу йиллар давомида мен тобора наstdан юқорида кўтарилган бўлсам, (тавба қилдим бировга кулиш керак эмас!) бу киши мансаб зинасидан наstdга юмалаб кетавердилар (А. Қаҳҳор).*

Қўшма гап компонентлари орасида келган киритмалар, одатда, ўзидан олдинги қисмга алоқадор бўлади; юқоридаги мисолларда эса улар ўзидан кейинги қисмга алоқадордир. Шунга ҳам айтиш керакки, ўзлари алоқадор гап бўлақларидан олдин келган киритмалар кўпроқ киришлар, ажратилган бўлақлар ва турли оборотлар ёки эргаш гаплар ҳамда иловалар сифатида киритилган бўлади ва функция жиҳатдан уларга ўхшайди: *Худди шу кунга кечқурун одат бўйича ош ёйилган, халфа ва шогирдларга (ишга қараб) маълум ҳақ берилади (Ҳ. Шамс). Шунинг учун Маҳкам уйда ўзини жуда эркин сезар, отаси сўз орасида (кеча кечасидагидай) айтиб ўтадиган фикрлар унга соатлаб қилинган насихатлардан ортиқроқ таъсир этарди (П. Қодиров). Киши-кишига ўхшаши мумкин, хотиржам бўлинг, биз сиз айтган майорни ҳам (тирик бўлса) ушлаб оламиз, ҳеч қаёққа кетмайди (Шуҳрат).*

Айрим ҳолларда эса улар ўзидан олдин келган гап бўлақларига ҳам, ўзидан кейинги қисмга ҳам мазмунан алоқадор бўлиши мумкин. Улар постпозитив киритмаларга нисбатан гўё «ўз ўрнида» келгандек бўлиб туюлади. Буни уларни худди шу типдаги постпозитив киритмалар билан таққослаганда аниқ сезиш мумкин: *Бу маҳал Франция тупроғида бўрилар батамом қириб ташлангани (расмий маълумотларга кўра) туфайли, қўйларни саёқ итлар нобуд этаётган бўлса керак деб тахмин қилдилар («Гулистон»). 1935 йилнинг март ойи эди шекилли (агар янглишмасам), СССР ёзувчилар Союзининг Пленумида Горькийнинг сўнги сўзи бўлди («Ўзбекистон маданияти»).*

Бу мисоллардаги киритмалар постпозитивдир. Юқорида келтирилган препозитив киритмаларга қараганда уларнинг асосий гап составига киритилганлиги аниқ сезилиб туради. Киритмаларнинг гўё «ўз ўрнида» келиши кириш, уюшиқ ва ажратилган бўлақлар ёки эргаш гап формасида киритилган киритмаларгагина хос хусусият эмас: *Худди булар ҳам камлик қилиб тургандай деворий газета муҳаррири бўлмиш (мажлисда гапирган) қўнғир сочли қиз*

ҳам топшириқ берса бўладими (Ж. Абдуллаханов). ...оёқ остида ҳалақит бериб ётган, қўйингчи, (кишилар қоқилиб суқилиб юрган) бесўнақай харсанг ўрнидан қўзғатилиб, юмалатиб ташланди (М. Жўра). Улуғбек шаҳид бўлгани учун, у (шарриатга мувофиқ) ўз кийимида кўмилган (Қ. Ниёзий). Бир танобча йўқғичқани бузиб, амеркон (пахта) экиш ўрнига қовун экканлар (Ҳ. Олимжон).

Мисоллардаги киритмаларни кириш ёки ажратилган бўлақлар сифатида талқин этиш қийин. Улар ўзлари изоҳлаётган гап бўлагига нисбатан препозитив ҳолда келган бўлиб³, ўзига хос тўхталишлар ва интонация билан ажралиб турибди. Бироқ бу киритмалар ўрнига кўра одатдаги сўз тартибидан фарқ қилмайди, уларни гап бўлаги сифатида қавсиз берилганда ҳам худди шу тартибда жойлашган бўларди. Агар киритмаларни асосий гап бўлақларидан ажратиб турган қавс олиб ташланса, уларни кенгайтирилган гап бўлақларининг компоненти сифатида (масалан, *мажлисда, гапирган қўнғир сочли, кишилар қоқилиб-суқилиб юрган бесўнақай каби*) қараш мумкин бўларди. Чунки уларда гап бўлақлари билан синтактик алоқага киришиш учун зарур грамматик элементлар ҳам мавжуд. Бироқ уларни киритма тарзида ажратиб бериш билан одатдаги гап бўлақлари сифатида қўллаш ўртасида маълум стилистик фарқлар борлигини ҳам кузатиш мумкин: киритма сифатида берилганда улар асосий гап бўлақларидан паузалар ва ўзига хос интонация орқали ажралиб туради (ҳақиқий киритмалардагидек эмас, албатта), уларда алоҳидликка (сепаратизацияга), мустақилликка интилиш кучли бўлади. Бу, ўз навбатида, улар ифодалаётган маънони ажратиб, таъкидлаб кўрсатишга, ўқувчининг (тингловчининг) диққатини тортишга ёрдам беради.

Киритмаларнинг изоҳланаётган бўлақка нисбатан одатдаги сўз тартиби бўйича ёки ажратилган бўлақлар сингари ўринлашиши препозитив киритмаларгагина хос бўлмай, бу ҳолни постпозитив киритмаларда ҳам кузатиш мумкин. Бунда улар кўпроқ уюшиқ ва ажратилган бўлақлар ёки эргаш гапларга ўхшайди: *Гуморал назариянинг айрим элементлари асосан қадим Шарқ мамлакатлари (Бобил, Миср, Хитой ва Ҳиндистон)да вужудга келган («Фан ва турмуш»). Қисман Мардонбой, айниқса, Татар ёз бўйи Туглуқсувнинг бериги ёни (клубнинг қатор рўбарўси) билан бир-бирига тиралиб солинаётган беш ҳовли биноси устида айланиб юрийдилар (А. Қодирий).*

Айрим ишларда бу типдаги конструкцияларга ажратилган бўлақлар сифатида қаралади. Бу ерда шуни айтиш керакки, киритмалар истаган бир сўз, сўз бирикмаси ва гап формаларида, ҳатто, одатдаги сўз тартибига мос ўринларда кела олар экан, уларнинг, юқоридаги каби, киришлар, уюшиқ ва ажратилган бўлақлар тарзида киритилиши ҳам табиийдир.

³ Уларни постпозитив ҳолда «қиз», «ҳарсанг» сўзларидан кейин ҳам бериш мумкин.

Гап охирида келган гап-киритмаларнинг айримлари эса ўзлари алоқадор бўлган асосий гапнинг давомига қўшма гап компонентига ўхшайди: *У, уйлангандан кейин, онам билан бирга бошлаб тоғаларим турган қишлоқда—Шофрикон районининг Маҳаллаболо қишлоғида яшаган (чунки у тоғонларда тегирмон чархи ясовчи усталар кам бўлиб, бу касб яхши фойда берар экан).* (С. Айний).

Бундай киритмаларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқ белгилаш учун уларни ўзидан олдинги асосий гапга нисбатангина эмас, балки ўзидан кейинги мустақил гап мазмуни ва структурасига нисбатан олиб қараш керак бўлади. Чунки нутқда ёнма-ён келган мустақил гаплар, одатда, мазмун ва грамматик воситалар, ҳатто ритмик-интонацион жиҳатдан ўзаро бир-бири билан муносабатда, мантиқан изчил бир мазмуний йўналишда бўлади. Бундай гаплар кўпинча манتيқий динамика абзацини ташкил этади. Гап охирида ёки гаплар ўртасида келиб, гўё «ўз ўрнида», яъни қўшма гап компонентларига яқин бўлган бундай киритмаларни ана шу бир мураккаб синтактик бутунликка, абзацдаги мустақил гаплар ўртасидаги мантиқий изчиллик, грамматик ва интонацион муносабатга нисбатан ўрганиш керак бўлади. Бунда уларнинг киритилганлигини, грамматик-интонацион муносабатни узиб қўйишини аниқ кўриш мумкин: *Жонига қасд қилмоқни ўйлабди (баъзилар доричиб, атайин йзини хаста қилибди).* Лекин бекорга ўлиб кетавериш даҳшат (Шухрат). *Спектакль тўғрисида қизгин мунозара бўлди (ва давом этиши табиий).* Лекин асосий масалада нотиклар ҳамфикр эдилар («Ўзбекистон маданияти»).

Киритмаларга хос хусусият — синтактик алоқани узиб қўйиш, асосий нутқ мазмуни йўналишидан чекниб, иккинчи бир фикрга ўтиш киритмадан кейинги гапга нисбатан аниқ намоён бўлади. Улар кўпроқ асосий нутқ мазмуни ва структурасига нисбатан киритма ҳисобланади.

Демак, киритмалар ўзлари алоқадор гап бўлакларига нисбатан кўпроқ постпозитив ҳолда, камроқ, препозитив ва одатдаги гап-бўлаклари тартиби бўйича ёки киришлар, уюшиқ ва ажратилган бўлаклар тарзида қўлланиши мумкин.

Кўпчилик адабиётларда киритмалар асосий гап ичида келганда бирор гап бўлагига, гап охирида келганда эса бутун гап мазмунига тегишли бўлади, деб кўрсатилади. Бу фикр умуман тўғри — гап охирида келган киритмалар биргина гап мазмунигина эмас, балки бир неча гаплар ёки бутун бир абзац мазмунига алоқадор бўлиб кела олади. Бироқ гап охирида келган киритмалар ўзидан олдин келган гапнинг бирор бўлагига тегишли бўлиши ҳам мумкин: *Қосим Валад бу идорада аллақачондан буён журналист (кирди-чиқди дафтардор).* (Ғ. Фулом). *«Кўнглимдаги гапни топасиз-а, ўзим ҳам юрагимни кимга ёришни билмай турган эдим,»—дер эди унинг чиройли фируза кўзлари (унинг юзини кўркам қиладиган шу кўзлари эди).* (Шухрат).

Мисоллардаги киритмалар асосий гап охирида келган бўлакка

қарашли бўлиб, ўрни улар изоҳлаётган гап бўлагининг асосий қурилишда тутган ўрни билан белгиланмоқда. Агар асосий гап структураси бошқачароқ тузилиб, изоҳланаётган бўлак гап ичида берилса, уларга алоқадор киритмалар ҳам гап ичида, ўша бўлақлардан сўнг қўлланган бўларди. Солиштиринг: *Унинг чиройли фируза кўзлари (унинг юзини кўркам қиладиган шу кўзлари эди) «Кўнглимдаги гапни топасиз-а, ўзим ҳам юрагимни кимга ёришни билмай турган эдим»,—дер эди.*

Демак, бирор гап бўлагига алоқадор киритмаларнинг ўрни ўша бўлакнинг асосий гапда тутган ўрнига боғлиқ бўлиб, изоҳланаётган бўлак гап охирида келса, уларга оид киритмалар ҳам гап охирдан жой олади. Бироқ гап охирида келган киритмаларнинг баъзан асосий гап состави ичида келган гап бўлақларига (масалан, эга, аниқловчи, тўлдирувчи ёки ҳолга) алоқадор бўлиши, изоҳланаётган гап бўлагига нисбатан постпозитив-дистант ҳолда қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди: *Ишқободни қорақўноқлар талаб туришарди (Беклар ўз сарбозлари билан меҳмонга бориб халқнинг нимаси бўлса, шуни шилиб олар, беномус ишлар қилар эдилар. Шунинг учун уларни «қорақўноқлар» деб аташарди).* (А. Эшонов). *Эшонча чиққан эшик қия очилиб, «газнабон» Муовазахўжанинг узунчоқ башараси кўринди (бу одамни Мағзава хўжа ҳам дейишарди). Зайнобиддин уни имлаб чақирди (Мирмуҳсин).*

Бу киритмалар *қорақўноқлар* ва *Муовазахўжа* сўзларига қарашли, бинобарин, уларни ўша сўзлардан сўнг қўллаш ҳам мумкин. Мисолларда эса киритмалар изоҳланаётган бўлакка нисбатан дистант ҳолда жойлашган. Киритмаларнинг ўзлари алоқадор гап бўлагига ёки қисмига нисбатан юқоридаги каби дистант ҳолда қўлланиши гап ичида келган постпозитив ва препозитив киритмаларда ҳам учрайди: *Артелдан кетиб рибожаркага ўтди, кейин қаердадир экспедитор бўлди («қаердадир»—Комиланинг сўзи, асли район матлубот жамиятида), хуллас, тиним билмади шўрлик (А. Мухтор). [Балиқчи] нима қилишини билмай устига тўрни ёпиб (оти Ҳошим экан) ўзига-ўзи:— Ҳошим, қани эшик совуқмикан,— деб тўрнинг орасидан қўлини чиқарибди («Тошкент ҳақиқати»).*

Бундай гап ичида дистант ҳолда келган киритмалар, одатда, қўшма гап компонентлари ёки синтагмалар орасида — каттароқ пауза қилинган ўринларда келади. Уларни шу тартибда қўллаш, бизнингча, асосий гап мазмунини ўқувчига ёки тингловчига осонроқ етказиш, гап бўлақлари ўртасидаги грамматик ва интонацион узилишни маълум даражада юмшатишга ёрдам беради. Чунки бундай киритмалар кўпроқ гап формасида бўлади. Бир гап структураси ичига иккинчи бир гапни (ёки бир нечта гапларни) киритиш бир мунча ноқулай бўлиб, асосий гап мазмунининг тушунилишини маълум даражада қийинлаштиради. Уларни асосий гапда каттароқ пауза қилинган ўринда, қўшма гап компонентлари орасига ёки гап охирига кўчириб қўллаш эса ана шу ноқулайликни, оз бўлса ҳам,

бартараф қилади, асосий гап мазмунини тушунишни осонлашти-
ради. Бу ҳол киритмаларнинг изоҳланаётган гап бўлагига нисба-
тан узоқлашувига — дистант ҳолда келишига сабаб бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, киритмалар ўзлари алоқадор гап бў-
лагига нисбатан постпозитив ва препозитив позицияда келиши би-
лан бирга, уларга нисбатан бевосита (контакт) ва бавосита (ди-
стант) ҳолда ўринлашиши ҳам мумкин экан.

ХУЛОСА

Қиритма конструкциялар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш доираси кенгайган, активлашган ва маълум даражада системалашган алоҳида синтактик категориядир.

Қиритма конструкциялар гапга турли изоҳ ва қўшимча маълумотлар сифатида маълум бир эҳтиёжга кўра йўл-йўлакай киритилиб, асосий гапнинг бир бутун интонациясини, гап бўлаклари ёки қисмлари, шунингдек, мустақил гаплар ўртасидаги мантиқий грамматик муносабатлар занжирини узиб қўяди; асосий гапни мазмунан тўлдиради.

Қиритма конструкциялар асосий гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғлиқ бўлмайди: уларга гап бўлаклари каби сўроқ қўйиб бўлмайди. Қиритмалар гапда ўзининг таянч компонентига эга эмас, гап бўлаклари билан биргаликда бир сўз бирикмасини ёки синтагмани ташкил эта олмайди. Қиритмалар гапда бирор синтактик функция бажармайди. Улар ҳукм ифодалашда бевосита иштирок этмайди, асосий гап билан бир синтактик-структур, коммуникатив, интонация бирликни ташкил этмайди — гап бўлаги ҳам, қўшма гапнинг компоненти ҳам бўла олмайди.

Қиритма конструкциялар асосий гап бўлакларидан ўзига хос интонация, кескин тўхталишлар, ўрта ёки давомли паузалар орқали ажралиб туради. Улар асосий гап интонациясига нисбатан тезлашган темп, пастроқ товуш (оҳанг) билан айтилади; кучсиз урғу, паст кўтарилиш даражаси билан характерланади.

Қиритма конструкциялар асосий гапнинг бир бўлаги ёки қисмига, бутун гап ёки бир нечта гаплар, ҳатто ундан ҳам каттароқ текст мазмунига алоқадор бўлиши мумкин. Қиритма билан асосий гап ўртасидаги боғланиш, асосий гапнинг динамик структура-сидаги умумий мазмуний атмосфера, ундаги функционал ўзгаришлар билан боғлиқ ассоциатив-ситуатив ва логик муносабатларнинг нутқ шароитидаги алоқадорлигидир. Уларнинг киритилганлик характери ўзлари алоқадор гапнинг, бир нечта гапларнинг ёки ундан каттароқ контекстнинг синтактик-семантик фонидагина аниқ кўринади.

Қиритма конструкциялар ўзлари киритилган гап типини ўзгартирмайди, балки уни мураккаблаштиради, холос. Қиритма конструкциялар билан гап структурасининг мураккаблашуви содда ва қўшма гаплар доирасида бир хилдир.

Қиритма конструкциялар аниқлаш, конкретлаштириш, чегаралаш, турли хил справка, характеристика бериш, фикр баён қилиш манерасини, фикрнинг манбаини кўрсатиш каби маъноларни ифодалайди. Асосий гапга турли хил қўшимча маълумот, ёрдамчи факт ортиради; гап мазмунини тўлдиради.

Қиритмалар тузилиш жиҳатидан ҳам хилма-хил бўлиб, сўз, сўз бирикмаси (ибора), гап ва мураккаб синтактик бутунлик тарзида қўлланади. Қиритма вазифасида ёрдамчи сўзлар, қўшимчалар ва тиниш белгилар ҳам кела олади. Фактлар анализи (белги ва мураккаб синтактик бутунлик типидagi киритмаларни ҳисобга олмаганда) сўз-киритмаларга қараганда бирикма-киритмаларнинг, ўз навбатида, сўз ва бирикма-киритмаларга нисбатан гап-киритмаларнинг кўпроқ қўлланишини кўрсатади.

Қиритмалар кўпроқ дарак гаплар структурасига киритилганидек, уларнинг ўзлари, одатда, дарак гаплар тарзида қўлланилади. Қиритмалар ундов ва сўроқ гап тарзида жуда кам қўлланади. Шунингдек, киритмалар қўшма гапларга нисбатан содда гаплар шаклида кўпроқ учрайди.

Қиритмаларнинг бу структур типларини ўз ичида параллел ва нопараллел киритма-сўз ва сўз бирикмалари ҳамда ҳақиқий ва нисбий киритма гапларга ажратиш мумкин.

Қиритмалар гапда одатдан ташқари ўринлашиш тартибига эга бўлиб, содда, қўшма ва мураккаблашган гаплар таркибидagi истаган гап бўлагига ёки қисмидан сўнг, сўз ва қўшимчалар орасида ўрин олиши мумкин. Улар гап ичида (қарийб 80 процент), гап охирида, гап структурасидан ташқарида — абзац тарзида (20 процентга яқини) қўллана олади. Аммо гап бошида келмайди. Ўзлари алоқадор гап бўлагига ёки қисмига нисбатан эса постпозитив ҳамда препозитив, баъзан одатдаги тартиб бўйича, шунингдек, контакт ва дистант ҳолатларда келиши мумкин.

МҮНДАРИЖА

Сўз боши	3
Киритма конструкцияларнинг ўрганилиш тарихидан	5
Киритма конструкциялар — мустақил синтактик категория.	13
Киритма конструкцияларнинг семантик турлари ва стилистик функциялари.	33
Киритмаларнинг қўлланиши ва стилистик функцияларига доир.	53
Киритма конструкцияларнинг структур жиҳатдан турлари ва уларнинг лексик-грамматик хусусиятлари	58
Сўз-киритмалар	59
Бирикма-киритмалар	77
Гап-киритмалар	85
Мураккаб киритмалар	100
Белги-киритмалар	104
Киритма конструкцияларнинг гандаги ўрни	109
Киритмаларнинг гап структурасига киритилиш ўрни.	109
Киритмаларнинг ўзлари алоқадор қисмга нисбатан ўринлашиш тартиби.	112
Хулоса	120

На узбекском языке

Ирисали Ташалиев

**ВСТАВОЧНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СОВРЕМЕННОМ
УЗБЕКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ**

*В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети илмий совети томонидан
нашрга тавсия этилган*

Муҳаррир Қ. Партиева
Художник *В. Тий*
Техмуҳаррир: *Т. Шалюк*
Корректор: *Ф. Умарова*

Р08450. Теришга берилди 9/Х1-76 й. Босишга рухсат этилди 16/Х11-76й. Формати 60×90^{1/16}.
Босмаҳона қоғози №1. Босма л.7,75. Қоғоз л.3,875. Ҳисоб-нашриёт л.7,2. Нашриёт №В-264.
Тиражи 1000. Баҳоси 72 т..

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмаҳонаси, Тошкент, Горький проспекти, 79. Заказ 294.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

**Ўзбекистон ССР «Фан»
нашриёти 1976 йилда Ю. Жу-
маназаровнинг «Ўзбек тили
жанубий Хоразм диалекти»
китобини нашр этди.**

Асар ўзбек тили жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилишини тадқиқ этишдаги дастлабки тажрибадир. Унда ўғуз диалектидаги сўз қурилиши, содда ва қўшма гапларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Китоб филология факультетининг ўқитувчилари ва студентлари ҳамда тилшунос-туркологларга мўлжалланган.